

EUROPICA VARIETAS TOKAJENSIS - DISSERTATIONES

Monok István

Beilleszkedni egy európai birodalomba

A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai 1670–1826

TOKAJ-HEGYALJA EGYETEM

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

Beilleszkedni egy európai birodalomba. A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai, 1670-1826

Integration into a European Empire: The Teaching of the History of Libraries and Reading, 1670–1826

Monok István

https://orcid.org/0000-0001-7165-0252

Könyvtártudomány / Library science (12947), Eszmetörténet, szellemtörténet, tudomány- és technikatörténet / History of ideas, intellectual history, history of science and techniques (12981)

művelődéstörténet, könyvtártörténet, olvasmánytörténet

history of civilisation, library history, history of reading

ISBN 978-963-646-380-9 (pdf)

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-215-4

https://openaccess.hu/

Monok István

Beilleszkedni egy európai birodalomba

A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai 1670–1826

Europica varietas Tokajensis

A Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak) Speculum Kutatócsoportjának sorozata

Főszerkesztő
Monok István

Szerkesztik
N. Kis Tímea, Molnár Dávid, Monok István, Orbán Áron

Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini – Patrimonium culturale – Dissertationes

VI.

Sorozatszerkesztő
N. Kis Tímea

ISSN 2939-6484
ISBN 978-963-646-215-4
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-215-4

Az első borítón
Mennyezetkép Padányi Biró Márton sümegi könyvtárterméről

A hátsó borítón
Kálóczy György zalamerenyei plébános végrendeletének hitelesítői, 1795

Monok István

Beilleszkedni egy európai birodalomba

A könyvtár- és az olvasmánytörténet tanításai
1670–1826

Budapest – Sárospatak
L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem
2025

© L'Harmattan Kiadó, 2025
© Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2025
© Monok István, 2025

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője
és a Tokaj-Hegyalja Egyetem rektora

Készült a Tokaj-Hegyalja Egyetem (Sárospatak)
Kulturális Örökség Tanulmányok Tanszéke és az
MTA Könyvtár és Információs Központ együttműködésében

Lektorálta
Zvara Edina

Anyanyelvi lektor
Mónok Mária

A mutató készítésének munkatársa
Budai-Király Tímea

A kutatást támogatta

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL
AZ NKFI ALAPBÓL MEGVALÓSULÓ PROGRAM

OTKA–NKFIH 132770 számú program

Tartalomjegyzék

Bevezetés: A könyvtári rendszer és az olvasmányok változásai egy átmeneti korszakban 7

A könyvtári rendszer változásai, 1670–1826 15

A könyvtárak változása a Magyar Királyságban és Erdélyben 26
Püspöki könyvtárak a XVIII. század közepén 26
Egy tudományos szakkönyvtár megalapításának előzményei és lehetősége: a Tudós Társaság és könyvtára 32

Az olvasmánytörténet forrásadottságai, 1670–1826 38

Az olvasmányok változása a Magyar Királyságban és Erdélyben 49
A Batthyány és a Nádasdy család könyvtárainak tartalmi és nyelvi változásai a XVII–XVIII. század fordulóján 49
A francia könyv arányának változása a magyar arisztokrácia könyvtáraiban a XVIII. században 55
Székelyföldi katolikus papok olvasmányai a XVII–XVIII. század fordulóján 59
Egy zalai falu könyves műveltsége a török hódoltság utáni másfél században ... 72

Rövidítve idézett szakirodalom 105

Személy- és helynevek mutatója 161

Bevezetés: A könyvtári rendszer és az olvasmányok változásai egy átmeneti korszakban

Hogyan jellemezhető egy birodalom? A legegyszerűbb, ám semmitmondó válasz az, hogy sokféleképpen. Közelebb lépve és biztosan többet elárulva jellegéről, lényegesebbet mondhatunk, ha a nézőpontokat hasonlítjuk össze. A történelemben – csakúgy, mint az egyes emberek életében – igaz, hogy többféle igazság létezik (persze nem szabad a teljes viszonylagosságig eljutni, kellenek határok). Nem mindenki igazsága igaz. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy a jelenségeket meg kell vizsgálni a birodalmak központja és a birodalom népeinek, kulturális csoportjainak szemszögéből is. Ha tudjuk azt, hogy a XXI. század elején Brüsszelben élő lengyel, svéd, holland és magyar nem emigráns, hanem egy birodalmi központban – otthon – élő személy, akkor történelmileg is felvethető ez a szempont. Vajon egy népcsoport birodalmi központokban élő képviselői – politikusok, kereskedők, értelmiségiek – mikor szakadtak el, ha egyáltalán ez megtörtént, a saját közösségüktől? Ha nem egyénenként vizsgáljuk, akkor állíthatjuk, hogy nagyon sokáig nem szakadtak el. Ők voltak a biztosítékai annak, hogy a birodalmi központi akarat – nem kell képmutatónak lenni, és ki kell mondani: érdek – az érdekkör akár távoli területein is érvényesüljön. Közvetlen gazdasági, politikai érdek, de a beszédmód, a divat vagy éppen, bizonnyal a sor végén, egy-egy szellemi áramlat hatása. A központot is érték hatások az ott élő kisebb csoportokon keresztül, még akkor is, ha nem mindenki hatása érvényesült egyformán.

A birodalmak intézményi rendszerei ugyanis a központból a periféria irányába érvényesítendő hatásra épültek fel mindig, és a visszahatást nem szolgálták ugyanazzal az erővel. Napjainkban – köszönhetően a kommunikációs eszközök technikai fejlettségének – ezek a hatások sokkal gyorsabban és erőteljesebben érvényesülnek, éppen ezért a központ és a periféria konfliktusai is élesebbek és állandónak mondhatók. Jó példa erre a Közös Piac, amit szokás Európai Uniónak nevezni. A történelmi példák vizsgálata, így a könyvkiadás, a könyvtárak, az olvasmányok és az olvasás története nem csupán historikus igazságokat tárhat fel, hanem közvetlenül is használható – a hétköznapi hírekben való eligazodást segítő – ismereteket.

A birodalom szövetét – és ennek minőségétől függ a tartóssága – nem csupán gazdasági és politikai érdekek fonalaiból szövik. Az az intézményi rendszer, amelyet a birodalmi központ kiépít,[1] hogy elérje hatalmi befolyási körének határait, az egyik alapja ennek a szövetnek. Jellemző az is, hogy a központ hol, milyen intézményt nem akar működtetni (például nemzeti könyvtár stb.). A helyi érdek idővel természetesen majd kiépíti ezt – utánozva a központi szokásokat, alkalmazva a központi eszközöket a helyi befolyás megszerzésére és megtartására. Ezért is bomlanak fel a birodalmak. Akkor bomlanak fel gyorsan, ha a szövet kultikus fonalainak erősítését elhanyagolják, és a birodalom szövetének nyelvi fonalát – *lingua franca* – rosszul választják meg. Úgy például, hogy annak ismeretét abszolutizálják, negligálva azt a lehetőséget is, hogy a birodalmat építő kultúrák ténylegesen egymásra hassanak. Mindig is voltak uralkodó nyelvek, a kérdés az, hogy az mikor, mire volt elég a birodalmi szövet erősítése szempontjából. A központtól távoli területek, népcsoportok helyi vezetőinek érdekeit mindig a nyelvi és a szokásbéli sokféleség képviselte igazán.

A nyelv mellett fontos (talán még nála is fontosabb) egy birodalom összetartásában a közös kultusz kiépítése, benne a könyvtárak szerepével. A gazdasági érdekek mentén ez a kultikus közösség soha nem épült fel. A gazdaság működtetésének közös elvei természetesen részévé válhatnak egy közös kultusznak, de soha nem a kultikus alapokhoz tartoznak. Ne feledjük el azt sem, hogy a mostani tanulmányban vizsgált időszakban még érvényben volt a világi és a kultikus hatalom megosztásában az a kompromisszum, amely Nagy Károlynak a pápa általi megkoronázásával jött létre (III. Leó pápa, 800. december 25.). Ennek a hatalmi megosztásnak a leépítése – a francia forradalmat követően – szimbolikusan 1806-tól kezdődik meg (I. Ferenc ekkor deklarálja a Német-római Birodalom megszűntét, amikortól ő már „csak" az Habsburg Birodalom uralkodója). (Ezért korszakunkban a könyvtárak túlnyomó része így vagy úgy, egyházi fenntartású.) Sokak akarták megszüntetni egy intézmény,

[1] A központban is kiépít intézményeket az egész birodalom vezető személyiségei iskoláztatására, kulturálódására, életterének kialakítására. A legújabb példaszerű összefoglalás erről: Kökényesi, szerk., *Nemesi oktatás…*, 2022. A legújabb nagyszabású összefoglalás a magyarországi arisztokrácia történetéről (Gyáni–Szilágyi A. 2024) sajnos összemossa a XVII. századi jelenségeket a XVIII. század első felével, és a főnemesség életteréről, életviteléről, kulturális és tudományos intézmény-, illetve egyházszervező tevékenységéről csak a XVIII. század második felétől mond érvényeset. Az 1670 és 1760 közötti időszak sajnos kimaradt az összefoglalóból. A történeti periodizációról bizony e tekintetben is lehetne egy elemző párbeszéd.

az egyház jogát és lehetőségeit az ember gondolatainak ellenőrzésére és arra, hogy megszabja, miről, hogyan szabad beszélni. Nem gondolták, hogy kétszáz év múlva már egy másik – a gazdasági hatalommal összefonódott – intézmény, az akkor (1806 körül) demokratikusnak és függetlennek megálmodott sajtó, majd a közösségi média, sokkal nagyobb lehetőségekkel fog bírni és ezekkel élni, mint inkvizítor elődei. Sokszor vissza is él hatalmával.

***

A XI. században létrehozott Magyar Királyság úgy tudott beilleszkedni a nyugati keresztény királyságok közé, hogy maga is jelentős hatalommá vált. Az Árpád-házi királyok és gyermekeik azonban nem csupán a nyugati, hanem a keleti szomszédokkal is dinasztikus kapcsolatokat létesítettek. Ennél a pontnál, ha erőltetnénk a történelmi párhuzamokat, lenne lehetőség a kitérőre. Sokkal fontosabb azonban megállapítani, hogy akkor, amikor a nyugat-európai királyságok értelmisége – görög, héber és arab közvetítéssel – felfedezte magának a korábbi perzsa és arab tudományos világ eredményeit, integrálta a nyugati keresztény tudásba, majd gondoskodott az együttes ismeretek továbbörökítéséről – ez utóbbit az oszmán világ elhanyagolta –, a Magyar Királyság bizánci kapcsolatai révén, ennek szűrőjén keresztül is informálódhatott. Az Anjou magyar királyság művelődési és tudományos élete már megmutatta azt az utat, amelyen Luxemburgi Zsigmond, de főként Hunyadi Mátyás idején művelődésünk intézményi keretei a nyugati királyságokéival konformmá váltak, a nyugati kereszténység szellemi áramlatai naprakészen jutottak el a Kárpát-medencébe – a kevés olvasni tudóhoz, és az ilyen értelemben tájékozódni kívánó társadalmi csoport kisszámú tagjához.

A XVI. századi oszmán-török előrenyomulás, illetve azok a hatalmi játszmák, amelyek a muzulmán hatalom nyugati irányú sikereit eredményezték, a Magyar Királyság – valamint a Velencei Köztársaság, a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság – számára a középkori hatalmi helyzetének elveszítését jelentette. Emellett fizikai pusztítást. A művelődési és tudományos intézményrendszer – így a keresztény egyház infrastruktúrája – összeomlott, humán erőforrásai vagy kihaltak, vagy elmenekültek (csak részben a Királyság északi területeire). A katolikus egyház a csonka hierarchiájával nem tudott eredményesen fellépni a protestáns eszmék elterjedésének megakadályozására, annál is inkább, mert a megszűnt királyi udvari központ helyébe lépő arisztokrata udvarok, illetve családok is támogatták az új egyházat. A XVI. század folyamán felépítettek egy új intézményi rendszert, amelyben helye lett a könyvkiadásnak, a könyvtáraknak és az olvasásnak is. Igaz, ez protestáns szellemiségű intézmények (iskolák, közösségi használatú városi könyvtárak, városi tanácsi gyűjtemények[2]) sorát jelentette a városokban, sok birtokközpontban és csaknem egész

[2] Abban a szellemben, ahogy Frédéric Barbier egyik kései tanulmányában megfogalmazta: Barbier 2022.

Erdélyben, ahol a Báthoryak utáni református fejedelmek, illetve a lutheránus német városok művelődésszervező tevékenysége is hasonló eredményeket hozott. Ezt az intézményrendszert azonban a tizenöt éves háború – amikor is a két ország lényegében egyetlen hadműveleti területté vált – jelentős részben lerombolta.[3]

A XVI. és a XVII. század fordulója európai hatalmi játszmáinak érdekes pillanata az, amikor felvetődött a török Európából történő kiszorítása kapcsán a francia és Habsburg megbékélés elvi lehetősége. Tervek születtek, a *Pietas Austriaca* hangsúlyozásával, ahogy az *Unio Christiana* gondolata mentén a felekezeti megbékélésre is. A politikai elméletekben megfogalmazódott keresztény egység,[4] a protestáns teológiában az irénizmus,[5] az erkölcsfilozófiában – ez időben még az erkölcs felvethető akár a közéleti cselekvésekben is (boldog idők) – a keresztény újsztoicizmus[6] egyfajta optimizmusra adhattak okot a kortársak körében.[7] A magyar művelődésben mindenesetre egy késő reneszánsz fellángolás mindenképpen megfigyelhető (könyvkiadás, fordításirodalom, magyar nyelvű szépirodalom, építkezések stb.). A poszttridentinus katolikus egyház is kereste a megbékélés formáit, ugyanakkor nem mulasztotta el az „egység" optimisztikus elképzelésének politikai hangulatát kihasználni.[8] Pázmány Péter sikerei a véleményformáló arisztokrata családfők katolizálásában (például Esterházy Miklós, Batthyány Ádám, Nádasdy Ferenc) nem váltak volna valósággá, ha ők nem bíznak a Magyar Királyság újraegyesítésében egy új európai összefogás által.[9] A vasvári béke (1664) kijózanító lehetett, az ennek folyományaként szerveződő Habsburg-ellenes mozgalom vérbe fojtása, és az ezzel párhuzamosan elindult erőszakos katolizáció, a gályarabperek, illetve a protestáns iskolai intézményrendszer intézményes ellehetetlenítése még inkább.

Csehország Mohácsa (a fehér-hegyi csata), a Palatinátus felosztása, majd az európai rendezés (1648) – ebben a Magyar Királyság már nem szerepelt önálló entitásként (Erdély igen) – után felgyorsult annak a birodalmi elgondolásnak a végrehajtása, amelynek elemeit már a XVI. század utolsó harmadától kezdték kidolgozni: a birodalmi közös kulturális kultuszelemek erősítése úgy, hogy az egyes népek helyi kultikus szereplőinek tiszteletét nemzetközivé teszik.[10] A Habsburg-udvar elindult azon az úton, amely a Szent Német-római Birodalom császári címtől való megválásáig vezetett (1806). A Magyar Királyság egyesítése ebben az elképzelésben csak a leendő Habsburg Birodalom részére volt elképzelhető, amíg erre nem készültek

[3] A kérdést művelődéstörténeti szempontból Péter Katalin vizsgálta a legalaposabban: Péter K. 1984; Péter K. 1989; Péter K. 2018a.

[4] Djuvara 1914, 126–208.

[5] Összefoglalóan: Uray 1987.

[6] Ezt a gondolkodásmódot körvonalazta Klaniczay T. 1987, Klaniczay T. 2001.; mai megközelítésben: Förköli 2019, Förköli 2021. Legújabban lásd Bene, szerk., *Magyar sztoikusok,* 2024 tanulmányait.

[7] A korszak művelődéstörténetéhez tézisszerű összefoglalásként lásd: Sutter 1981.

[8] Háttérolvasmányként lásd: Fata–Forgó–Haug-Moritz–Schindling, hrsg., *Das Trienter Konzil…*, 2019.

[9] Vö. Benda K. 1979, Hargittay 1987.

[10] Schlierbach cisztercita rendházának újjászervezése a Traun-Viertel rekatolizációja után egy jó példa erre: Keplinger 2005; Keplinger 2008; Keplinger 2009.

fel, addig a tényleges hadműveletek nem is indultak meg. Az előkészítés egyik elemeként az örökös tartományok főnemeseit összeházasították a magyar arisztokrata famíliákkal.[11] A politikai döntéshozó réteg „birodalmasítása" így is történt. A protestáns nemesi családok társadalmi előmenetelét éppen úgy akadályozta a bécsi udvar, mint a protestáns értelmiség újratermelődésének lehetőségét (a bárói és a grófi címek megadásának megtagadása, az iskolarendszer hiányosságának fenntartása, a külföldi tanulmányutak engedélyezésére egy *numerus clausus* bevezetése). A pozsonyi országgyűlésen (1687) elfogadott Habsburg öröklési jog ugyan sokat segített az udvar és a magyar rendek viszonyának rendezésében, de a birodalom természete – az ókortól napjaink birodalmainak (lásd napjaink *Pax Americanája*) viselkedéséig – örök marad. Az Újszerzeményi Bizottság (1688–1709), a Rákóczi-szabadságharc, majd a Helytartótanács felállítása (1722) azonban nem teremtett olyan politikai környezetet, amelyben a kulturális építkezés lendülettel elkezdődhetett volna.[12] Ezt az állapotot jól jelképezi az a kiadástörténeti adatsor, amely szerint 1670 és 1700 között megjelent 1951 könyvcím, 1701 és 1720 között 1169, 1711 és 1720 között 1200.[13]

A XVII. század közepétől a katolikus hierarchia újjászervezése mentén lendületet vett a saját intézményi rendszer megerősítése. Nem csupán a – minimális létszámmal ugyan – helyben maradt ferences rend házai gyarapodtak, nem csupán az Osztrák Rendtartományból irányított jezsuiták rendezték soraikat, hanem új rendként a piaristák is letelepedtek, komoly alternatívát nyújtva iskoláikban a jezsuita nevelésnek. Ahogy a társadalmi hasznosságot szem előtt tartók, a trinitáriusok, az Erzsébet-nővérek, az Orsolyiták stb. is tették. A középkori rendek rendre visszatelepültek az országba, a megmaradt közösségek megerősödtek. Könyvtörténeti szempontból, ha lassan is, de a katolikus könyvkiadás – főként Nagyszombatra, Erdélyben a század végén Csíksomlyóra alapozva – teret nyert.[14] Látványosabb a könyvtárak gyarapodása ott volt, ahol nemzetközileg is figyelemre méltó módon jártak el például a ferencesek. Az eljárás tudatosságra utal, ugyanis 1647 körül a Mariánus Provincia elrendelte az összes rendház könyvtárának összeírását, majd a megkapott katalógusokból összeállítottak egy „ideális könyvtárat" bemutató jegyzéket.[15] A török hódoltság határán lévő Gyöngyös, vagy a hódolt részek katolikus híveit is segítő Németújvár és Szakolca könyvtárainak anyaga a XVII. század második felére a rend vállalt feladataihoz

[11] Sajátos, de megfontolandó szempontból elemzi ezt a korszakot Mihályi P. 2016.

[12] A Habsburg berendezkedési törekvéseket természetszerűleg másként látja a magyar történetírás (Kalmár–Varga J. J. 1993; Kalmár–Varga J. J. 2010), másként a magyar iskolázottsággal külföldön élők (Bérenger–Kecskeméti K. 2008, 68–118., Bérenger 2010, 133–166.), és a külföldi szakírók (Hodson 2007).

[13] Ecsedy 2021a, 471.

[14] Vö. Ecsedy 2012; Ecsedy 2021a.

[15] Monok–Zvara, Adattár 19/5, 2023, 17–30. Zvara Edina készülő MTA doktori értekezésében kiemelt helyet szentel e katalógus összeállítása körülményeinek tisztázására. Bevezető előadást tartott erről a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályán a régi magyar irodalomtörténeti oktató- és kutatóhelyekkel közösen rendezett vitaülésen 2023. november 28-án, *A Mariánus Provincia könyvei a 17. század közepén* címmel.

igazítottnak mondható.[16] A betelepülő piaristák első könyvgyűjteményeinek tematikai összetétele utal egy újfajta kulturális és tudományos ízlésre, oktatási hozzáállásra.[17] A jezsuita könyvtárak a rend nemzetközi szervezettsége mentén gyorsan gyarapodtak, követve a rend könyv-, illetve könyvtári stratégiáját.[18] A bencés és ciszterci rend újraélesztéséhez az osztrák rendházaknak jutott lehetőség – Tihany Altenburgé lett, Zirc Lilienfeld filiájaként kezdte újra működését stb. –, de sajnos a könyvtárak újjáépítéséről kevés adatunk van.[19] Azzal kapcsolatosan, hogy milyen lehetőségeik voltak azoknak a rendházaknak, amelyek a török által elfoglalt területektől viszonylag távolabb helyezkedtek el, jó példa a lepoglavai pálosoké. Az itt a kora XVI. században alapított rendi szemináriumot a XVII. század végére sikerült felsőfokú filozófiai és teológiai oktatóhellyé fejleszteni, a XVIII. század elején (1710) új könyvtárteremben helyezték el az addigra korszerűvé gyarapított állományt.[20]

Az egyházmegyei szemináriumok munkájának az elindítása is megtörtént helyenként már a XVII. század végén, azonban jól látható könyvhiánnyal. Akár ez egri, akár a váci szemináriumi könyvtár állományának jegyzékét nézzük, bizony szerény, 30-50 könyvvel indult el a munka.[21]

A szatmári béke (1711) után elkezdődött a Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség tényleges integrálása az akkor még csak a Szent Német-római Birodalom részeként létezett Habsburg Impériumba. A magyar rendeknek az osztrák örökösödési háborúban tanúsított támogatása a bécsi udvar és a magyar nemesség közti feszültség oldódását is eredményezte.[22] A század első felében is, de hangsúlyosan Mária Terézia uralkodása alatt a magyar arisztokrácia integrálása az új hatalmi szerkezetbe jelentősen haladt előre. Annyira még nem előreszaladva, ahogy Szilágyi Adrienn és Gyáni Gábor impozáns összefoglalásának[23] címe *(Az arisztokrácia tündöklése és bukása Magyarországon, 1700–1957)* sejteti. A könyv kiváló, a címben jelzett időhatár azonban a mondandójukkal nagyobb összhangban álló lenne, ha mondjuk az 1760–1957 közti időt jelezné. Hiszen a XVIII. század első felével kapcsolatos megállapításaik

---

16 Gyöngyösön és Németújvárt a meglévő könyvanyag kéziratos bejegyzései tájékoztatnak a szerzeményezés idejéről, a XVII. századból már vannak kisebb/részleges könyvtárösszeírások: Németújvár (Zvara, Adattár 19/1, 2001, 322–323.), Gyöngyös (Zvara, Adattár 19/1, 2001, 310–316.), Kassa (Zvara, Adattár 19/1, 2001, 316–321.). Szakolcáról azonban egy szép, 1662-ben összeállított állománykatalógus maradt ránk (Zvara, Adattár 19/1, 2001, 324–364.; Zvara 2012a; Zvara 2021).

17 Holl B. 1992; a későbbiekben ez már sokkal nyilvánvalóbb: Hegyi F. 1978; Hegyi F. 2016a.

18 A legmodernebb összefoglalása a kérdésnek: Vacalebre 2016. A magyarországi jezsuita könyvtárakat lásd: Farkas G. F.–Monok–Pozsár–Varga A., Adattár 17/1, 1990; Farkas G. F. Adattár 17/2, 1997; Zvara, Adattár 19/1, 2001, 365–434.; Monok–Zvara, Adattár 19/5, 2023, 69–88.

19 A különféle rendek irodalmi, művelődéstörténeti szerepéről a *rendtörténeti konferenciák* impozáns rendezvénysorozat, illetve a kiadott konferenciaanyagok tanúskodnak (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, *Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák,* sorozatszerk. Őze Sándor, Budapest, 2005–). A nyugat-magyarországi ciszterciekről Burgenlandban monumentális kiállítást rendeztek: Perschy, red., *800 Jahre…,* 1996.

20 Knapp 1992, 194–195.; Monok–Varga A. 2009.

21 Lásd Bitskey 2007; Boros 2021, Monok–Zvara, Adattár 19/5, 2023, 127–128.

22 Máig kiindulópontul szolgáló alapvetés: Kosáry 1996. Az 1740-től kezdődő korszak politikai viszonyairól, művelődéséről lásd Balázs É.–Krász–Kurucz, szerk., *Hétköznapi élet…,* 2007. Vö. Bérenger 2010, 266–329.

23 Gyáni–Szilágyi A. 2024.

rendre bevezető jellegűek, és nem mindig foglalják össze az utóbbi évtized arisztokráciatörténeti kutatásainak eredményeit.[24] Kiemelkedő ebben Kökényesi Zsolt munkássága, amely a bécsi udvar és a magyar arisztokrácia viszonyában összpontosít a neveltetésre,[25] illetve az intézményi, valamint kultikus, műveltségeszmény-beli mintaadásra. A magyar családok megbecsülését jelző rangemelésekkel kapcsolatban pedig Szemethy Tamás monográfiája, illetve adattára mértékadó.[26]

A könyvtártörténeti szakirodalom a XVIII. századi főnemesi könyvtárakkal kapcsolatosan a könyvek számát tekintve folyamatos mennyiségi növekedésről számol be,[27] illetve követi a könyvanyag tartalmi, nyelvi változásait. Kitér az anyag elrendezésének kérdéseire, illetve az olvasmányanyag tartalmi elemzését[28] összeköti a társadalmi és nemzeti identitásváltozásokkal is.[29] Megítélésem szerint a legfontosabb azonban az a változás, ahogy az arisztokrácia elszakad a saját maga vezette társadalomtól. Olvasmányízlésben – ha nem is homogén módon, hiszen családonként, vallási hovatartozás szerint, anyagi erőforrás függvényében stb. – viszonylag gyorsan „modernizálódik", vagyis átveszi a birodalmi központ mintáit. A könyvgyűjtés tekintetében mindenképpen így van ez, azzal a megjegyzéssel, hogy a *patrioticum* – magyar, magyarországi szerzőjű vagy Magyarország vonatkozású művek – is folyamatosan a gyűjtés látókörében maradt. Akkor is igaz ez, ha számos esetben tudjuk, hogy az udvari értelmiség melyik tagja figyelt erre a főúr helyett. Az a fajta újhumanizmus azonban, amelyről Kornis Gyula beszél,[30] majd csak a XIX. század első harmada végére jelenik meg határozott módon a műveltség részeként. Ez azt jelenti, hogy a természetismereti témák mellett hangsúlyt kapnak a technikai újításokról szóló művek, illetve a gazdálkodásról immár maga a tulajdonos arisztokrata is elkezd olvasni, gondolkodni. Nagyon fontos figyelnünk a mecenatúra alakulására[31]– részint a könyvkiadásban, a folyóiratok támogatásában, de még inkább a birodalomkonform könyvtári rendszer létrehozásában. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a katolikus főpapság is jelentős hányadban ugyanezen családok gyermekeiből verbuválódott.[32]

---

[24] Csak néhány példát említek: Cserpes–Szijártó 2010; Papp K.–Püski, szerk., *Arisztokrata életpályák…,* 2009; Bubryák 2013; Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi…*, 2014; Papp K.–Püski L.–Novák Á., szerk. *A magyar arisztokrácia…*, 2019; Szijártó 2021; Arany K.–Bara J.–Laczlavik Gy.–Lengyel N., szerk., *A 18. századi arisztokrácia…,* 2021; Kökényesi, szerk., *Nemesi oktatás…*, 2022; Vaderna, hrsg, *The Culture…*, 2022.

[25] Kökényesi 2022.

[26] Szemethy 2020.

[27] Szarvasi 1939, 51–82.; Berlász 1974; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 138–143. (Tóth András).

[28] Monok 2018a, 95–136.

[29] Monok 2018a, 137–214. Vö. még Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005. tanulmányaival.

[30] Kornis 1927.

[31] Egy figyelemre méltó esettanulmány: Egyed E. 2014.

[32] Könyvtártörténeti szempontú értékelése e családtagok munkájának: Szarvasi 1939, 21–50., Berlász 1974a; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 131–138. (Tóth András). Vö. még Barbier–Monok–De Pasquale, eds., *Bibliothèques décors 17–19. sz.*, 2016. írásaival.

A könyvtári rendszer változásai, 1670–1826[33]

A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyv-, könyvtár-, olvasmány- és olvasástörténetének vizsgálatában az Oszmán-török Birodalom elleni harc utolsó évszázadában – Bécs felmentésétől a napóleoni háborúkig – az alapvető szempont az a tény kell, hogy legyen, hogy egy olyan országról beszélünk, amely ténylegesen három entitás: államjogi szempontból kettő, gazdasági és társadalmi valóságában pedig három. A XVI. század első harmada végén a törvényhozó és államigazgatási központ, csakúgy, mint a kultikus centrum, elköltözött arról a helyéről, ahol hatszáz év alatt felépült (Buda, Esztergom), majd ezeknek a központi helyeknek török hatalom alóli felszabadítása után másfél évszázad kellett ahhoz, hogy újra elfoglalják egykori helyüket.[34] A két ország – a Magyar Királyság és Erdély – újjáépítését, gazdasági, társadalmi és kulturális újraszervezését másként szándékozta megvalósítani a birodalmi központ (amelynek részeivé rendeltettek egy nagyhatalmi konszenzus által; utrechti béke (1713)), és másként a helyi hatalom képviselői.

A szándékok és az anyagi lehetőségek különbözőségei közötti kompromisszumok mentén zajlott le a két ország könyves infrastruktúrájának a kiépítése, vagyis a könyvkiadási és a könyvkereskedelmi rendszer felépítése, ennek a politikai és kultikus

[33] A fejezet a Monok 2022a átdolgozott változata. Németül: Monok 2023a.

[34] Az esztergomi érsekség a Káptalannal 1822-től költözött vissza Nagyszombat/Pozsonyból Esztergomba (Kollányi 1900, XXI–XXII.; Soós I. 2022), az Országgyűlés 1825-ben Pozsonyból Pestre. Kiválóan választott címet munkájának Géra Eleonóra *(Kőhalomból (fő)város),* amikor Buda XVIII. századi történetét írta: Géra 2014.; vö. Pálffy G. 2024, 178–179.; Géra 2024.

hatalmi oldalról történő ellenőrzési mechanizmusaival együtt. Ebben az erőtérben egy sajátos könyvtári rendszer épült fel, követni próbálva a Birodalom más országainak mintáját. Közben az országokon belül is eltérő gazdasági, egyházi és kulturális (ezen belül nemzetiségi) érdekek mentén zajlott egy szellemi, gondolkodásbeli változási folyamat, közvetlen német és itáliai, közvetett francia hatásokkal. Más kulturális hatások sporadikusan jelentek csak meg. Számottevő angol *(insularis)* hatásról ekkor még nem beszélhetünk.

A XVIII. századi új, mondjuk immáron azt, hogy „birodalomkonform" könyvtári rendszer kialakításának számos akadálya volt.

1. Utaltam már arra, hogy a 150 éves kényszerű együttélés az ottomán muszlim hatalommal egy elpusztított országrészt hagyott maga után, olyat, ahol az épületeket is újjá kellett építeni a parasztok kunyhóitól a székesegyházakig. (Intő példa lehetne a mai Európának.)
2. A törökellenes háborúk a század végéig elhúzódtak, és Erdélyben még tatárdúlások is voltak a XVIII. század első felében. Birodalmat építeni azonban – ezt tudták a Habsburgok tanácsadói – csak közös kultikus alapra lehet. A Magyar Királyságnak a törökök által nem elfoglalt területein a XVI–XVII. században felépített protestáns intézményi rendszer szervezett és tervezett leépítése már a XVII. század elején elkezdődött, de lendületet igazán akkor vett, amikor már látszott, a török kiűzhető az országból. Az újonnan visszafoglalt területek sok birodalmi család leszármazottját csábították a területre újabb vagyonszerzés reményében. Az 1670-es évektől a katolikus terjeszkedés erőszakossá vált, és a két Habsburg-ellenes felkelés (Thököly, Rákóczi) után a XVIII. században is folytatódott legalább a *vitam et sanguinem pro rege nostro* (1741) kiáltásig. A már működő protestáns iskolák mozgásterének korlátozása, közülük több kollégiumi szintről elemi iskolává való visszaminősítése, a protestáns értelmiség újratermelődésének akadályozása (utazási engedélyek megvonásával) és sok más intézkedés is hátráltatta a protestáns intézményi rendszer – benne a könyvtárak – újraerősödését.
3. A Magyar Királyság intézményi rendszere a XVI–XVIII. században többször átalakult: a Hunyadiak korára kialakult, a nyugati keresztény országokéval megegyező intézményi rendszert darabokra törte az oszmán-török hatalom, a nem a török uralom alatt élő területeken pedig kiépült egy protestáns egyházi, iskolai és művelődési, benne könyves, így könyvtári intézményi hálózat. A tizenöt éves háború (1591–1606) Erdély és a Magyar Királyság teljes területét hadműveleti térré változtatta, a XVI. században felépült országot ismét lerombolta. Ugyanebben az időben kezdődött el a tridenti zsinat után

magát újjászervező katolikus egyház térnyerése, amely a katolikus intézmények megerősítésével járt. A katolikus egyház mindig számíthatott a birodalmi központ támogatására, de csak a XVII. század utolsó harmadában vált ez a támogatás a protestánsok elleni nyílt, erőszakos fellépéssé. Ekkor a protestáns közösségeket megfosztották értelmiségük jelentős részétől, intézményeiket (így könyvtáraikat) több helyen felszámolták – egy példa: a sárospataki református kollégium könyvtárát a betelepült jezsuita rend kapta meg[35] –, a könyvtárak konfiskálása néhány városban elérte a polgári magánkönyvtárakat is (lásd az eperjesi[36] példát). Ez a folytonos építés/rombolás sem kedvezett egy folyamatosan bővülő, megalapozottan változó új könyvtári rendszer kialakításának.

A továbbiakban a könyvtári rendszer[37] ebben az erőtérben (koordináta-rendszerben) történő kiépítésének általános jellemzésére teszek kísérletet, megmutatva egyes, tipikusnak gondolt példákat. Hangsúlyozom, hogy megközelítésem kifejezetten könyvtártörténeti, vagyis nem a könyvtárak tematikus összetételének változásaira figyelek elsődlegesen, hanem a gyűjtemények kialakulására, kialakítási lehetőségeire.[38]

Kezdjük a társadalom alsóbb néprétegeivel! Paraszti könyvtárakról nem beszélhetünk a XIX. század végéig. Biztosan állítható ez akkor is, ha a forrásadottságok, vagyis a korabeli iratképződés sem kedvez ennek megítélésében. Kísérletképpen egy vármegye paraszti végrendeleteit átnézve (Baranya-megye 1850-ig) három esetben találtunk egy-egy „evangéliumos könyv"-et és egy kalendáriumot. A falusi földművelő lakosság könyvtárairól még az erdélyi szászok közt sem beszélhetünk, pedig ennek a közösségnek az adminisztrációja a könyvek birtoklását is figyelmesebben követte, mint például a magyar, a szlovák vagy más nemzetiségű falvaké. A falvakban élő, értelmiségi jelleggel is bíró tevékenységet folytatóknak – birtok-/jószágigazgató, jegyző, tanító (és persze egyházi személy, akikről külön beszélünk még) – a XVIII. század végétől (de nem előbb) már feltűnnek kisebb, 5-10 kötetes gyűjteményeik.[39] Mindazonáltal a XIX. század közepe előtt sem a Magyar Királyságban, sem Erdélyben nem találkozunk olyan falun élő emberrel, akinek könyvtára meghaladja a 30 kötetet.

[35] Vö. Fekete Cs.–Kulcsár Gy. (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988, 84–93.

[36] Herner–Monok, sajtó alá rend., Adattár 11, 1983, 543–544. (Keczer Gábor 1687); Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 118–128. (Zimmermann Zsigmond, 1687); utóbbi könyvtár anyagának elemzése: Stibli 2007.

[37] Erről a könyvtári rendszerről egy máig jól hasznosítható, átfogó képet rajzolt történészként Berlász 1974.

[38] A könyvtárak tartalmi összetételének változásairól átfogóan lásd kötetünkben a következő fejezetet. Korábban: Monok 2020.

[39] A gyarapodási folyamat bemutatására lásd Monok 2021b.

Ekkor már a falu értelmiségijei gyakran a közeli kisvárosban élnek, onnan kijárva intézik az ügyeket. A kisvárosi kultúra művelődésszervező hatása ekkor már határozottan felértékelődött.[40]

A városi polgárság könyvtárai már sokkal jobban dokumentálhatók, és dokumentáltak is. Általánosságban elmondható, hogy a források oldaláról nézve a szabad királyi városok, illetve autonóm városi (és nemzeti) közösségek – ilyenek például az erdélyi szászok – adminisztratív fegyelme sokkal nagyobb, mint a – többségükben magyar vagy szlovák lakosságú – mezővárosoké. A források egy jelentős része azonban a XVIII. század közepi levéltári rendezésekor – jogi bizonyító erejük használati értékének megszűnése miatt – selejtezésre került. A XVIII. század második felében, a XIX. század elején pedig a könyv mint ingóság, a többi *mobilium*hoz mérten kevesebb anyagi értékkel bírt, így részletes felsorolásuk gyakrabban marad el, említve pusztán a könyvek összértékét, illetve – ha hagyatéki összeírásról van szó – az egyes örökösöknek jutó értékhányadot rögzítik. A kézműves lakosság mindazonáltal csupán a napi vallásgyakorlat könyveit birtokolta, kalendáriumokat, a kisebb egészségügyi kérdésekben tanácsot adó „orvosi könyv"-et *(Artzneybuch),* csak ritkán kisebb populáris irodalmi művet vagy esetenként – bár egyre gyakrabban az időben előre haladva – szakkönyvet.

A városi értelmiség – jogvégzettek, orvosok, patikusok, tanárok, egyháziak, majd az írók, lapszerkesztők, színészek – azonban a saját művelésénél jelentősebb hatással bírt a könyvgyűjtési és könyvtári ügyekben. Igaz, sokszor a városban lakó, hivatalt vállaló nemesekkel karöltve, vagy éppen egy főpap támogatásával hoztak létre úgynevezett tudós társaságokat, alakítottak ki közösen használt könyvtárakat. Történeti folyamatokban gondolkodva ezek a társaságok a Magyar Tudományos Akadémia alapítását célzó törekvések keretébe is illeszthetők. Bárhogy is, könyvtárra minden ilyen társasági tervezet vagy megalakult közösség gondot viselt.[41] A tudós körök szellemisége természetes módon különböző volt, de általános jellegzetességük, hogy a tudományos gondolkodás, a megismerés előzetes korlátozásnélküliségében bíztak, így azt is mondhatjuk, hogy ezek a körök voltak részben a francia felvilágosodás gondolatainak első vonalbéli terjesztői is egyben.[42]

A XVIII. század végén megjelenő – gyakran a könyvkötő műhellyel, könyvesbolttal azonos helyen működő – olvasókabinetek[43] egy új könyvtártípust hoztak létre

[40] Ilyen utóbb említett jelenségekkel részletesen foglalkozik Csörsz Rumen István vezetésével az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* kutatócsoport – lásd Steinmacher Kornélia riportját a csoport tagjaival: *Egy elfeledett régió, ahol Haydn is muzsikált,* Irodalmi Szemle, 2017. 09. 11. : https://irodalmiszemle.sk/2017/09/egy-elfeledett-irodalmi-regio-ahol-haydn-is-muzsikalt/ (megtekintés: 2024. október 31.)

[41] Lengyel R.–Tüskés G., eds., *Learned Societies…,* 2017.

[42] Egy kiváló példa erre a Rousseau-val baráti viszonyt ápoló Sauttersheim Ignác (1738–1767) és az általa is szervezett pozsonyi tudós kör. Lásd Dóbék 2020.

[43] Fülöp Géza ezekről összefoglalóan az irodalom- és olvasóközönség-szervezés kapcsán emlékezik meg: Fülöp 1978, 30–61., 150–158. Kókay György szerint az első *Lesekabinet* Pozsonyban, 1781-ben alakult meg: Kókay 2000a; Kókay 2003, 469.

egyes városokban Pozsonytól Sopronon, Győrön[44] és Pesten át Brassóig.[45] Nem mindenütt, sőt, a magyar történelemben reformkornak nevezett időszak előtt (1825 előtt) csak kevés ilyen könyvtárról tudunk. Az olvasókörök könyvtárai jellemzően 1830 után alakultak, sőt, a kisebb városokban csak a kiegyezést (1867) követően.[46] Voltak azonban kivételek. Magyar vonatkozása miatt említhetnénk az Erdődy János pozsonyi házában működő *Lesekabinet*et (1788),[47] de inkább térjünk a Királyi Magyarországra. Mossóczi Institoris Gábor Pesten, 1796-ban már működő olvasókabinetje katalógusának címlapján szereplő ajánlását azért idézem teljes terjedelmében itt, mert jól mutatja annak szellemiségét is:

A könyv-laistrom eránt rövid tudósítás.
Kedves Nemzetem! Nemes Olvasom! Valamint eddig, úgy most-is Hazám dítsőséges szeretete nagyon lelkesít arra, hogy tovább-is az érd[emes] Nemes M[éltóságos] Publikumot mint a két Hazában, bé-kötött könyvek által, a mellyek, az úgy neveztetni

---

[44] A *Hadi és más nevezetes Tudósítások* tudósított erről 1790. január 15-én, „Nagy kedvvel olvassák a magyar nyelvű könyveket Győrben", majd 1790. január 15-én és 1791. július 1-jén (Zvara, sajtó alá rend., *Magyar Hírmondó,* 2025, 71., 389–390., 437.).

[45] A XVIII. század második felében kölcsönkönyvtárak és olvasóköri gyűjtemények *(Lectur-Cabineth)* sora alakult. 1782-ben Pozsonyban Anton Martin kölcsönkönyvtárat alapított, majd 1788-ben Anton Kleinod nyitotta meg olvasóköri bibliotékáját Sopronban. Ezek a kis könyvtárak a legújabb eszméket, a felvilágosodás politikai és művészeti nézeteit közvetítették, s ezért sem működhettek zavartalanul, ellenőrzés nélkül. I. Ferenc király idején, de a XIX. század első felében sem volt működésük zavartalan. Szellemiségükről lásd Csörsz Rumen–Hegedüs B.–Kiss M.–Lengyel R.–Tüskés G., összeáll., *Fénykeresők,* 2017. – Pestről lásd: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Gleixner Johann Lesekabinet zum Lesen ausgegeben werden,* Pest, Lettner, 1787; *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner bey der goldenen Sonne, der Stadt-Pfarrkirche ... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreuzers für ein Buch... zum Lesen ausgegeben werden,* Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner in der Leopoldgasse... gegen die gewöhnliche Bezahlung täglich eines Kreutzers vor ein Buch vor ein Monat zum Lesen ausgegeben werden,* Pest, Johann Michael Landerer, 1787; *Gebundene Bücher, welche zu Pest im Gleixner Johann Lese-Kabinet zu haben sind,* Pest, cca. 1789. Sopronban: *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Mathias Pfundtner, bürgerlichen Buchbinders in Oedenburg... zum Lesen herausgegeben worden,* Sopron(?), 1794; Brassóban, a később *Casino*nak nevezett *Lesekabinet*et 1784-ben alapította Andreas Reich, és ugyanebben az évben ugyanő Nagyszebenben is. Ezek működését 1798-ban betiltották ugyan – ne feledjük, ezek a török elleni háború utolsó évei – de Brassóban 1806-ban még egy kezdeményezés született Michael Bolesch részéről, aki egy úgynevezett *„Pädagogische Bibliothek"*-et alapított, ahol nők is olvashattak szépirodalmat. Maga a *Casino* aztán csak a Bécsi Kongresszus után szerveződött meg. Egy korabeli nyomtatvány: *Bestand und Gesetze des Lese-Kabinets in Cronstadt,* Kronstadt, 1789 (Archiv der Honterusgemeinde (Schwarze Kirche), IV. Archiv der Gemeinde, Handschriften, Nr. 35. Kolligat, Band IV. fol. 189r–190r.). Erről lásd: Polonyi 1970, 98–100. Polonyi szerint 1784 és 1799 között négy katalógusa jelent meg ennek a *Lesekabinet*nek.

[46] A statisztikai nyilvántartás 1885-ben vette kezdetét (György A. 1885), majd az intézmények számának gyarapodása nyomon követhető a Magyar Minerva I–VI. kötetekben, ahol a könyvtárak történetét is összefoglalták, az alapítási évet mindig említik. Újabban lásd a következő kötetek szakirodalmi jegyzékeit: Murányi L. 2023; Gyuricza A. 2024; Kégli F. 2025.

[47] Katalógusa: *Verzeichniss deren Büchern, welche im Lesekabinet bey Herrn von Weissenthall in Gr. Excellenz Grafen Johann Erdődyschen Hause in der Venturgasseen Nro. 23. … zum Lesen ausgegeben werden…,* [Pozsony], 1788.; Weissenthaler egyes általa terjesztett művek miatt cenzúraeljárást vont magára: Kókay 2003.; Granasztói O. 2009, 150. Nagyon érdekes az, hogy Erdődy János házában lévő olvasókörről beszél, annak a katalógusát adják ki. Ebben az időben – ahogyan Bubryák Orsolya felhívta figyelmemet – az Erdődy családi könyvtár is még Pozsonyban volt, csak később került Galgócra: Bubryák 2013a. Az egykori Erdődy-palota mai címe: Bratislava, ulica Venturská, 1.

szokott Magyar Olvasó Kabinétemben, Pesthen a M[éltóságos] Ürményi Uraság[48] házánál, az Evangyélikusok Templomának ellenébe-által, bővebb mértékben találtatnak, a szép Tudományok szeretetére inkább meg- inkább ébreszgessem; helyesnek és szükségesnek állítottam, hogy némellyy Ó, és Uj Nyomtatvány-munkák titulusait az A-B-C-szerint a mindjárt itt nyomban következő Laistromomba bé-írjam, hogy azokból ki-ki tetszése szerént leg-illendőbb árron választani tudjon.

Mosótzi Institóris Gábor
Pesthi Könyv-kötő,
és a M[agyar] Olvasó Kabinet tulajdonossa.
[Pest] 1796.[49]

A városi kölcsönkönyvtárak *(Leihbibliothek)* története az olvasókörökkel szorosan összefügg, hiszen sok *Lesekabinet*ben vagy *Olvasó-Kabinét*ben kölcsönözni is lehetett pár napra.[50] Olyan könyvtárról azonban, amely már nevében is kölcsönzőkönyvtár volt *(Leihbibliothek),* csak a XIX. század elejéről tudunk. Ugyan a román szakirodalom szerint Temesvárott[51] Joseph Klapka alapította az első ilyet az egész Habsburg Birodalomban, de 1814-ben Joseph Müller már kiadta pesti, a Ferenciek terén megnyílt kölcsönkönyvtárának katalógusát.[52]

A városi értelmiség magánkönyvtárai nagyon változatos képet mutatnak. A most vizsgált időszakban magánkönyvtár katalógusa nem jelent meg nyomtatásban ebből a körből, de számos – közel 500 – az elmúlt 40 évben levéltári forrás alapján kiadott katalógus ismert.[53] A néhánykötetes kis gyűjteménytől a több ezer kötetből álló, egyetemes tájékozódásról tanúbizonyságot tevő szakkönyvtárig[54] mindennel találkozhatunk. Ezek a könyvtárak még a XVIII. század végére is csak ritkán tisztán

[48] Ürményi József (1741–1825) háza, Budapest, V. kerület, Arany János utca 17.

[49] Ezt a „Magyar Olvasókabinétet" Institoris 1792-ben alapította, ahogyan a Magyar Hírmondó tudósított róla (1792. szeptember 21, 456.): „Mosótszi Institoris Gábor Könyvkötő, ki most állít fel egy Magyar Olvasókabinétet (Lectur Cabinet) a Kecskeméti utcában" (Zvara, sajtó alá rend., *Magyar Hírmondó,* 2025, 472.). Ennek katalógusa már 1793-ban is megjelent: *Könyvek lajstroma, mellyek Pesten a Ketskeméti uttzában lévő arany ökörnél Nro 409. M. I. G. újdon állíttatott magyar olvasó-kabinetjában találtatnak,* Pest, Füskúti Landerer Mihály, 1793. Lásd Sennowitz 1897, 48–49.; Léces 1959, 351–352.; Kovács M., szerk., *A könyv és könyvtár…,* 1963, 530–532.; Zvara, sajtó alá rend., *Magyar Hírmondó,* 2025, 479. (Magyar Hírmondó, 1793. május 24.). Az 1796-os kiadásról lásd Zvara, sajtó alá rend., *Magyar Hírmondó,* 2025, 503. (Magyar Hírmondó, 1796. május 6.).

[50] Összefoglalóan lásd Dezsényi Szemző 1939.; Fülöp 1978, 150–158.

[51] *Bücherverzeichniss der k[*öniglich-*] k[aiserlich] privilegierten* öffentlichen *Leihbibliothek des Joseph Klapka, vol. 1–2.,* Temeswar, Joseph Klapka, 1816–1817; történetéről: Păun 2010.

[52] *Verzeichniss der Bücher welche bey Joseph Müller Buchhändler und Eigenthümer der* öffentlichen *Leihbibliothek auf dem Franziskaner-Platz im Jankvitzischen Hause zum Lesen ausgeliehen werden…,* Pesth, 1814.

[53] Lásd a *Könyvtártörténeti füzetek, Könyvjegyzékek bibliográfiája* sorozat (I–XV. kötet, 1981–2021, sorozatszerk. Monok István) köteteit.

[54] Utóbbira egyetlen példa: Gáborjáni Szabó 2014. Megjegyzendő, hogy a köznemesi és városi polgári értelmiségiek még a XIX. század első felében sem tisztán szakkönyvtárakat birtokoltak. Jó példának látom erre Kölcsey Ferenc könyvtárát (Szabó Z. 2009).

szakmaiak. Az általános könyvszegénység, a szervezett könyvkereskedelem hiánya nem tette lehetővé még a vásárlóképes olvasóknak sem azt, hogy szakmai életük során folyamatosan figyelemmel kísérhessék hivatásuk szakirodalmát, és meg is vásárolják ezeket. Fontos jelenség az is, hogy ezek közül a könyvtárak közül még a legmodernebbek is, amikor tulajdonosuk halálával – és ez jellemző sorsa a könyvtáraknak – valamelyik iskola könyvtárát gazdagították, egy generáció múlva már csak a tudás archaizálását szolgálták, miután az iskolák sem tudták új beszerzésekkel modernizálni vagy frissen tartani könyvanyagukat.[55] A Magyar Királyságban és Erdélyben ugyanis – éppen azért, mert kevesebb mód volt a jó magán szakkönyvtár kialakítására – az intézményi (főleg az iskolai) könyvtárak szerepe az olvasmányműveltség kialakításában és megtartásában nagyobb volt, mint Európa nyugati felén általában.[56]

A felsőoktatási könyvtárak rendszerében jelentős változásokat tudunk bemutatni, annál is inkább, mert maga a főiskolai és az egyetemi rendszer is a XVIII. század első harmadától kezdett valóban rendszerként működni a Magyar Királyságban és Erdélyben. Azért is kezdem a felsőoktatási könyvtárakkal, mert ahhoz, hogy a városi és a falusi plébániák, parókiák és az elemi iskolák majd sokára, a XIX. század végére önálló könyvgyűjteménnyel rendelkezzenek, fel kellett építeni a papok és lelkészek, továbbá a tanítók képzését biztosító iskolai rendszert. A katolikus plébániák – mondhatjuk – előnyben voltak, hiszen az egyházmegyei zsinatok sorra rendelték el, hogy az elhunyt pap hagyja könyveit az utolsó szolgálati helyének plébániájára, vagyis ennek a könyvtártípusnak a dinamikus gyarapodását intézményesen biztosították. Valóban, a XVII. század végi és a XIX. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek összehasonlítása megmutatja az eredményt. A tridenti zsinaton meghatározott kötelező, illetve a *Manuale parochorum*ban felsorolt könyvektől[57] eljutunk az 50–150 kötetet számláló kis gyűjteményekig.[58]

A XVIII. század elejéig a Magyar Királyság és Erdély értelmiségi utánpótlását a *peregrinatio academica* rendszerében biztosították.[59] Ennek szerepe nem csökkent a XVIII. században, hiszen protestáns egyetem működését nem engedélyezték (vélhetően nem is tudták volna anyagilag sem megszervezni, humán erőforrás sem állt rendelkezésre). Bécs, Graz, Bologna és Róma a katolikus papok képzésében továbbra is jelentős kiegészítője volt a dinamikusan szervezett magyar királyságbeli és erdélyi szemináriumi (papnevelde) rendszer kiépítésének. Csaknem valamennyi egyházmegyében működött ilyen; II. József idején ugyan rövid ideig korlátozták ezek működését úgynevezett központi szemináriumok létrehozásával (Pest, Pozsony), de a XIX. század elejétől a központi papnevelde kiegészítő jellegű lett. Ezeknek a

[55] Példaként lásd Héjja 2003; Hudi 2009.
[56] Erről lásd Monok 2008a; Monok 2008.
[57] Monok, Adattár 13/6, 2024, 27–29.
[58] Néhány példa több egyházmegyéből: Hermann E.–Eberhardt 1942 (Veszprém); Holl B. 2000a (Vác); Emődi, Adattár 19/4, 2014 (Várad); Horváth József 2020 (Győr).
[59] A felsőoktatás intézményeiről kronológiai rendben, rövid intézménytörténetekkel lásd Szögi 1994.

képzőhelyeknek a szerepe a XIX. század elejére azért is megnőtt, mert a magyar nyelvű irodalmi élet patrónusai között a főpapság és a középpapság (kanonoki réteg) számos tagját számontarthatjuk. Ha összehasonlítjuk a szemináriumi könyvtárak anyagát egy-egy egyházmegye papságának olvasmányaival, láthatjuk, hogy a modernizálás elsősorban a képzőhelyeken történt meg. Modernebb teológiai választék, nagyobb arányú vernakuláris (főként magyar) könyvanyag. A falusi plébánosok olvasmányaiban a XIX. század első harmada végéig a XVII. században megállapított latin nyelvű, jezsuita hangsúlyú teológia dominált. Fontos továbbá kiemelni, hogy a XVIII. század közepétől alapított, illetve megerősített görögkatolikus papképzési intézmények (Balázsfalva, Máriapócs, Ungvár) könyvtárainak nyelvi összetétele is eltér a hasonló római katolikus intézményekétől, nem csupán a liturgikus irodalomé.

A felsőoktatási könyvtárak csúcsán kétségtelenül a Nagyszombati Egyetem bibliotékája állt. Történetében nincsenek törések, 1635 óta nagyobb tűzvészt sem jegyeztek fel, ami a könyveket pusztította volna.[60] Budára (1777), majd Pestre (1784) költözése után a feloszlatott jezsuita rendházak, illetve a II. József-féle abolícióval más rendek könyvtáraiból is elsőbbséggel válogathattak.[61] Így állhatott elő az a helyzet, hogy már a XVIII. században több nyilvános könyvárverést tartottak a duplumaikból,[62] és az, hogy az ELTE Egyetemi Könyvtára máig a legnagyobb régikönyvgyűjteménye az országnak. Ebből az egyetemből váltak ki az egyes karok, illetve kollégiumok, létrehozva a fővárossá váló Pest és Buda egyetemeit (*Schola Medicinalis* (1776), *Institutum Geometricum* (1782), *Institutum Veterinarium* (1787)), amelyek később külön könyvtárakat alapítottak.

A könyvtári rendszernek leginkább a modernizálás irányába ható elemei az agráriummal és a műszaki élettel kapcsolatos intézmények gyűjteményei. Ezt a modern szellemiséget hívja aztán „újhumanizmus"-nak Kornis Gyula összefoglaló művelődéstörténeti alapművében.[63] A humaniórák mellett helyet kapó, és egyre nagyobb teret nyerő műszaki, természettudományos, alkalmazott ismeretekről van szó. A szakkönyvtári rendszer kialakításában ezeknek az iskoláknak komoly szerepük lett. Az 1735-ben alapított selmecbányai, bányamérnököket képző egyetem 1770-ben emelkedett akadémiai rangra.[64] 1807-ben hozták létre az erdőmérnöki képzést, amely 1818-ban Sopronba költözött.[65] Könyvtáraik alapvetően a kortárs német szakirodalmat gyűjtötték, nem szakítva persze a latin nyelvű tudományos környezetre, illetve a francia nyelv felé tájékozódó tanárok és diákok igényeire figyelés hagyományával.

[60] Farkas G. F., Adattár 17/2, 1997.

[61] Knapp 2016.

[62] Ezek jegyzékei nyomtatásban is megjelentek. Példaként: *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponentur, 4. Junii et sequentibus diebus 1787,* Pestini, Typis Landerer, 1787; *Catalogus librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum 2. Junii et sequentibus diebus Anni 1788,* Pestini, Typis Trattner, 1788 (1789, 1790 etc.).

[63] Kornis 1927.

[64] Zsámboki 1976; Zsámboki 1978; Zsámboki 2001.

[65] Hiller 1975.

Az 1763-ban alapított szenci piarista *Collegium Oeconomicum* könyvtárának 1766. évi katalógusa is ezt mutatja.[66] Kicsi, de korszerű könyvtár (288 mű, 765 kötetben). A keszthelyi *Georgicon* (1797) már a patrónus Festetics György magángyűjteményére alapozhatta könyvtári életét, és alakíthatta azt igazi univerzális, de egyre inkább szakkönyvtárrá.[67] A kialakuló szakkönyvtári rendszer történetében a Magyar Tudós Társaság könyvtárának megalapítása 1826-ban[68] fontos fordulópontnak mondható.

Az intézményi és a magánkönyvtárak sorsa több esetben úgy fonódott össze, hogy az újjáalakuló egyházi hierarchia főpapi tisztségeit elfoglaló, többségükben arisztokrata családok tagjai a saját könyvtárukra alapozva hoztak létre érseki, püspöki gyűjteményeket.[69] Ki azért, hogy az később alapjává váljon egy egyetemi könyvtárnak (Eszterházy Károly),[70] ki pedig (az egyetemes katolikus anyaszentegyház papi utánpótlás-nevelésének szellemi kerete biztosításának szándéka mellett) már arra is hangsúlyt helyezett, hogy a magyarokkal, a Magyar Királysággal és Erdéllyel kapcsolatos dokumentumokat módszeresen gyűjtse (Batthyány Ignác).[71] Utóbbi törekvés már egy nemzeti könyvtár gondolatát hordozta magában.

A XVI–XVII. századi hagyományokra építeni az intézményi könyvtárak közül leginkább a kollégiumi, gimnáziumi könyvtárak esetében lehetett. Ezek története[72] összekötődik az egyes keresztény felekezetek helyzetének változásaival. Csak néhány példa, hogy mire gondolok. Az Erdélyi Református Egyházkerület kollégiumai közül a XVIII. század közepére a kolozsvári, a nagyenyedi és a marosvásárhelyi váltak meghatározóvá, könyvtáraik is nekik gazdagodtak igazán. A székelyudvarhelyi és a szászvárosi csak a XIX. század folyamán tudott felzárkózni hozzájuk (a református nemesi, illetve nagypolgári családoknak köszönhetően).[73] A Partiumban, a Tiszántúli Református Egyházkerület nagy kollégiumai (Szatmár, Nagybánya) a XVIII. század folyamán elemi iskolai szintre süllyedtek tanári utánpótlás hiánya miatt (és anyagi okokból), könyvtáraikat széthordták, csaknem megszűntek.[74] Zilah is csak 1741 és 1815 között tudott megerősödni Rhédei Zsuzsának (ifj. Wesselényi Ferenc felesége) köszönhetően. 1821-től az Erdélyi Egyházkerülethez került, és a helyi támogatásoknak köszönhetően tudott tovább gyarapodni.

A katolikus középfokú iskolák jezsuita vagy piarista fenntartásban működtek. Voltak más rendeknek is iskolái (még teológiai képzést is nyújtott némelyik: ferences,

66 Hegyi F. 1978; Hegyi F. 2016a, 57–68.
67 Klempa 1938; Klempa 1939.
68 Legújabban: Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019.
69 Szarvasi 1939; Berlász 1974a. Lásd még könyvünk következő fejezetét.
70 Antalóczi, szerk., *Kétszáz éves…,* 1993; Antalóczi 1996.; Löffler 2012; Löffler 2013.
71 Jakó 1991a; Jakó 1991; Jakó 1997a.
72 Összefoglalóan lásd Csapodi–Tóth–Vértesy 1987. vonatkozó fejezeteit.
73 Vö. Jakó 1976–1971.
74 Fekete Cs.–Kulcsár Gy. (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988, 325–429.; Monok, Adattár 13/6, 2024, 229–231.

bencés), de ezek a rendi utánpótlás nevelését próbálták megoldani. A katolikus iskolai könyvtárak története azonban a rendek restitúciója után vált szét a rend gyűjteményeinek históriájától, így ez már egy XIX. századi történet.

A rendházak könyvtárai nagy lendülettel gyarapodtak a török kiűzése és az egyes rendek tartományainak újjászervezése nyomán. A könyvanyag bővült, azonban annak tartalmi összetétele csak a XVIII. század második felében kezdett jelentősen változni, modernizálódni. Ennek egyik oka az, hogy a XVIII. század elején az európai testvérek, amikor könyvekkel segítették a latin nyelvi környezetben tevékenykedő testvéreiket, akkor az általuk már nem használt, sokszor nem is értett régebbi latin nyelvű könyveket ajánlották fel a Magyar Királyságban és Erdélyben újjászerveződő rendházaknak. Nem kicsit archaizálták ezzel az itteniek kulturális és tudományos horizontját.

A világi magánkönyvtári rendszer a társadalom nemesi rétegeiben jelentősen megváltozott.[75] Az arisztokrata családok anyagi lehetőségei okán, továbbá az osztrák, az itáliai és a különféle német családokkal való házasságaik révén a könyvgyűjtés dimenziót váltott. A könyvtárak nagysága jelentősen megnőtt, nyelvi összetételük – a latin rész számottevő arányú megőrzése mellett – jelentősen változott. A német és a francia nyelvű kiadványok nagy mennyiségben kerültek az országba.[76] Kialakultak a külön arisztokrata asszonykönyvtárak, ezek jobbára magyar nyelvű kiadványokat tartalmaztak.[77] A köznemesi réteg családjai azonban kisebb tempóban tudták az örökölt kis könyvtárakat gyarapítani. Nyelvismeretük is jellemzően az anyanyelvre és a latinra korlátozódott.

A XVIII. század utolsó harmadában, összhangban a vernakuláris irodalom iránti igény növekedésével, illetve a főként magyar nyelvű kiadványok jelentős számban történő megjelenésével, a könyvtári világban is hangsúlyt kapott egy nemzeti könyvtár gondolata. Annak ellenére, hogy a Bécsben élő, ott gyakorta megforduló arisztokraták is tudták, hogy a Magyar Királyság és Erdély egyben a *natio Austriaca* része is, egy *Bibliotheca Nationalis Hungarica* megalapítása elérendő céllá vált.[78] A nemzeti könyvtár megalapításának előzményeihez számíthatjuk a közös használatú könyvtárak történetét a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben – a humanista és a protestáns városi közös könyvtárhasználattól kezdődően a XVIII. századi nagyobb egyházi magángyűjtemények nyilvánossá tételéig (Klimo György pécsi püspök könyvtára például ilyen).[79]

Erdélyben az egyes kulturális közösségek, a nemzetté formálódó csoportok (magyarok, németek, románok) külön-külön alakították ki a központi gyűjteményeiket

[75] A legfőbb változásokról lásd Monok 2018a, 95–135.
[76] Lásd könyvünk olvasmánytörténeti fejezeteit.
[77] Somkuti 1987; Somkuti 1991; Deé Nagy 1996; Deé Nagy 1997; Simon M.–Szabó Ágnes, KKK II, 1997; Deé Nagy 2017a; Deé Nagy 2019; Szabó Ágnes 2023.
[78] Erről a folyamatról részletesen lásd Monok 2018a, 137–214.
[79] Monok 1918c.

saját közösségük írott emlékezetének őrzésére. Ez az elkülönülés emellett jól jelezte az ország lakosságának vallásfelekezeti elkülönülését is. Említettem már, hogy Batthyány Ignác püspök „Erdély katolikus közösségére", vagyis Erdély magyar katolikusaira hagyta gyűjteményeit 1798-ban.[80] Az ő példáját követte a kálvinista kancellár, Teleki Sámuel 1802-ben (Marosvásárhely, Teleki Téka)[81] és a lutheránus kancellár, Samuel Bruckenthal 1803-ban,[82] Nagyszebenben. A görögkatolikus (uniált) románok Balázsfalván alakítottak ki központot, papi szemináriumot könyvtárral,[83] de a román nemzetiség majd csak a Kárpátokon kívül létrejött Román Királyság megszervezése után hozza létre azt a könyvtárat, amelyet erdélyi román nemzeti könyvtárnak gondoltak, az Astra Egyesület keretein belül, Nagyszebenben.[84]

A Magyar Királyságban a bécsi, birodalmi központi példákra is figyelő Széchényi Ferenc kért és kapott engedélyt a császártól egy *Bibliotheca Regnicolaris* létrehozására 1802-ben.[85] Az alapító szándéka szerint a Királyság minden kulturális csoportjának írott örökségét gyűjtötte a könyvtár, azonban az alapítást követő évszázadban az intézmény maga is főleg a magyar kiadványokra figyelt. Ugyanakkor az is igaz, hogy főleg a magyarok érezték magukénak. Így a Királyság szlovák, szerb, román stb., de főleg horvát nyelvű kiadványaiban komoly *desideratum* mutatkozik, hasonlóan az erdélyi szászok írott örökségéhez.

Összegezve azonban megállapítható, hogy a török uralom megszűntét követő bő egy évszázad alatt a Magyar Királyságban és Erdélyben a Habsburg Birodalomével konform könyvtári rendszer jött létre. Az egy további kérdés, hogy a könyvtárak tartalmi és nyelvi összetétele mennyiben volt más, mint a Birodalom más területeinek gyűjteményeié.

[80] Hendre Bíró 2012.
[81] Deé Nagy 1997.
[82] Verók 2005; Verók 2013.
[83] Mârza I. 2005.
[84] Kántor 1940.
[85] Monok 2004; Monok 2005a.

A könyvtárak változása a Magyar Királyságban és Erdélyben

Püspöki könyvtárak a XVIII. század közepén[86]

A Magyar Királyság katolikus egyházi szervezete az első püspökségek XI. századi alapítása után lényegében nem változott. A két érsekséghez (Esztergom és Kalocsa) tartozó egyházmegyék (Győr, Veszprém, Pécs, Nyitra, Vác, Eger, Várad, Csanád, Erdély, Zágráb) megmaradtak, számuk csak a XVIII. század második felében növekedett. Az 1773 és 1804 közötti időszakban azonban a Habsburg-udvar szándékaival egyezően kialakították a görögkatolikus egyházmegyéket (Munkács, Nagyvárad, Kőrös), összevonták a szerémi és diakóvári katolikus egyházmegyéket. Ezután a középkortól hatalmas területre kiterjedő egyházmegyéket darabolták fel, létrehozva a besztercebányai, a rozsnyói és szepesi egyházmegyét az esztergomiból, a székesfehérvárit és a szombathelyit a veszprémiből. I. Ferenc császár a XIX. század elején az egriből kialakíttatta a szatmárit és a kassait. Eger érseki rangra emelkedett 1804-ben.[87]

A püspökségek történetében a XVIII. század az újrakezdés korszaka volt. Mondhatjuk szerencsétleneknek is azokat, amelyeknek központja és birtokai az oszmán-török hódoltság területére estek, ám a többiekről sem állítható, hogy Fortuna kegyeltjei

[86] Ez a fejezet a Monok 2022 továbbírt változata.

[87] A katolikus egyház állapotáról teljes szakirodalommal lásd: Balogh M.–Gergely J. 1996; Bahlcke 2013; Forgó A.–Gőzsy, szerk., *Katolikus egyházi társadalom, 18. század,* 2019; a püspökkinevezésekről: Tóth Tamás 2019.

lettek volna. A protestáns reformáció eszmekörében megalapított egyházak – jóllehet az ország szempontjából életmentő gazdasági, kulturális és tudományos infrastruktúrát építettek fel – a katolikus egyház mozgásterét jelentősen szűkítették. Az egyes egyházigazgatási egységek helyzetének összehasonlítása nem a mostani tanulmány célja, de fontos rögzíteni azt a tényt, hogy akkor, amikor az egyes püspöki könyvgyűjteményeket egymás mellé helyezzük egy adott időszakban, nem tekinthetünk el a fenti szempontú helyzetüktől.[88]

Általánosságban is komoly kihívásokkal kellett megküzdenie egy hivatalba lépő főpapnak. A legfontosabb teendő az újjáépítés volt. E tény érzékeltetésére említem, hogy a török kiűzésétől közel másfél évszázadra volt ahhoz szükség, hogy Buda és Pest újra az ország fővárosa lehessen.[89] Hasonlóképpen, az esztergomi érsekség intézményei is csak ugyanennyi idő alatt tudtak új infrastruktúrát építeni maguknak Esztergomban.[90] A Nagyszombatból és Pozsonyból visszaköltöző intézményeknek a helyzete persze más volt, mint például a kalocsai érsekség hasonló egyházszervezeti egységeinek.[91] Ugyan mindkét érsekség lényegében zöldmezős beruházásokat kellett, hogy indítson – semmi nem maradt a keresztény–muszlim együttélés után –, de Kalocsán nem máshonnan hoztak „vissza" könyvtárakat (még akkor sem, ha tudjuk, Patachich Ádám érsek (1776–1784) saját könyvtárát magával vitte az egyébként általa újjáépített Nagyváradról, ahol csaknem húsz évig volt püspök (1759–1776)).[92]

Az épületek – intézményi székhelyek, templomok, iskolák stb. – újjáépítése mellett a legnagyobb feladat az volt – és ez ugyancsak közös feladatnak mondható –, hogy csökkentsék a nagy paphiányt.[93] Ehhez az egyházmegyei szemináriumi rendszer kiépítése elsőbbséget élvezett, ahogy a bécsi, a grazi, a bolognai, vagy éppen a római továbbtanulás lehetőségének biztosítása is. Arra nézvést, hogy mennyire a nulláról indultak, jó könyvtártörténeti példa a győri kanonokságból csanádi (tituláris), majd egri püspökségre emelkedett Telekessy István (1633–1715), aki az általa alapított papneveldére hagyta könyveit, alig félszáz darabot.[94] Hasonló volt a helyzet Vácott, ahol Michael Friedrich von Althann (1682–1734) már váci püspökként az 1719-ben megalapított szemináriumnak 17 művet adományozott 20 kötetben.[95] Hozhatunk más, ugyancsak érzékletes példát az elmondottak alátámasztására. Csáky Imre kalocsai érsek (1710–1732) pozsonyi házában 1723-ban 24 könyvet tartott, ezeket akkor

[88] A XVIII. századi főpapi könyvtárakról átfogóan lásd: Szarvasi 1939; Berlász 1974; Berlász 1974a; Monok 2018, 181–185.

[89] Géra 2014; Pálffy G. 2024, 178–179.; Géra 2024.

[90] Vö. Kovách 2006; Soós I. 2022.

[91] Tóth Tamás 2014.

[92] Boros 1994.

[93] A munka nagyságát és a megvalósítás egy módját egyetlen egyházmegyén esettanulmányként kiválóan bemutatta Dénesi 2006; Dénesi 2010. Az egyházmegyéket összehasonlítva lásd Forgó A.–Gőzsy, szerk., *Katolikus egyházi társadalom, 18. század,* 2019 „Alsópapság" fejezetét.

[94] Bitskey 2007; Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 170–173.

[95] Boros 2021.

írták össze, amikor 1724. évi római útjára készülve végrendelkezett.[96] A bíborosnak nyilván sokkal több könyve is volt más kastélyaiban, azonban nem kell sokezres gyűjteményekre gondolni. Nádasdy László csanádi püspökként (1710–1729) szegedi házában 180 könyvet birtokolt,[97] ami akkor is jelzésértékű a mennyiség szerénységét tekintve, ha ugyanő a győri házában jelentősebb könyvtárral bírt.[98] Beszédes példa Széchényi Pál (1645–1710) esete. Ő 1687 és 1710 között veszprémi püspök, közben 1696-tól 1710-ig kalocsai érsek is volt, a két egyházmegyét az akkor zalai faluból, Sümegről irányította. Széchényi hagyatéki összeírásában mindössze 27 könyvet sorolnak fel (nem gondolom, hogy csak ennyi könyve lett volna).[99] Utódja a veszprémi püspöki stallumban Otto Johann Wolkra (Volkra, 1665–1720, püspök: 1710–1720); halála után a veszprémi rezidencián öt könyvet írtak össze cím szerint (1720. március 26.), és tizenkilenc német kiadványt említenek, majd egy későbbi (1720. december 26.) összeírásban további tizenkettőt sorolnak fel.[100] A grófi származású püspöknek voltak más könyvei is. 1712. évi végrendeletében testvérére – Otto Christoph Wolkra – hagyta a régi családi házukból Pozsonyban tartott képeket,[101] míg az itt lévő könyveiről ezt mondja: *„Mobilia mea …, quae plerumque Posonii existunt … ad ecclesiam meam Sancti Michaelis lego … prouiti et libros, quos tamen rogo ut cum caeteris libris in ordinem redigant ac illis utantur."*[102] Ezt a végzést a hagyatéki vagyon értékelésében felülbírálták, és a könyvek a pozsonyi káptalani könyvtárnak jutottak.[103] A pozsonyi ház tételes összeírásában felsorolták ezt az öt könyvet.[104] Sokkal fontosabb, hogy a sümegi püspöki palota leltárában, 1721. január 1-jén már ugyancsak összegezve, de száz-egynéhány könyvet említenek.[105]

Mindegyik püspökségben elkezdődött a rendszeres egyházlátogatás is, így forrásszinten is jól nyomon követhető az a folyamat, amelyből látszik az egyes falvak és városok infrastrukturális és humánerőforrás gyarapodása. Könyvtár- és olvasmánytörténeti szempontból pedig az is látható, melyik püspök milyen mértékben volt következetes a papok szellemi horizontjának tágításában.[106]

[96] Monok, Adattár 13/6, 2024, 110–114.

[97] A 180 könyvről szóló összeírásról csak említést tesznek, tételesen 14-et sorolnak fel: Takáts 1943, 124–125. Kiadása: Monok, Adattár 13/6, 2024, 53–54.

[98] Takáts 1943, 127. említi, a jegyzék: Monok, Adattár 13/6, 2024, 54–55.

[99] Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 182–183.

[100] A kettő kiadása: Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 197–199. Utóbbit lásd még Körmendy J. 1995, 96.

[101] *„Mobilia me praeter imagines, quae ex antiqua domo mea Wolkraniana processerunt, quas fratri meo lego, et quae plerique Posonii existunt…"* lásd Körmendy J. 1995, 91.

[102] Körmendy J. 1995, 91.

[103] Vagyis követték az 1715-ben kiadott úgynevezett *Conventio Kollonichianá*t, amely szerint a püspök köteles egyházmegyéjére hagyni a könyveit. 1720. március 21.: *„Libri No. 5. hic Posonii reperti aestimati ad fl. 16,80, sed hi vigore explanationis Kolloniczianae pertinent ad bibliothecam capitularem."* – Körmendy J. 1995, 108.

[104] Körmendy J. 1995, 99.; Monok, Adattár 13/6, 2024, 124–125.

[105] *„Varii libri spirituales No. 100 et aliquot"* – Körmendy J. 1995, 106.

[106] A gyarapodás egyetlen plébánia históriáján bemutatva, esettanulmányként: Monok 2021b.

Az eddig kiadott források azt engedik sejteni, hogy a XVIII. század közepén, közelebbről az 1740 és 1780 közötti időszakban változás következett be a magyar olvasók, így a főpapság könyvgyűjtési lehetőségeiben és szokásaiban egyaránt. Az európai könyvpiacon egyre nagyobb számú könyv jelent meg, sok könyvaukciót szerveztek, majd megkezdődött a szerzetesrendi könyvtárak anyagának „újraelosztása". Egyes főpapok egy-egy hiányzó alapművet külön kiadásban is megrendelték nagy nyomdai kapacitással bíró helyeken, például Velencében.[107] Érdeklődésünket ennek megfelelően az ebből az időből ismert főpapi tisztséget betöltő személyek könyvtáraira (bár nem mindegyiküknek került elő tételes könyvjegyzéke) szűkítjük.

Az esztergomi érsekekét összehasonlításként nem szerencsés számba venni más püspökökével, hiszen más léptékű jövedelemforrással bírtak. Esterházy Imre (1663–1745) váci (1706–1708), zágrábi (1708–1723) és veszprémi püspöksége (1723–1725) után került az érseki székbe (1725–1745), időközben a grófi rangot is elérte. Könyvtárairól eleddig nincsen információnk. Hasonló a helyzet könyvtártörténeti szempontból Csáky Miklós (1697–1757) előbb nagyváradi püspökkel (1737–1747), majd kalocsai érsekkel (1747–1751). Úgy került az Esztergomi Főegyházmegye élére (1751–1757), hogy életvitelszerűen egyik főpapi székhelyén sem élt. Világi rangjai, az ezekhez tartozó birtokok azonban garantálták jövedelmét, így nem lehet kétségünk afelől, hogy ő maga is tartott akkora könyvtárat, mint utódja, Barkóczy Ferenc (1710–1765).[108] Utóbbi Egerben volt püspök, mielőtt esztergomi érseki kinevezését (1761–1765) megkapta. Ő valóban olyan püspök volt, akinek olvasmányai és könyvtára jól hasonlíthatók a többi püspökéhez, főként Padányi Biró Mártonéhoz.[109] Esztergomi érsekként utódja, Batthyány József (1727–1799, érsek 1776-tól haláláig) már kifejezetten könyvtárépítő személyiség.[110] Nem magánkönyvtár gyűjtője, hanem intézményi *bibliothecá*t létrehozó főpap. A hivatali ideje alatt vásárolt és megszerzett könyvek folyóméterei jól mutatják, hogy a főegyházmegye papsága utánpótlásképzésének alapját igyekezett megteremteni ezzel a gyűjteménnyel.[111]

A Kalocsai Érsekség a XVIII. században a többi püspökségnél mostohább helyzetben volt.[112] Patachich Gábor (1699–1745) gigászi munkát végzett (érsek 1733–1745), ám a ma látható[113] pompázatos műemlékkönyvtárhoz hasonlóról persze csak álmodtak a korabeli főpapok. A kialakuló érseki gyűjtemény Batthyány József (kalocsai érsek: 1760–1766) idején dinamikusan gyarapodott, hivatali ideje végére 1075 műről tudunk, 2069 kötetben.[114] Ez már nagyobb, mint egy átlagos püspöki gyűjtemény.

[107] Monok 2021b, 21.
[108] Dóbék 2018a; Dóbék 2021.
[109] Németh G. 2022.
[110] Vö. Beke 1991. előszavával.
[111] Horváth Mária dolgozik ma Esztergomban a *Bibliotheca Batthyanyana* külön teremben történő elhelyezésén. Köszönöm, hogy láthattam munkájának eddigi eredményét.
[112] Újjáépítéséről a legteljesebb összefoglalás: Tóth Tamás 2014.
[113] Grócz 2017.
[114] Boros 1994, 8–19.; Tóth Tamás 2014, 257.

A kalocsai körülményeket is jellemzi, hogy Klobusiczky Ferenc (érsek: 1751–1760) Pesten élve látta el feladatait. Ezért is építettek új központot Patachich Ádám (1716–1784; érsek: 1776–1784) és Kollonics László (1736–1817; érsek: 1788–1817) egyházigazgatása alatt. Több kanonoki gyűjteményt is inkorporáltak a *bibliotheca* állományába, így a XVIII. század közepén élt Házy Györgyét, akinek még csak 257 könyve volt.[115] De az 1780-ban elhunyt, hosszú életet élt kanonok, Gloszer/Glaser Gábor könyvtárát halálakor már 854 tételben (ezernél több kötet) konskribálták. Patachich érsek ezt is a nagy *bibliotheca* állományába olvasztotta.[116]

Az Erdélyi Egyházmegyében nem csupán a török miatt kellett újjászervezni a katolikus egyházi életet.[117] A *Diploma Leopoldinum* (1691) után a Német-római Birodalom keretén belül önálló Erdélyi Nagyfejedelemségben a XVI–XVII. században csupán címzetes erdélyi püspökök helyett valóságos főpásztorok tevékenykedhettek. A XVIII. század közepének három püspöke közül kettő alig tartózkodott a Magyar Királyság központjaitól távol (Klobusiczky Ferenc (püspök: 1741–1748) és Batthyány József (püspök: 1759–1760)). Bajtay Antal (püspök: 1760–1772) könyvtáráról nincsen információnk, kétségünk azonban nem lehet, hogy a Rómát, Párizst és Bécset megjárt piarista tanár, a *Theresianum* és II. József császár nevelője korszerű műveltséggel bírt.

Nagyon csábító lenne az egyházi vezetők könyvgyűjtését Klimo György (1710–1777) pécsi püspökével (1751–1777) összehasonlítani, de igazából nem összevethető. Klimo eredményét ismerjük, hivatali idején egy tizenötezer kötetes könyvtárat szedett össze, amelyet 1774-ben a pécsi tanulóifjúság közös használatú gyűjteményévé tett.[118] Az egri Eszterházy Károlyhoz (1725–1799, püspök: 1762–1799)[119] és a gyulafehérvári Batthyány Ignáchoz (1741–1798, püspök: 1780–1798)[120] hasonlóan a papneveldét, a nyomdát, a könyvtárat és a csillagászati tornyot olyan céllal alakította ki (vagy tervezte kialakítani), hogy a székvárosában *studium generale,* vagy egyenesen *universitas* alakuljon. Nem magánkönyvtárakról van tehát szó. Kétségtelen azonban, hogy a szerteágazó szakirodalom megállapításai ellenére sem tudjuk, hogy a jobbágyszármazású Klimo püspöknek hogyan sikerült az említett irodalomból megismerhető teljesítményt nyújtania. Ezen a területen Padányi Biró munkássága nem összevethető az övével, bármennyire eltökélt volt is az építő veszprémi egyházfő.

Utóbbi valamivel több, mint 600 kötetes könyvtára valójában két kortárs gyűjteménnyel hasonlítható igazán össze, Zichy Ferenc (1701–1783) győri (1743–1783) és Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri (1744–1761) püspökével. Zichy 1752-ből fennmaradt könyvösszeírása 329 könyvet és kéziratot említ[121] (nem tudjuk, élete végéig még mennyit gyűjtött össze). Biztosan állítható azonban, hogy ezt a könyvmennyiséget a

[115] Hegedűs A. 2010.
[116] Kövécs 2001.
[117] A XVIII. század első felének egyházi állapotairól összefoglalóan lásd Ferenczi S. 2009.
[118] Kókay 1999; Csajághy 2000; Horváth M. 2000; Móró, összeáll., *Klimo-könyvtár...,* 2001
[119] Antalóczi, szerk., *Kétszáz éves...,* 1993; Antalóczi 1996; Löffler 2012; Löffler 2013.
[120] Jakó 1991; Hendre Biro 2012.
[121] Kiss T. 2016.

püspök ismerte is, akár el is olvashatta valamennyit. Mennyiségét tekintve ez a kis gyűjtemény fele Padányi Biró Márton *bibliothecá*jának. Zichy olvasmányai frissek voltak, könyveinek kétharmada életében jelent meg. Ennek jelentős része a Magyar Királyságban működő nyomdák terméke. Jelentősebb számú külföldi kiadvány Velencéből, Kölnből, Bécsből és Augsburgból származik – vagyis semmi meglepő nincsen benne, hiszen ezek a XVIII. század első felének katolikus könyvkiadó központjai, ahonnan a legtöbb magyarországi katolikus gyűjtő vásárolt. Pontosabban: ezekről a vidékekről érkeztek ügynökök a Magyar Királyságba,[122] illetve az itteni kiadványokat lehetett megszerezni a hazai tanulmányi központokban, főként Nagyszombatban. Az sem meglepő, hogy tartalmi vonatkozásban a papi hivatását példaszerűen ellátni akaró értelmiségi könyvtára áll előttünk. A katolikus teológia minden ágának friss kiadványai, bőven kiegészítve a plébánosoktól elvárt olvasmányokkal. Ne feledjük, Zichy könyvösszeírása hivatali ideje kezdetén készült, ahogy Padányi Biró Mártoné is (utóbbi jegyzékébe későbbi beírások is kerültek).[123]

Barkóczy Ferencnek két könyvtáráról[124] vannak ismereteink. 1761-ben a felsőtárkányi kastélyban említenek (nem sorolják fel) 329 könyvet, majd 1765-ben, halála után összeírták a Pozsonyban található könyveit[125] (esztergomi érsekként halt meg). Nem tudjuk, hogy Egerből távozván Felsőtárkányból elvitte-e a könyveit. Az 1765-ös katalógus 517 tételes, ehhez további, a jegyzéken nem szereplő 35 kötetet azonosított Dóbék Ágnes, vagyis összesen 552 könyve ismert.[126] Korszerű könyvtár, erős itáliai orientációval. Velence, Róma mellett Bécs, Augsburg szerepel a legtöbb könyvön kiadási helyként. Fontos azonban figyelni arra, hogy sok a Lipcsében, Amszterdamban, Antwerpenben megjelent mű is, ahogy nem ritkák a párizsiak és padovaiak sem. A hazai kiadók közül érthető módon Nagyszombaté a vezető szerep.

A három – Zichy, Padányi Biró, Barkóczy – összehasonlítható gyűjtemény közt annyi a különbség, amennyi a három főpap életútjában. Zichy Bécsben, Rómában és Olmützben tanult, Padányi Biró Nyitrán és Nagyszombatban, Barkóczy Kassa és Nagyszombat után Rómában időzhetett. Nem meglepő, de fontos kiemelni, hogy a tanulmányi évek alatt kialakított és kialakult olvasmányízlés, a kulturális horizont tágítása iránti igény megléte, vagy kevéssé jellemző módja teszi kissé eltérővé a három gyűjteményt. Tudták ezt ők maguk is, talán ezért is helyezett mindhármuk olyan nagy hangsúlyt a papnevelés intézményi kereteinek fejlesztésére.

[122] Vö. Infelise–Marini, a cura di, *Remondini,* 1990; magyarul erről a jelenségről: Monok 2008b.
[123] Erről lásd Németh 2022, 25–41.
[124] Vö. Bitskey 1997.
[125] Dóbék 2021, 11–12.
[126] Dóbék 2018; Dóbék 2018a; Dóbék 2021.

Egy tudományos szakkönyvtár megalapításának előzményei és lehetősége: a Tudós Társaság és könyvtára[127]

Illik, ha mondandónk megfogalmazása előtt definiáljuk, hogy azokon a kifejezéseken, amelyeket használni fogunk, mit is értünk. A „szakkönyvtár" könyvtártípusként való megnevezéséhez hosszú történetet kell elmondani. Amennyiben a XXI. századi könyvtári szakirodalomnak a könyvtártípusokat megnevező gyakorlatából indulunk ki, bizonnyal sok megmagyaráznivaló van egy-egy történeti korszakot bemutatandó.

A 2023 decemberében, Prágában rendezett könyvtártörténeti konferencián az egyik közösen megfogalmazott állítás szerint „iskolai könyvtár"-nak a protestáns reformációig nem nevezhetjük egyik gyűjteményt sem.[128] Ezek szerint az „iskolai könyvtár" elnevezés egy olyan gyűjteményt sejtet, amelyik szorosan az iskolában oktatott tárgyakra koncentrál, mint intézmény az ott tanulók és az ott tanítók munkáját segíti. Egy ilyen állítás megfogalmazása persze egy elvi állásfoglalás, hiszen a gyakorlatban sehol Európában nem létezett olyan iskolában lévő könyvtár, amelyet a nulláról, előzmények nélkül alapítottak volna a XVI. században. Ha pedig nem volt intézményi előzménye, akkor a könyvállományát biztosan magánkönyvtárak adományozásával alapozták meg, ami magától értetődően tematikusan nem csupán az intézményi célkitűzéseket követi.

Vajon a középkori egyetemek könyvtárai „szakkönyvtár"-nak minősülnek-e? Sok tekintetben igen, azonban a történeti gyakorlat sehol sem ismer kizárólag szűk kari, vagy éppen kollégiumi tematikus gyűjteményt.[129] Az egyes szakmákhoz tartozó személyek szakmaspecifikus könyvei nem értelmezhetők szakkönyvtárként, hiszen ez egy intézményi kategória. A könyvtártípus megjelölés mai értelmezésében igazából a tudományos művek olyan válogatásával létrejött gyűjteményét jelenti, amelyet jellemzően, többségében az intézményben folyó tudományos kutatótevékenység segítésére hoztak létre. Tematikus összetétele tükrözi az intézményben folyó kutatási tevékenység jellegét.[130] A nemzetközi szemlélet szerint a XVII. század utolsó harmadában vett

[127] Ez a fejezet a Monok 2017 és Monok 2023 továbbírt változata.

[128] University and School Libraries in East Central Europe in the Pre-Modern-Period: Forms of Appearance, Development, Usage – Prague, 14.-15. 11. 2023.

[129] Vö. Krämer 1989–1991.; vö. Rapp–Embach, hrsg., *Zur Erforschung…*, 2009. Lásd az itáliai középkori könyvtárak katalógusainak korpuszát: *Repertorio di inventari e cataloghi di biblioteche medievali dal secolo VI al 1520* (RICABIM), amely a *Biblioteche e archivi* sorozat részeként jelenik meg történeti régiónként, a *Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino* szellemi irányításával Firenzében, az *Edizioni del Galluzzo* gondozásában 2009-től.

[130] A selmecbányai *Bergschule,* a Bányászati Akadémia elődje megalapításakor (1735) a könyvtár első korszakában valóban az oktatási célt szolgáló könyvanyagot válogattak össze (lásd Hiller 1975; Zsámboki 1976).

lendületet az egyes szaktudományok elszakadása a vallási (teológiai és erkölcsi) gondolkodástól olyan értelemben, hogy az egyes tudományos diszciplínák belső törvényeinek leírásában csak a szaktudomány szempontrendszere érvényesült. Lett légyen ez élő és élettelen természettudományi terület, jog, politika, vagy éppen történelem. A tudomány szekularizációjának folyamata felgyorsult.[131] További, jogosan feltehető kérdés, hogy a XV–XIX. században megalakult akadémiák *(academia, accademia, académie, sodalitas litterarum, société savant, learned society)*, tudós közösségek vajon egy meglévő könyvtárhoz igazodva alakítottak ki tudományos profilt, vagy megalakult a társaság, és a kitűzött céloknak megfelelően alakították a könyvek beszerzését. „A tyúk, vagy a tojás volt-e előbb?" jellegű kérdésre biztosan nem tudunk választ adni, ám a válaszadási próbálkozással számos könyvtár történetének megírásához, megismeréséhez járulunk hozzá.[132]

„… Egy ország csak akkor boldog, ha a belső kultúra a külhonihoz kötődik, s ha tagjai a jó szándékú idegeneknek a megbecsülésével belső értékeinek nagyobb lendületet ad…" mondja Teleki László (1764–1821). A vágyott Tudós Társaság alapító okiratának tervezete bevezetőjében tömören és világosan fogalmazza meg életének vezérelveit. Ismertek más írásai is,[133] amelyek összhangban állnak ezekkel az elvekkel, de a családi gyakorlata – például fiának, Teleki Lászlónak (1811–1861) a nevel(tet) ésében[134] – is igazolja azt, hogy komolyan vette, saját magára kötelezőnek a vállalt eszményei szerinti életvezetést. Napjainkban aktuálisabbak gondolatai, mint azt bármelyik politikai bokorharcos hinné, és sokat segítene rajtunk, ha utóbbiak megtanulnának olvasni. Akkor találkozhatnának azzal a gondolattal, hogy milyen fontosak a viták az országgyűlésen – Teleki László 1810-ben ünnepli, hogy immár „18 éve" vannak ilyenek –, de főleg azt, hogy azok, akik ott képviselnek embercsoportokat, érdekeket, olvasottságban kiválók legyenek, ne pusztán a jogban legyenek járatosak, tartózkodjanak a bármilyen fontos és igaz szlogenek semmitmondó használatától. Egy Tudós Társaság létrehozását segítendő írt tervezetének[135] bevezetőjében mondja, „Tiszteltem minden valódi emberi jogot, ugyanakkor meg voltam győződve arról, hogy ez önmagában egyetlen államot sem képes boldoggá tenni, sokkal inkább ezen emberi jogoknak a közjog, a magán- és tételes jog általi finomítására kellene törekedni." A folytatásban igazi európaiként parafrazeál egy ókori szerzőt.[136] „A régi közmondásnak megfelelően: „*Magna publico debetur reverentia*", vagyis nehéz dolog igazi parlamenti szónokká válni. Milyen kevés van belőlük!?".

[131] Példaként: Pott–Danneberg–Schönert–Vollhardt, hrsg. *Säkularisierung in den Wissenschaften…*, 2002–2003.

[132] 2026 májusában a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának bicentenáriuma alkalmával rendezendő nemzetközi konferencia előadóit pontosan ilyen kérdésfeltevéssel kérjük fel.

[133] Így neveléstana. Lásd Vaderna 2022.

[134] Fábri 2022 részleteiben is elemezte ezt a folyamatot.

[135] Teleki L. 1810; hasonmása: Monok, szerk. *Teleki László,* 2023.

[136] A korabeli neveléstudományi szövegek főleg Juvenalist idézték, „Maxima debetur pueris reverentia" (Juvenalis, Szatírák, XIV, 47), a nyilvános beszédekkel kapcsolatosan számos szerző használja a „debetur reverentia" szóösszetételt. Quintilianus *Institutio oratoria* művében a „debetur reverentia" kapcsán Cicero és Cato *szellemiségét*

Az építő ember nem pusztán ügyekben és elveknek megfelelni akarván gondolkodik – elvektől többen haltak meg a történelemben, mint a fegyverektől –, hanem elsősorban intézményekben. Olyanokban, amelyek túlélik őt, vagy éppen az intézményt létrehozó érdekeket is. Az akadémiatervezetet író Teleki László kortársai közül sok volt ilyen neveltetésű, családtagjai közül is. Az apja generációjából a legismertebb Teleki Sámuel (1739–1822), vagy ennek fia, a nagyon fiatalon elhunyt Teleki Domokos (1773–1798).[137]

1810-ig, vagyis addig, amíg Teleki László kiadta a saját tervezetét egy Tudós Társaság megalapításáról, a magyar királyságbeli és erdélyi hasonló törekvéseknek már közel egy évszázados történelme volt.[138] A XVIII. századból ismert tervezetek szövegeit Lengyel Réka és Tüskés Gábor közreadták teljes terjedelmükben, egyetlen szöveggyűjteményben,[139] és ha ehhez hozzátesszük a magyar nyelv megújítása kapcsán keletkezett társasági tervezeteket,[140] akkor valóban elmondhatjuk, tervekben nem volt hiány.

1790/91-ben az Országgyűlésen megvitatott kérdés a magyar nyelv ügye volt, amely az 1790. évi 31. és 64. cikkely szerint előbbre is mozdult. Ettől kezdve mind a Magyar Királyságban, mind Erdélyben számos, a magyar irodalmi és szakirodalmi nyelv megújítását célzó terv született. Kisebb szakmai társulások, szervezett kéziratkiadó vállalkozások alakultak, és 1804-ben Kulcsár István pályázatot írt ki a következő kérdés megválaszolására: „*Mennyire ment már a magyar nyelv kimíveltetése? Micsoda módok s eszközlések által kell azt nagyobbra vinni, és miképen lehet ezen eszközöket foganatosokká tenni?*”.[141] A pályázaton Teleki László (1764–1821) is részt vett, írását nyomtatásban is kiadta.[142] Ez a nyilvános párbeszéd az Országgyűlésben olyan visszhangot kapott, hogy 1807-től folyamatosan napirenden tartották a magyar nyelv ügyét, azonban a Tudós Társaság alapításának mikéntjéről nem született döntés. 1806-ban Teleki László is pályázati felhívást tett közzé, konkrétan rákérdezve: „*Micsoda intézet szerint lehetne Magyarországban olly Tudós Társaságot legkönnyebben felállítani, s leghelyesebben elrendelni, a melly nem csak a magyar nyelvet és literatúrát gyarapítaná, hanem a külföldi tudós dolgoknak megkívántató ismeretét is az Országban a nemzet javára*

hozza példának (Quint. Inst. XI, 1.). – Fejér György ugyanezt a mondást Catónak tulajdonítja, és a nyilvánosság előtt való megjelenés szabályaihoz (öltözködés) sorolja: „256. §. A' diszesség végre a' nagy társaságban jelenéskor semmi *otthon szabadost* nem tűr…” Magna Publico debetur reverentia / Ne sis ventosus, dum vis urbanus videri.” Cato”. (Fejér 1842, 202–203.).

137 Intézményeket alapító tevékenységükről, terveikről lásd Bíró A. 2022.

138 Szelestei Nagy László számos írásában foglalkozik ezekkel, első összefoglaló munkája: Szelestei Nagy 1989.

139 Teljes, a megjelenést megelőző szakirodalmi és szövegkiadásra vonatkozó bibliográfiával. Ahogy Teleki László fontosnak látta németül kiadni a saját tervezetét, a XXI. század elején a szerzőpáros helyesnek látta a szövegeket angol fordításban is közölni, illetve a jegyzeteket angolul írni: Lengyel R.–Tüskés G., eds., *Learned Societies…*, 2017.

140 MTT 1833, 16–41. A szerző megjelölése nélküli történeti összefoglalóban a 40–41. oldalon foglalják össze Teleki László véleményét.

141 A pályázat elő- és utótörténete: MTT 1833, 30–38.

142 Teleki L. 1806.

elterjesztené?"[143] A kiírás szövegében is benne foglaltatik tehát Teleki alapvető gondolata: nincsen önmagában álló magyar tudomány, az csak egy nagyobb kulturális körbe ágyazottan, mások eredményeinek ismerete függvényében létezik. Ugyan Teleki az 1810-ben megjelent német nyelvű saját tervezete[144] előszavában azt mondja, hogy a pályázati felhívására 12 pályamű érkezett, a három legjobbat ki is adják a jutalmazást követően, ismereteink szerint azonban csak a nyertes, Fejér György tervezete jutott el a nyomdafestékig.[145]

Fejér György nem volt optimista. Tervezetének 12. paragrafusa *expressis verbis,* világosan fogalmaz. Felemlíti, hogy az 1790. évi országgyűlés határozatai megvalósításában is az volt az akadály, hogy a hazai tudósok fellelkesülvén saját épületre, „könyves- és természeti gyűjteményre" és „könyvnyomtató-műhelyre", illetve saját adminisztrációra vágynak. Elképzelésében kicsit talán fordítottan szemlélte a Tudós Társaság megalapítását, mint Teleki László, mindenképpen kölcsönhatásban látta a magyarhoni könyvkiadás és könyvkereskedelem fellendülését. Azzal, hogy Pesten is – nem csupán Párizsban, Londonban, Berlinben, Stockholmban és Szentpétervárt – összegyűlnek a hazai, és remény szerint a külföldi tudósok, a könyvkereskedők is ide gyűlnek,[146] fellendül a könyvkiadás és kereskedelem. *„A könyvnyomtató műhelyekről nem külömben gondolkodom én* (mint tudniillik a székhely kérdésében, minthogy nem kell feltétlenül rögtön külön épület – M. I.)*: ha ennek szerzése terhesnek, gondviselése bajosnak, és használása gyanúsnak tetszett, és tetszhetik, mindennémű haszonvételének ellenére is a M[agyar] t[udós] Társaság ellehet nála nélkül azon könyvnyomtató műhelyekre nézve, mellyek Pesten, Budán izzadnak."*[147]

Külön könyvtár sem feltétlenül kell, hiszen ott van a Széchényi Ferenc által alapított *Bibliotheca Regnicolaris,* és a nagyon gazdag Egyetemi Könyvtár.[148] Ezeknek a helyi könyvkiadók, különösen a Tudós Társaság szolgáltassanak kötelespéldányokat. A Tudós Társaságnak a helyi kiadók egy határig ingyenesen nyomtassanak, hiszen a Társaság léte önmagában jelentős megrendelésnövekményt eredményez (így jelentősebb bevételt is).[149]

Kornis Gyula a magyar műveltségeszményről szólva újhumanizmusról beszél,[150] arról, hogy az egyes tudományterületek eredményeinek társadalmi szintű ismeretében is nagyobb helyet kell kapnia az természetismeret mellett a természettudományos és a mérnöki eredményeknek is. Ha elolvassuk a már nyomtatásban megjelent Tudós

[143] MTT 1833, 38–40.; Várkonyi Á. 1975, 22.
[144] Teleki L. 1810.
[145] Fejér 1809.
[146] Fejér 1809, 11.: Pesten kell létrehozni a Tudós Társaságot, „Mivel itt a magyar könyvekkel való kereskedés lábra állhat."
[147] Fejér 1809, 19.
[148] Fejér 1809, 18–19.
[149] Fejér 1809, 64–66.
[150] Kornis 1927.

Társaság tervezeteket, többen is felbukkan ez a gondolat már a XVIII. század közepén is. Hangsúlyosan is Maximilian Hell (1720–1782) 1774-ből ismert „*Patriotischer Plan*"-ában.[151]

Teleki Lászlónak a könyvekkel és a könyvtárral kapcsolatos gondolatai, tervei kapcsán azért gondoltam fontosnak a fentieket elmondani, mert még abban az információtörténeti korszakban vagyunk, amikor a tudományos információ egyik meghatározó hordozója a nyomtatott szöveg: a folyóirat és a könyv. A kérdést tehát úgy tenném fel, hogy akkor, amikor Teleki László egy leendő Akadémiáról gondolkodik, s közben könyveket gyűjt maga és családja tagjai számára, vajon a könyvek kiválasztásában szeme előtt lebegett-e egy leendő intézmény, olyan, amelynek a Teleki által megfogalmazott elvek szerinti működéséhez alapvető szüksége van a könyvtárra. A családi könyvtárat majd fia, Teleki József (1790–1855) ajánlja fel a megalakult Magyar Tudós Társaságnak 1826-ban.[152] A lelkes, hazafiúi buzgalom által vezérelt tett mögött meghúzódhatott-e az a gondolat, hogy az édesapja már eleve olyan tematikus összetételben gyűjtötte a könyveket, amelyek a majdani Akadémia szükségleteinek kielégítését segíthetik? Rövidre zárva a kérdést: a könyvtár volt előbb, vagy az akadémia? Hiszen tervek mindig az alapítás előtt szövődnek, amint láttuk, a Magyar Tudományos Akadémia esetében ez hosszú és tervekben gyümölcsöző korszak volt. Vajon azok, akik komolyan gondolták, hogy reális egy ilyen intézmény létrejötte, gondoltak-e arra, hogy lehet egy institúciót egyik évről a másikra felállítani, de annak jó könyvtárát csak évszázados munkával lehet kialakítani (hacsak nem olyan bőkezűn alapítják, hogy bármi megszerezhető, nincsen anyagi akadály).

A másik ok, amiért „az akadémia és könyvtára" kérdést a fentiek szerint vezettem be, az, hogy tudjuk: a Batthyányak kisbéri és rohonci könyvtárának az Akadémia számára történő befogadása kapcsán Toldy Ferencnek (1805–1875), az első könyvtárőrnek komoly aggályai voltak.[153] Nem egyszerűen a könyvanyagnak a helyszíneken való rendezetlensége és általános állapota, hanem azok tartalmi összetétele kapcsán is. Batthyány Tódor (1729–1812) bányászati, fém- és textilipari vállalkozásairól és ennek megfelelő könyvanyagáról volt ismert, aki gátakat, hajókat is tervezett. Batthyány Gusztáv (1803–1883) és Batthyány Kázmér (1807–1854) sem azért döntött 1838-ban a könyvtáraknak az Akadémiának ajándékozásáról, mert annak anyaga a magyar nyelv és irodalom ügye felkarolását szolgálta volna.

A Magyar Tudós Társaság nem a Teleki László tervezete szerinti szerkezetben alakult meg. A természet- és műszaki tudományok az alapítástól kezdve sokáig nem jutottak komolyabb szerephez, jóllehet mind a Teleki-, mind a Batthyány-könyvtár jelentős nem humán- és társadalomtudományi anyaggal bírt. Nagyjából olyan arányban, ahogy Teleki László az 1810-ben közreadott tervezetében magát az Akadémiát

[151] Lengyel R.–Tüskés G., eds., *Learned Societies…,* 2017, 67–75.
[152] Csanak 1976; Csanak 2001; Szabó Á. 2019; Szabó Á. 2019a; Szabó Á. 2020.
[153] Hursán 2019, 200–204.

elképzelte.[154] Nem állítom, hogy Teleki László a családi könyvtár gyarapításakor eleve tudatában volt annak, hogy majdan egy leendő Tudós Társaságról neki milyen elképzelése lesz, azt azonban állítom, hogy írásaiban, fiai nevelési gyakorlatában és magában az akadémia tervezetében kimondott elvekkel összhangban van a Teleki-könyvtár állománya. A könyvtár az Akadémiára került, de a Magyar Tudós Társaság alapító okirata nem követte Teleki László elképzeléseit mindenben.

A tervek és a megvalósulás közti különbség egy másik példája az, ahogy Teleki László a Tudós Társaság könyvkiadó tevékenységét elképzelte. Egyrészt tartalmilag: fontosnak látta, hogy a külföldi tudományos eredmények magyarul is napvilágot lássanak[155] (hangsúlyosan is a műszaki és természettudományos eredmények). Másrészt a saját kiadójánál kiadott folyóiratokkal, könyvsorozatokkal és a leendő könyvtár nemzetközi cseréjével, szerinte megoldható a könyvtár teljes költségvetése is. Nem tisztem, és nem felkészültségem annak vizsgálata, hogy ez a tervezet mennyiben realisztikus[156] a XIX. századi magyar királyságbéli gazdasági viszonyok közepette. Azt azonban mondhatjuk, hogy az akadémiai könyvkiadás és a könyvtár története nem igazolta Teleki optimizmusát.[157] Sőt, a XXI. századi Magyarországon is délibábos elképzelésnek tartok minden olyan elképzelést, hogy akadémiát, egyetemet, vagy akár csak kultúrát a magyar vállalkozói világ tartana fenn. Ellenkezőleg, napjaink realitása az, hogy közpénzből tartsa fenn az állam, és a tudományos találmányok hasznosítására majd mindig akad magánvállalkozó. Persze, csak akkor, ha az alaptőkét is az állam adja a vállalkozás indításához.

[154] Vö. Sallai Á.–Szabó Á. 2018; Sallai Á.–Szabó Á. 2019; Sallai Á.–Szabó Á. 2019a; Szabó Á. 2019a; Sallai Á.–Szabó Á. 2020.

[155] Fejér 1809, 18–19. inkább nem saját könyvkiadóban lát fantáziát.

[156] Ha összehasonlítjuk Révai Miklós (1750–1807) *Planum*a (1790) vonatkozó paragrafusaival, akár elképzelhetőnek is gondolhatnánk (Lengyel R.–Tüskés G., eds., *Learned Societies…,* 2017, 120–133.).

[157] Szántó Gy. T. 1983; Fekete G., szerk., Örökségünk..., 2001.

Az olvasmánytörténet forrásadottságai, 1670–1826[158]

Magyarországon 1979 és 2025 között több olyan alapkutatási programot fejeztünk be, amelyek célja kettős volt. Alapvetően a magyar, illetve a Magyar Királyságban és Erdélyben a kora újkorban (szorosabban 1500 és 1750 között) keletkezett művek szellemi erőterét akartuk jellemezni a magánkönyvtárakban dokumentálhatóan jelen volt könyvanyaggal.[159] A kutatás során azonban a források természetét követve a programok könyv-, könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti karaktert nyertek, időbeli határaikat is kiterjesztettük 1850-ig. A második kutatási szakasz ma is tart, bár az 1500 és 1750 közti időszakra is jelentős mennyiségű új forrás kerül elő,[160] de hátravan

[158] A fejezet a Monok 2020 átdolgozott változata. Angolul: Monok 2023b.

[159] A könyvjegyzékek bibliográfiai leírását kiadtuk a *Könyvtártörténeti füzetek*, szerk. Monok István, 1–13. kötet, Szeged–Budapest, 1981–2019 sorozatban, míg valamennyi könyvjegyzék betűhű átírásait az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemei mozgalmaink történetéhez,* szerk. Balázs Mihály, Keserű Bálint 11–20. számmal ellátott (szerk. Monok István), összesen 32 kötetben, Szeged–Budapest, 1983–2024. Tervezünk egy új bibliográfiai, és további négy adattári kötetet is. Az *Adattár* sorozat 20. kötete a *Corpus catalogorum inventariorumque librorum ad regnum Hungariae et principatum Transylvaniae spectantium, 1500–1750* címet viseli majd, amelyben statisztikailag jellemezzük ezt a forrásanyagot a címben jelzett időhatárok között, de tervezzük e kötet *appendix*ében felsorolni az 1751–1850 közöttről fennmaradt, és már ismert (kiadott, vagy kiadás nélkül elemzett) katalógusokat és könyvjegyzékeket is.

[160] A legnagyobb és valóban kiemelten értékes új forrásanyag az erdélyi szász városokból került elő, az eddig elveszettnek hitt, a szász lelkészek és tanítók könyvhagyatékának összeírásait őrző irategyüttes főként a XVIII. századból, illetve a marianus ferences rendtartomány házaiban őrzött könyvanyag összeírásai a Pozsonyi Állami Levéltárban (Štátny archív v Bratislave).

még a feltárt dokumentumok kis részének a kiadása (mintegy 60 könyvjegyzékről van szó a megismert 3100-ból). Talán nem felesleges említeni, hogy könyvjegyzékként a legalább öt, különböző könyvet említő feljegyzést definiáltuk.

Az 1750-et követő időszak, a forrástömeg méretei miatt, nem kutatható ugyanazzal a módszerrel, amelyet az említett alapkutatás kialakított. Nagyban számíthatunk azonban a közép-európai politikai rendszerváltás (1989) után magára találó, és dinamikusan kiteljesedő egyháztörténeti és helyismereti kutatásokra. A városonként, közigazgatási területenként, vagy a különböző egyházak területi tagozódása szerint feltárt és kiadott, nem könyv-, vagy éppen olvasmánytörténeti logika mentén elrendezett források jól hasznosíthatók számunkra is. Az olyan források, mint a *canonica visitatio* jegyzőkönyvei, a kontemplatív rendek feloszlatásai *(abolitiones)* utáni vagyonelkobzási jegyzőkönyvek, vagy éppen az állami cenzúra aktái, érintőlegesen ugyan, de jelentős adalékkal szolgálnak kutatásainkhoz.[161] Fontos kiemelni azt a tényt, hogy a Kárpát-medence, vagy másként nevezve a Kárpát-Pannon-térség mai országainak együttműködése aktívabb, mint a második világháborút követő évtizedekben, így a forrásokhoz (levéltárakhoz) való hozzáférés akadályoztatása ma már csak egyes helyi vezetőkre jellemző, a törvényalkotás szintjén nem tiltott sehol sem.

Az utóbb évek számbavétele szerint a már kiadásban megjelent könyvjegyzékek száma az 1751 és 1830 közti időszakból 496; ezek közül mindössze 73 a nyomtatott (s közülük csupán 9 magánkönyvtári katalógus, a többi kiadói ajánló jegyzék önálló kiadványként, vagy folyóiratban közölt).

A kora újkori olvasmánytörténeti források egyfajta tipológiája

I. Az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai

I.1. Katalógusszerű összeírások

I.1.1. Magángyűjtemény, a tulajdonos megbízásából készült katalógusok

[161] Nagyon fontos felidézni a magyar könyvtártörténet talán legaktívabb kutatójának, Iványi Bélának az 1940-es évek elején írt megállapításait, miszerint a Magyar Nemzeti Levéltár helytartótanácsi iratai *(Revisio Librorum, 1731–1779, Departamentum revisionis librorum, 1784–1848)*, a Magyar Királyi Udvari Kamara *Levéltára (Conceptus expeditionum, Conceptus referadarum, Originales referadae* anyagrészek *impressio librorum, libri, typographiae* tételei), vagy a II. József császár elrendelte, a szerzetesi közösségek feloszlatása *(abolitio)* mentén keletkezett összeírások több tíz méternyi könyvtárkatalógust, illetve könyvjegyzéket tartalmaznak. Ezt az irattömeget senki, soha nem nézte át módszeresen, igaz, egyes rendházak történeírói, illetve a helytörténetírás szakemberei szemelgettek ebből. Vö. Herner–Monok, Adattár 11, 1983, 145–148.

I.1.1.1. Kéziratos
I.1.1.2. Nyomtatott (kettő ilyenről tudunk)
I.1.2. Magángyűjtemény árverési katalógusa (nyomtatott, mindössze 7 ilyen ismert a vizsgált periódusból)
I.1.3. Intézményi könyvtár nyomtatott katalógusa

I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai magánkönyvtárakról)
I.2.1. Hagyatéki összeírások
I.2.2. Árvaügyi iratok
I.2.3. Végrendeletek
I.2.4. Vagyonelkobzási jegyzőkönyvek
I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)
I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei
I.2.7. Vegyes célú összeírások (ide sorolva a kötéstáblában fennmaradt intézményi katalógustöredéket)

I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai, mint magángyűjtemény jegyzéke)
I.3.1. Adományozások
I.3.2. Feljegyzések kölcsönzésekről
I.3.3. Szerzetesrendek könyvtári összeírásainak a cellákban rögzített része.
I.3.4. Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

I.4. Nyomtatott kiadói katalógusok
I.4.1. Folyóiratokban nyomtatott kiadói ajánló jegyzékek

I.5. Személyes iratok
I.5.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről
I.5.2. Levelekben fennmaradt könyvjegyzék

I.6. Egyéb források
I.6.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről
I.6.2. Adásvételi feljegyzés
I.6.3. Köttetési lista
I.6.4. Könyvszámlák
I.6.5. Könyvbejegyzésként fennmaradt könyvjegyzék
I.6.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

II. Az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai

II.1. Levelek

II.2. Irodalmi források

II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)

II.4. Könyvbejegyzések
- II.4.1. Possessorbejegyzések
- II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások
- II.4.3. Régi raktári jelzetek

II.5. Töredékadatok (1–4 különböző könyvet említő, vagy általánosságban fogalmazó feljegyzések)

A könyvjegyzékek kutatásának összefoglaló forrástani, illetve a könyvanyag tartalmi összetételének tézisszerű jellemzése[162]

I.

A MEDIATE (Middlebrow Enlightenment: Disseminating Ideas, Authors and Texts in Europe)[163] és az ezzel párhuzamos BIBLIO program (Bibliography of Individual Book and Library Inventories Online)[164] történelmi időhatárai – 1665–1830 – a magyarországi és erdélyi művelődés történetének nem jellemző dátumai, ahogy a legtöbb európai kulturális csoport, nép olvasmánytörténetének sem. A nyugat-európai szellemi áramlatok Kárpát-medencei befogadástörténetében jellemzőbbek az 1480–1620, 1620–1720, 1720–1830 dátumok. Ezeknek az időhatároknak – azzal a megszorítással, hogy ezeken belül is vannak jellemző különbözőségek – a választása többfajta módon indokolható.

(1) Az egyes szellemi áramlatok, könyvek megjelenése és a Magyar Királyságba érkezése közti idő más és más, és folyamatosan nő: amíg nagyjából 1620-ig a recepció csaknem naprakész, 1720 körül már 30 év a késettség, míg 1830-ra ez eléri a fél évszázadot is (természetesen egy-egy kivétel, naprakészen tájékozódó értelmiségi, vagy arisztokrata mindig akadt). Ha például megnézzük az egy olvasói csoporthoz tartozó egyes személyek könyvtárának darabjait, jól követhető ez a folyamat. Pél-

[162] Az 1500–1750 közti időszakra nézve, összefoglalóan lásd Monok 2005; Monok 2008; Monok 2008a; Monok 2010, 219–224.

[163] http://mediate18.nl/

[164] http://mediate18.nl/?page=database

daként emeljük ki a helvét hitvallást követő lelkészeket és gimnáziumi (kollégiumi) tanárokat. Miskolci Csulyak István (1575–1646) maga jegyezte fel könyveinek adatait (360 könyv),[165] nagyon sokat maga vásárolt külföldi tanulmányútján, de a többi is friss anyag, a megjelenéstől számítva egy-két év alatt hozzájutott az őt érdeklő kötetekhez. Ugyancsak egy *diarium apodemicum* részeként, a tulajdonos által összeírt könyvtár Kaposi Juhász Sámuelé (1660–1713).[166] Vannak természetesen olyan könyvek is a nagy gyűjteményben (1969 könyv), amelyek kortárs módon jelentek meg, de arányaiban egy régibb anyagot vásárolt. A peregrinus diák Kaposi Juhász láthatóan tudta, hazatérése után nem lesz sok alkalma könyvet vásárolni, ezért a régibb kiadású műveket részesítette előnyben (vélhetően ezek akkor, a XVII. század végén, még olcsóbbak is voltak, mint az újak). A könyvtár méreteit tekintve jellemzőbb azonban Hányoki Losontzi István (1709–1780) nagykőrösi gimnáziumi tanár gyűjteménye, akinek 187 könyvét 1739 körül írták össze.[167] Itt már jól látszik 30 éves átlagos késés a könyvek megjelenése és a könyvek összeírásának dátuma között. A békési tanár, Fábián János könyveit 1800-ban írták össze, 292 tételben.[168] Annak ellenére, hogy a kis gyűjtemény nyelvi összetétele a modernitás irányába mutat – hiszen a 207 latin könyv mellett 75 francia, 5 német és 3 magyar nyelvű –, a könyvek megjelenési éveit tekintve szinte egy évszázados lemaradást láthatunk.[169]

(2) A társadalom írástudó rétege ugyan folyamatosan bővült, az egyes olvasni tudó társadalmi csoportok közt a recepció frissességét tekintve lényeges különbség alakul ki a teljes vizsgált periódus végére (1830). Amíg az első jelzett periódusban egy jogász, lelkész és egy arisztokrata olvasmányanyaga nagyjából azonos naprakészséget mutat, nyelvileg egységesen jellemzően latin, német és olasz, addig a XVIII. század elején már jelentős eltérés van az arisztokrata és a szakértelmiségi tájékozódás között. A falusi, kisvárosi értelmiség pedig – jellemzően latin és német orientáció mellett – archaikus, vagy éppen elavult olvasmányokat tudhat magáénak még a XIX. század első harmadában is[170] (annak ellenére igaz ez, hogy 1780-tól arányaiban jelentős mennyiségű magyar és lassan bővülő szlovák, román nyelvű könyvanyag is megjelenik az olvasmányok között). E jelenségek példákkal való jellemzésére három időszakot emelünk ki. A XVI. század közepéről nézzük a következő, szerintünk jól összehasonlítható könyvjegyzékegyüttest: Zay Ferenc báró (1553),[171] Perneszith György, gazdatiszt köznemes (1560),[172] Budai Jakab, udvari kamarai ír-

[165] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 61–78.; vö. Oláh R. 2022.
[166] Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 223–265.; Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 40–49.; Csorba D. 2011.
[167] Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 350–358.
[168] Hegyi Á. 2018, 296–303.
[169] Fábián Jánost a jakobinus eszmék terjesztése vádja alapján vizsgálta a hatóság. Vö. Hegyi Á. 2018, 262–269.
[170] Monok 1996; Monok 1998; Monok 2012; Monok 2013.
[171] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 9–11.
[172] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 12–14.

nok (1561),[173] Kolozsvári János, püspök (1562),[174] Pesti Bornemissza Ferenc, kamarai jogász (1562).[175] A jegyzékek egy késő középkori, *devotio moderna* jellegű kegyességi irodalmat mutatnak, jelentős arányú ókori (főleg latin) szerzők, kortárs humanisták jelenlétét, s mindegyik jegyzéken megjelennek a protestáns szerzők alapművei (Philipp Melanchthon, Martin Luther, Heinrich Bullinger). Ha a XVII. század második feléből emelünk ki különböző társadalmi rétegekhez tartozók könyvtári katalógusait, akkor a jelentősebb arisztokrata családok egy része már a naprakész könyvgyűjtést is megengedte magának, amellett, hogy univerzális látókört célzott meg a gyűjtéssel (Nádasdy Ferenc,[176] Esterházy Pál[177]). A velük kortárs olvasott kereskedő, egy orvos vagy jogász azonban követő olvasottsággal bírt, friss szakirodalom csak akkor volt nekik, ha éppen külföldi tanulmányúton voltak. Példaként említjük Sigismund Zimmermann eperjesi kereskedőt, akinek 1687-ben 398 könyve volt,[178] Nicolaus Georgius Kiechelt, a budai jegyzőt, akinek 84 könyvét 1694-ben írták össze,[179] illetve Keppel Henrik tokaji orvost (1703-ban 99 könyvét jegyezték fel[180]). Ha azonban a XVIII. és XIX. század fordulóján élt arisztokrata és egy falusi tanító vagy kisvárosi értelmiségi olvasmányait próbáljuk a könyvek beszerzésének frissessége szempontjából összevetni, összehasonlíthatatlan dolgokat vetnénk egybe. Voltak természetesen minden társadalmi csoportban kivételek is, ezek azonban nem alkottak számottevő csoportot. Csak példaképpen említem az utóbbiak közül Gyarmathi Sámuel (1751–1830) orvost, nyelvészt,[181] vagy Körmöczi János (1762–1836) unitárius püspököt.[182] A magyar arisztokraták eljutottak a könyvgyűjtésnek arra a szintjére, amely a kortárs európai osztályos társakéval azonos, akár francia libertinus ritkaságok vásárlásáig is, mint például a Csáky család.[183] Olyan is volt, akinek gyűjteményét nagy érdeklődéssel követett aukción adták el halála után: a polyglott diplomatáét, a perzsa Háfiz első magyar fordítójáét, Reviczky Károly Imréét (1737–1793).[184] De ne feledjük el, hogy az 1798 és 1803 közti időszakban a Magyar Királyság és Erdély nemzeti könyvtárai is létrejöttek, több tízezres állománnyal. Ezeket, az eredetileg magánkönyvtárakat egyes részeikben lehet tematikus arculattal jellemezni, de mégis univerzális gyűjtőkörűek voltak,[185] és katalógusaik már a korban megjelenhettek, mint például Széchényi Ferencé (1754–1820), a mostani magyar nemzeti könyvtár alapítójáé (alapítás: 1802).[186]

[173] Herner–Monok, Adattár II, 1983, 54–55.
[174] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 14–15.
[175] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 15–16.
[176] Viskolcz, KKK VIII, 2013.
[177] Monok–Zvara 2020.
[178] Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 118–128.
[179] Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 140–142.
[180] Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 159–163.
[181] Könyvei összeírása 1830-ból maradt fenn: M. Nagy 1943.
[182] *Körmöczi* János és a kortárs... 2014.
[183] Eckhardt 1923. Vö. Granasztói 2005; Granasztói 2009.
[184] Reviczky, *Catalogus,* 1784; Reviczky, *Catalogus,* 1794; Vö. Tóth F. 2013.
[185] Monok 2005a; Verók 2005; Verók 2013; Monok 2018.
[186] Széchényi Catalogi 1799–1815.; Somkuti–Monok, *Litterae fundationis…* 2002.

(3) A jelzett középső periódusban – 1620–1720 – az olvasmányanyag tematikus összetételében a világi témák visszaszorulnak, egy reteologizációs jelenséget figyelhetünk meg.[187] A XVIII. század folyamán arányaiban hangsúlyosabb lesz a történelem, a földrajz, a gazdálkodás, a természettudományok, de ez igazából csak az arisztokratákat és a szakértelmiség legképzettebb csoportjait jellemzi. Jó példa erre az utolsó magyar nádor, Batthyány Lajos Ernő (1697–1772) könyvtára (1743-ban 2260 könyvét írták össze).[188] Fia, Batthyány Tódor (1729–1812) már bányászati, hajózási és általában műszaki szakkönyvtárat gyűjtött magának.[189] Festetich György (1755–1819)[190] gróf a jakobinus mozgalom szimpatizánsaként Bécsben nemkívánatos személlyé válva Keszthelyen igyekezett megteremteni magának azt a környezetet, amely a művelt, kultúrapártoló arisztokraták sorába emelte. 1797-ben megalapította Európa egyik első gazdasági iskoláját, a *Georgikon*t, s nagy gondot fordított arra, hogy az iskolát is ellássa könyvekkel. Magánkönyvtárába sok, a mezőgazdasággal, és általában a gazdálkodással kapcsolatos könyvet szerzett be, de egyébként univerzális bibliotéka létrehozására törekedett.[191] Hasonlóan a modernizáció irányába, a gazdálkodásról olvasással is tájékozódó emberként mutathatjuk be Balla Gergely (1710 körül–1772 után), Nagykőrös város jogász historikusát, aki egy ideig a bírói tisztet is betöltötte. Könyvtáráról csak elbeszélő forrásokból tudjuk, hogy kétezer kötetes lehetett, jóllehet az a könyvjegyzék, amely 1763-ban készült, csak kétszázat említ.[192] Az olvasmányok tematikájának konfesszionális meghatározottsága 1620-tól folyamatosan erősödik nagyjából az 1830-as időhatárig. Amíg a XVII. század elején általánosan jelen van az olvasmányokban a középkori, a humanista és a kortárs kegyességi irodalom, párhuzamosan a kifejezetten humanista, világi témákkal, addig a XVIII. század közepén, de a XIX. század elején is jelentős eltérés van egy katolikus, egy helvét, egy augsburgi (ágostai) hitvallást követő, vagy éppen egy unitárius olvasmányanyag közt. Nem csupán a lelkészek esetében, ami magától értetődő is, hanem a vallási csoporthoz kötődő nemességre és értelmiségre általánosan jellemző ez. Sőt, Erdélyben a nemzeti öntudat ébredése és az anyanyelvi nyomtatványok arányának megnövekedése mentén kialakuló központi gyűjtemények is bírtak vallási jelleggel. Az erdélyi római katolikus lakosság magyar volt; Batthyány Ignác (1741–1798) 1798-ban a Gyulafehérvárt lévő saját gyűjteményeit (könyvtár, múzeum, csillagda) ajánlotta fel „Erdély római katolikus közösségének".[193] 1802-ben a kálvinista gróf, Erdély kancellárja, Teleki Sámuel (1739–1822) a marosvásárhelyi hasonló dokumentumegyüttesét a Nagyfejedelem-

[187] Péter K. 1984; Péter K. 2018.
[188] Hursán, KKK XII, 2023.
[189] Hursán 2019.
[190] Cséby 2013.; Kurucz 2013.
[191] Klempa 1938; Klempa 1939.
[192] Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150. Vö. Monok 2018, 66–67.
[193] Jakó 1991; Hendre Bíró 2012.

ség magyar nemzetiségű, helvét hitvallású tagjainak,[194] míg 1803-ban az őt követő kancellár, a német (erdélyi szász) Samuel Brukenthal (1721–1803)[195] a nagyszebeni gyűjteményeit saját lutheránus szász közösségére hagyta. Erdélyben a románság a XVII. század végén, a XVIII. század elején alakította ki a római pápa hierarchikus főségét elismerő *unitus* egyházát, amely megőrizte görögkeleti liturgiáját.[196] Központi gyűjteményük Balázsfalván, a papi utánpótlást képző helyen (szeminárium) alakult ki, két püspökük – Ioan Giurgiu Patachi (1680–1727)[197] és Inocenţiu Micu Klein (1692–1768)[198] – magánkönyvtárára alapozva.[199] Az erdélyi görögkeleti románok a ma Brassóhoz tartozó Bolgárszegen (Şchei) és Gyulafehérvárt alakították ki gyűjteményeiket; az első összeírások 1685 és 1699 közt keletkeztek.[200]

II.

A magyarországi olvasmányanyag specifikumai alapvetően egy könyvhiányból következnek. Kevés számú könyv volt a Kárpát-medencében. Kevés jelent meg, és a szervezett könyvkereskedelem is csak nagyjából az 1830-as évekre alakult ki. Ez annak ellenére igaz, hogy a kiadott könyvek száma folyamatosan nőtt (XVI. század: 951 könyvcím; XVII. század: 7.000 könyvcím; XVIII. század: 35.000 könyvcím),[201] és az is igaz, hogy a XVI. században az európai könyvtermés jelentős százaléka (7–8%) megjelenik legalább egy példányban a korabeli könyvjegyzékeken. Ez az arány folyamatosan csökken (napjainkban is).

(1) Ugyancsak a könyvhiánynak köszönhető az a jelenség, hogy a magyarországi szakértelmiségi szélesebb általános tájékozódással bírt, mint nyugat-európai kortársai, de nem olyan mély szakmai ismeretekkel.[202] Amíg a nyugat-európai egyetemi központokban szakmaspecifikus könyvesboltok is voltak, addig a Magyar Királyságban az első, kifejezetten könyveket árusító bolt csak a XIX. század közepén jelent meg. Volt persze vándor könyvkereskedő, könyvet árult a nyomdász, a könyvkötő, a XVIII. század második felében megjelennek a nagyobb velencei, augsburgi stb. kiadóházak állandó ügynökei.[203] Ha átolvassuk a fennmaradt kereskedő raktárkészletjegyzékeket, akkor világos képet nyerhetünk az átlagos, olvasni tudó, főként polgári (városi) olvasó igényéről. A házaló kereskedő nem tudott (fizikailag sem) magával vinni fóliáns

[194] Teleki, *Catalogi* 1796–1819, 2002; Turzai 1966; Deé Nagy 1997.
[195] Göllner 1977; Verók 2005.
[196] Vö. Chindriș 1980; Mârza I. 2005; Marte–Ionită–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union*... 2010–2011.
[197] Tampe 1979; Chindriș 2007. 9–60.; Mârza I. 2007.
[198] Chindriș 2001a.
[199] Mârza I. 2005.
[200] Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 227–242. Vö. Mârza E. 2005.
[201] Ecsedy 1999.
[202] Monok 2017a; Monok 2017b.
[203] Vö. Kókay 1990; Kókay 1997. Vö. Infelise–Marini, a cura di, *Remondini,* 1990; Monok 2008a.

méretű tudományos könyveket, így a napi vallási gyakorlathoz szükséges könyvek, az iskolai tanuláshoz szükséges kiadványok alkotják a készlet zömét. Nagyon fontos, hogy felbukkan a szépirodalom, a magyar nyelvű is a német mellett. A korban kiadott magyar verseskönyvek – Balassi Bálint (1554–1594), Rimay János (1570–1631), Beniczky Péter (1603–1664), Gyöngyösi István (1629–1704) művei – általában kis zsebkönyvek voltak. 1750 előttről viszonylag kevés könyvkereskedő, illetve könyveladással is foglalkozó könyvkötő készletösszeírása maradt ránk, de azért nem állunk üres kézzel. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579),[204] Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583),[205] Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban,[206] a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben,[207] és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán.[208] Ez utóbbi három a könyvkötés mellett kereskedéssel is foglalkozott. A XVIII. század első feléből[209] Thomas Claarwein bajor kép- és könyvkereskedő (1717),[210] Johann Schwartz vándor könyvkereskedő (1729),[211] Joseph Matzenauer (1738)[212] és Pécsi Erzsébet (Elisabetha Eberhardin) (1740)[213] könyvkötők hagyatéki összeírását, illetve Johann Georg Nottenstein budai nyomdász kiadványainak jegyzékét (1732–1734)[214] ismerjük. A XVIII. század közepétől már nyomtatott könyvkiadói jegyzékeink is fennmaradtak, illetve a század végén induló német és magyar nyelvű folyóiratokban olvasásra ajánlott könyvek jegyzékei is megjelentek. A Magyar Királyságban és Erdélyben, általánosságban, az értelmiségi megvett, elfogadott minden könyvet, és azokat olvasta is.[215] Sőt, számos olyan XIX. századi dokumentum maradt fenn, amelyek azt igazolják, hogy a megjelent könyveket kézzel másolták, mert más módon nem jutottak hozzá. Idetartozik az a jelenség, hogy nagyon sok nemesnek, gazdagabb polgárnak az olvasmányai az általuk patronált, külföldre utazó diákoktól függött. Nem maga a tulajdonos választotta a könyvet, hanem általános tematikai megjelölést adott, hogy mi érdekli, és maga az utazó diák, vagy éppen tiszttartó választott a nyugati könyvpiacon.[216]

(2) A könyvhiány miatt az intézményi könyvtárak szerepe sokkal jelentősebb az eruditív műveltséget tekintve, mint Nyugat-Európában.[217] Amit a középiskolában olvasott valaki, valóban egész életének olvasmányízlését határozta meg. Forrásti-

[204] Čičaj–Mdonok–Viskolcz, Adattár 13/3, 2003, 223–227.
[205] Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986, 22–35.
[206] Čičaj–Monok–Viskolcz, Adattár 13/3, 2003, 61–68.
[207] Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 287–293.; vö. Monok 2007; Monok 2009.
[208] Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi K.–Lázár I. D.–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990, 76–79.; vö. Monok 2014; Monok 2017
[209] Monok 2007a; Monok 2007b; Monok 2012a.
[210] Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 254–255.
[211] Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 286–288.
[212] Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 339–346.
[213] Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 13–18.
[214] Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 320–324.
[215] Monok 1997; Monok 1998.
[216] Monok 2005.
[217] Monok 2005.

pológiai szempontból elkülönítendőek az intézményi könyvtárak katalógusai, de az olvasmányműveltség elemzésekor együtt kezelendők a magánykönyvtárak jegyzékeivel. Annál is inkább, mert nagyon sok magánkönyvtár jegyzéke maradt fenn egy-egy intézményi – iskolai vagy szerzetesi közösségi – gyűjtemény összeírásakor. Nem kevés alkalommal az intézményi könyvtárban magát a könyvespolcot *(theca)* is az adományozóról nevezték el. Példaként említjük a nagyenyedi református kollégium 1688. évi katalógusát,[218] ahol a *Theca Csernátoni, Theca Basirii* elnevezéssel, a helvét hitvallású lelkész, Csernátoni Pál (1633–1679), illetve Isaac Basire (1607–1676) durhami prebendárius által a kollégiumnak adományozott könyveit vették számba. A csíksomlyói ferences rendház 1727. évi könyvtárkatalógusa[219] külön sorolja fel az egyes rendtagok szobáiban volt könyveket, ilyen értelemben ezek a könyvek magán olvasmányokként is elemezhetőek. Vagyis megtudjuk, hogy a guardián Bögözi László Ferenc (1687–1756), Istvánffy Kristóf (1693–1756) és a többi ott élő *pater* mit olvasott. (3) A könyvhiány miatt a közösségi használatú könyvtárak szerepe a Magyar Királyságban ugyancsak jelentősebb, mint nyugaton. Az első ilyen könyvtárat már a XV. század elejéről ismerjük, jelen vannak a humanista körök közös olvasmányai, a városi közös használatú könyvtár humanista és protestáns változatai, a városi értelmiségi körök közös könyvtárai a XVI. századtól, míg a XVIII. század közepén megjelent az első városi közkönyvtár, majd a XVIII. század végétől a városi olvasókörök. Ennek megfelelően a Magyar Királyságban már a XV. században tudunk közös használatú könyvtárról, jelesen a szepességi plébániák közös bibliotékájáról.[220] Tudunk közös használatú humanista gyűjteményről (Hans Dernschwam [1494–1569], Selmecbánya[221]), és kisebb udvari olvasókörökről a XVI–XVII. századból az *et amicorum* típusú bejegyzések[222] alapján. Ismerjük a protestáns városok *bibliotheca publica* elnevezésű gyűjteményeit[223] (Besztercebánya,[224] Kőszeg,[225] Kassa[226]) és a XVIII. századi olvasóköröket.[227] Az első, már valóban a maihoz közelítő értelemben vett nyilvános könyvtár alapítását a Magyar Királyságban az egyébként jobbágyszármazású római katolikus püspökhöz, Klimo Györgyhöz (1710–1777) kötik Pécsett, 1764-ben.[228]

[218] Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 177–190.; vö. Monok–Németh (Viskolcz) 1992.
[219] Zvara, Adattár 19/3, 2008, 63–70. De láthatjuk a dési ferencesek példáját is 1728-ból: Gordán–Monok, Adattár 16/7, 2022, 46–49.
[220] Holik 1923; Mârza E. 1997; Vizkelety 2008.
[221] Berlász–Keveházi–Monok, hrsg. von, *Die Bibliothek Dernschwam*, 1984; Berlász–Keveházi–Monok, Adattár 12/1, 1984.
[222] Hobson 1949; Monok 2009a; Monok 2012c.
[223] Monok 1996a.
[224] Čičaj–Monok–Viskolcz, Adattár 13/3, 2003, 13–16. (cca. 1600)
[225] Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, Adattár 18/2, 1996, 34–39. (1614)
[226] Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi K.–Lázár I. D.–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990, 115–187. (cca. 1670)
[227] Stanescu 1976.
[228] Csajághy 2000.

III.

Fontos hangsúlyozni, hogy a Magyar Királyság és Erdély nagy része másfél évszázadig az Ottomán Török Birodalom része volt. A XVI. század elejére, az európai királyságokkal konform intézményi rendszert lelakták, lerombolták. A XVIII. század elejétől másfél évszázadig tartott a városok, falvak újjáépítése. Ennek a jelenségnek szimbóluma, hogy Buda és Pest csak 1825-ben tudott újra a Magyar Királyság fővárosává válni, vagyis a török kiűzése (1686) után csaknem másfél évszázaddal, azzal az aktussal, hogy az Országgyűlés Pozsonyból Pestre költözött (1825). Ezzel egy időben a Habsburg Birodalomba integrálták mindkét országot (Magyar Királyság, Erdély). Ez egyben a protestáns intézményi rendszer gyarapításának megakadályozása mellett folyt. Olvasmánytörténeti szempontból ez együtt járt azzal, hogy a nyugati partnerintézmények (szerzetesrendek, világi egyházak, protestáns egyházak) folyamatosan segítették az itteni intézményeket, könyvekkel is. Latin nyelvű könyvekkel, mivel ez volt a hivatalos nyelv. Latinul azonban a XVIII. században modern eszme már nem jelent meg. Következésképpen a magyarországi és erdélyi archaikus olvasmányízlés kialakításához, megerősítéséhez ez a jelenség nagyban hozzájárult.[229]

[229] Monok 2010, 181–217.; Monok 2018a, 7–18.

Az olvasmányok változása a Magyar Királyságban és Erdélyben

A Batthyány és a Nádasdy család könyvtárainak tartalmi és nyelvi változásai a XVII–XVIII. század fordulóján[230]

A Habsburg–török, majd a spanyol örökösödési, illetve a Habsburg–francia háborúkat és a Rákóczi-szabadságharcot lezáró békeszerződések (Karlóca 1699; Szatmár 1711; Utrecht 1713; Rastatt-Baden 1714) után kevés magyar arisztokrata gondolhatott arra, hogy egy önálló Magyar Királyság hamar létrejöhet. A Királyság és Erdély birodalmi integrációja a megelőző fél évszázadban kidolgozott tervek mentén haladt,[231] illetve felgyorsult. Számos új nemesi család emelkedett fel, olyanok, akik az oszmán-törökök elleni háborúban tűntek ki a Magyar és a Lengyel Királyságban, és olyanok, amelyek a magyar függetlenségi törekvésekben a Habsburg oldalon állhatatosságot mutattak. A XVII. század eleje óta megerősödő katolikus és katolizált családok tagjait egyre gyakrabban házasították össze az örökös tartományokból, illetve a Habsburgok érde-

[230] Ez a fejezet Monok 2024 továbbírt változata.
[231] Tüzes Gábor 1900; Kalmár–Varga J. J. 1993; Hodson 2007; Kalmár–Varga J. J. 2010.

keltségi körébe tartozó államokból származó leányokkal és fiúkkal.[232] Ezekkel a fiatalokkal egy újfajta műveltségeszmény érkezett a Magyar Királyságba. Az arisztokrata családok tagjai franciául tanultak, és a XVII. század végén még német-latin-olasz nyelvi tudásra alapozott olvasmányműveltsége a francia-német-olasz-latin nyelvi preferenciára váltott. A közvetített tudás tartalma is megváltozott ezzel, sőt, az arisztokrata könyvtárak tartalmi változásai azt is mutatják, hogy köreikben is a história-ókori szerzők-egyházi/vallási élet-jog-politika fontossági sorrend a politika-jog-történelem-földrajz-ókori szerzők irányába tolódott el. Ezek a változások ugyanakkor szűkebb földrajzi területenként más és más hangsúllyal, jelleggel bírtak.

Moson (Wieselburg), *Sopron* (*Ödenburg*), *Vas (*Eisenburg), részben *Zala*, érintőlegesen *Győr* vármegyék a törökök portyáitól ugyan sújtottak voltak, de tartósan nem tudták megszállni azokat. A délibb és keletibb területekről menekülő lakosság hozzájárult ahhoz, hogy a német többségű lakosság mellé magyarok és horvátok települjenek. A XVI–XVII. század protestánsüldözései pedig az örökös tartományokból, illetve a déli német országokból német ajkú, főleg lutheránus csoportok betelepülését hozták. De érkeztek csehek, morvák és szlovének, kialakultak továbbá zsidó közösségek a Magyar Királyság nyugati területein is.

Mostani témánk szempontjából az elmondottakat azért tartom fontosnak, mert vizsgálom azt is, hogy a főúri könyvtárak történeti anyagában milyen arányban jelentek meg a lakosság származási helyének történetét taglaló munkák, miként a Német-római Birodalom története, és főleg közel-története, mennyire követték a friss eseményeket, és ha igen, akkor ezek melyik birodalmi területekre vonatkoztak. A betelepülők kultúrájáról érdeklődtek-e – legalább beszereztek-e olyan könyveket, amelyekből tájékozódhattak –, utal-e a könyvtár arra, hogy a tulajdonos is részt vett olyan művelődéspolitikai tevékenységben – például mecénásként, vagy egyházszervezőként –, amely a sokféle kulturális mentalitással érkező (egyébként nyugati keresztény) csoport számára egységes kultusz kialakítását célozta. Érintőlegesen az is érdekel, hogy a birodalmi betagozódás folyamatában kialakítanak-e a saját kulturális csoportra – esetünkben a magyarokra – vonatkozó különgyűjteményt a könyvtárukban. A könyvanyag nyelvi összetétele a bevezetőben jelzett változások mellett jelez-e valamiféle érdeklődést az érkező lakosság anyanyelvét illetően? A kérdésfeltevés jellegének megmutatására egy előzetes példa az Esterházy-könyvtárból (amelyet most nem elemeznék): a biblikus irodalom kapcsán tárgyalt *judaica* kérdéseken, illetve a héber grammatikákon kívül meglévő könyv, Johann Wolfgang Hiller (1590–1665) *Demonstratio juridica…* (Nürnberg, 1658) című művének megléte[233] Kismartonban szerintem összefüggésbe hozható azzal, hogy a környékbeli hét zsidó közösség *(Sieben Gemeinde – Schewa Kehilot)* létrejötte a XVII. században, éppen Esterházy Miklós és

[232] Vö. Koltai A. 2007.
[233] Monok–Zvara 2020, 309, Nr. 2166.

Pál gazdaságpolitikájának is köszönhető.[234] Vagy Pálnak, de inkább a zsidókkal kapcsolatos döntéseket előkészítő környezetének szüksége lehetett erre a latin című, ám német nyelvű, a zsidók kölcsönügyleteit és jogi szokásait leíró kötetre.

Hasonlítsunk össze egy-egy családon belüli könyvtárakat úgy, hogy biztosan tudjuk, az örökös generáció nem kapott könyveket az elődöktől. Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) javait életvesztés mellett elkobozták. Könyvtára javarészt a bécsi udvari könyvtárba, más része a lorettomi szervitákhoz, illetve a konfiskálást végző bürokraták magánkönyvtáraiba került. A könyvtár kialakulása történetét és tartalmi jellegzetességeit Viskolcz Noémi monográfiájának köszönhetjük,[235] aki amellett, hogy összefoglalta a vonatkozó szakirodalmi hagyományt, a gróf személyes kapcsolatait és könyvbeszerzését párhuzamosan vizsgálva rámutatott, hogy a kivégzett főnemes könyvtára a történelem szakban a legmodernebb, de a legfontosabb XVII. század közepén megjelent teológiai és filozófiai összefoglaló, programalkotó műveket is megvette. A könyvtár modernsége abban a tényben is jelentkezett, hogy a protestáns meggyőződését feladó, konvertált Nádasdy – nekem úgy tűnik – elfogadta a Habsburg-udvarnak azt a törekvését, hogy a birtokaikon élő több népcsoportnak szüksége van közös kultuszokra. Közös birodalmi kultuszokra (Mária-kultusz, Nepomuki Szent János, magyar eredetkérdések, magyar ősök, királyok stb.). A gróf azonban – ahogy az időben előre haladva látta a bécsi udvar valós, centralizáló és a Magyar Királyság érdekeit kellőképpen figyelembe nem vevő gyakorlatát – hangsúlyt fektetett a saját birtokai lakossága (és részben az összes magyar/hungarus) kultikus hagyományára is, pl. az Árpád-ház szentjeire és általában a népcsoportok kulturális hagyományaira. A könyvtára ebben a tekintetben is modernnek mondható, ő maga is mecénásként számos könyvet segített megjelenni ezekben a témákban, de építtetőként, festők és más művészek patrónusaként hasonló programok megvalósulását segítette.[236] Ezzel a tevékenységgel a különféle nemzetiségű lakosság nem egyszerűen a termékeny, konfliktusoktól mentes együttélését segítette, hanem a közös kultuszok alakításával a hasonló hagyományok továbbélését egy irányba terelte. Nádasdy III. Ferenc (1623–1671) könyvtára szétszóródott, gyermekei – Horváth József[237] és Viskolcz Noémi szerint is – csak néhány darabot tarthattak meg. Fiai közül kettőnek tudunk könyvtáráról. Nádasdy László (1662–1729) pálos szerzetes, csanádi püspök, győri nagyprépost könyveiről két kicsi jegyzék ismert, mindkettő idézet olyan jegyzékről, amelyet nem találtunk meg. 1729-ben a csanádi püspök szegedi házában írtak össze 180 könyvet, de a meglévő irat csak 14-et idéz erről,[238] az 1730-as összeírás már győri házában keletkezett, itt az idézett könyvek száma ugyancsak 14.[239] Ennek

[234] Vö. Tobler 2021.
[235] Viskolcz, KKK VIII, 2013.
[236] Vö. Buzási, szerk., *Főúri ősgalériák…*, 1988; Buzási 2001; Viskolcz 2006; Viskolcz 2007; Buzási 2010; Buzási 2010a; Viskolcz 2010; Viskolcz 2011; Toma K. 2013; Buzási 2014; Buzási 2024.
[237] Horváth 1889, 12.
[238] Takáts 1943, 124–125., Monok, Adattár 13/6, 2024, 53–54.
[239] Takáts 1943, 127., Monok, Adattár 13/6, 2024, 54–55.

alapján biztosan mondhatjuk, hogy nem az apjától örökölt könyveket látjuk felsorolva. Sokkal érdekesebb a Nádasdy IV. Ferenc (1660 körül–1722) halála utáni könyvösszeírás. A fejléc egyértelművé teszi, hogy a család könyvei közül az elhunyt Ferenc rendelése szerint Nádasdy V. Ferenc Lipót (1708–1783) intézkedik arról, hogy a felsorolt művek a lékai ágostonosoknak adassanak át. 614 könyvet sorol fel a katalógus,[240] amelynek szerkezete arról tanúskodik, hogy nem egyetlen könyvtárszobából kellett összeírni a köteteket, hanem több helyről. Három nagyobb egység különböztethető meg. 298 kötetet tematikus besorolásban írtak össze, 225-öt nyelvi csoportosításban, majd ezt követi egy főleg latin nyelvű munkákat (de nem kizárólag) felsoroló Appendix (91 tétel). A tematikus csoportok jellemzően latin nyelvű műveket jelölnek (sok köztük azonban német vagy francia), a nyelvek szerinti felsorolás tematikusan szórt – ókori szerző éppen úgy megjelenik, mint a modern történelmi összefoglalások, vagy hadtudományi munkák –, azonban nem arról van szó, hogy a szakcsoportokba osztott műveket később nyelvi csoportosításban is jelölik. Különböző műveket látunk. A könyvtár számomra olyan, mint amelyet nem éppen egy szerzetesrendnek kellene adományozni. A jog hangsúlyos tartalmi egység. Külön felsorolva 89 mű, de a francia, az olasz és a német művek közt is számos jogi munka található. Hasonló a helyzet a történelem szakkal is. Az *appendix*szel együtt közel 100 latin és még nagyjából 60 modern nyelvű mű. A nem latin nyelvűek jellemzően az 1680 és 1720-as évek között jelentek meg, erősen a birodalmi területekre orientáltak. Kevés viszont a történelemfilozófia, vagy politikaelmélet (utóbbi elvétve akad). Magyar nyelvű 18 könyv címe olvasható, de a magyar történelemről további közel 30 latin mű szerepel az adományozási jegyzéken. Az egyházi, vallásgyakorlati művek a *Scriptores Sacri* és a *Spirituales* tematikus csoportban szerepelnek. Összesen mindössze 26 cím (köztük Erasmus Újszövetség-kommentárjai 4 tételben és 6 bibliakiadás). A nyelvek szerinti csoportokban, illetve az appendixben további hasonló mennyiségűt találunk. De megállapítható, hogy a könyvtárnak nem jellemző a vallásos arculata.

A Batthyány család esetében a rekatolizáló Batthyány I. Ádám (1610–1659) elhunyta utáni generációk tagjainak könyvtárát nem ismerjük.[241] A dédunokák generációja a legközelebbi, amelyből két könyvtár is ismert. Az egyik összeírása 1750 körül készült, 118 tétel, francia és kisebb részben német nyelvű könyvek: szépirodalom (ókori szerzők is), történelem és politikaelmélet. Nem tudjuk azonban, ki lehetett az a „Mrs le comte Adam", akinek a szobájában lévő könyveket inventálták.[242] A dédunokák közül

[240] Említi Horváth 1889, 12. Kiadása Monok, Adattár 13/7, 2024, 199–225.

[241] Batthyány Ádámé: Koltai A., KKK IV, 2002.

[242] Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 152–156. Itt Batthyány III. Ádám (1697/1704–1782) alkancellár könyveiként publikáltuk a katalógust, azonban ma már valószínűbbnek tartjuk, hogy Batthyány-Strattmann Ádám Vencel (1722–1787) lehetett a tulajdonos.

kettő jöhet szóba: Batthyány III. Ádám (1697/1704–1782) alkancellár (Batthyány Pál (1639–173) unokája, Batthyány Zsigmond (†1728) fia), a másik Batthyány-Strattmann Ádám Vencel (1722–1787), aki a könyvösszeírás idején még nem volt hercegi rangú.

Tanulmányunk szempontjából sokkal érdekesebb Batthyány II. Ádám (1662–1703) és felesége, Eleonora Strattmann (1672–1741)[243] és fiuk, a későbbi nádor, Batthyány Lajos Ernő (1696–1763) könyvtára.[244] A Batthyány-birtokok I. Ádám apja (Batthyány Ferenc (1573–1625) és nagyapja, Batthyány Boldizsár (1543–1590) a XVI. század végi, illetve a harmincéves háború alatti protestánsüldözés idején befogadóhellyé alakultak.[245] Ferenc halálakor 21 búcsúbeszéd hangzott el, latinul, magyarul, horvátul és németül, jól mutatva azt a sokféleséget, amely kialakulhatott az akkori befogadó közegben. Batthyány I. Ádám a felmenői könyvtárát[246] – amelyet jelentős részben már a németújvári protestáns iskola használt – az általa letelepített ferences rendházra bízta (ők ezt megőrizték napjainkig).[247] Saját gyűjteményének rekonstrukciója mutatja, hogy a katolizált főúr a vallási, egyházszervezési és napi vallásgyakorlati kérdésekről is tájékozódott. Főként azonban katona volt, illetve igazgatási feladatai voltak. Jogi és történeti jellegű volt az olvasmányműveltsége, emellett olyan könyvei voltak, amelyek a mecenatúráját végrehajtó alkotók és mesterek számára is jól szolgálhattak.[248] Fiait Itáliába küldte *Kavaliers-tour*ra,[249] vagyis az ő műveltségük már modernebb, nyelvi orientációban a latintól eltávolodó, németes, illetve Itáliára figyelő lehetett. Nem tudunk arról, hogy akár I. Ádám, akár a fiai olyan nyomást gyakoroltak volna birtokaik lakosságára, mint például Esterházy Miklós,[250] hogy azok is gyors ütemben katolizáljanak. A protestáns lelkészek hiánya, a betelepülő katolikus horvátok egyre nagyobb száma ezt a korverziós folyamatot néhány generáció alatt elvégezte.

A Batthyány család arra is kiváló példa, mit jelentett egy magyar arisztokrata család műveltségében, kulturális ízlésének alakulásában egy birodalmi feleség, illetve az udvarközeli neveltetés. Abban a tekintetben szerencséjük is volt, hogy Theodor Althet Heinrich Freiherr von Strattmann (1637–1693) *„die schöne Lori"* édesapja kivételesen törekvő és felkészült diplomata volt, élete utolsó szakaszában udvari kancellár lett. 1693-ban Eleonora feleségül ment Batthyány II. Ádámhoz, apja halála évében. Így a Strattmann-könyvtár az ifjú arával együtt azt a lehetőséget kínálta a férjnek és gyermekeiknek, hogy valóban modern műveltséget szerezzenek. A *Bibliotheca Strattmanniana* összeírása vélhetően Eleonora halála körül, de biztosan nem 1733

[243] Monok, Adattár 13/7, 2024, 18–71.
[244] Hursán, KKK XII, 2023; Monok, Adattár 13/7, 72–193.
[245] Monok 2003.
[246] Monok–Ötvös P.–Zvara 2004.
[247] Bruck–Monok–Zvara 2021.
[248] Koltai A., KKK IV, 2002; Koltai A. 2008; Koltai A. 2012.
[249] Szelestei Nagy, kiad., *Batthyány…*, 1988.
[250] Monok–Péter K. 1990. A rekatolizációs akciók során is kerülhettek protestáns könyvek az Esterházy-könyvtárba. Vö. Zvara 2010; Zvara 2011; Zvara 2013; Zvara 2020.

előtt történt.[251] A XVI. és XVII. századi része – ez az összeírt anyag 80%-a – biztosan a diplomata apa olvasmány-, illetve munkaanyaga lehetett. Minden európai állam és nép története, latinul, németül, de főként franciául. Az európai műveltség alapját jelentő ókori tudás is francia nyelven volt jellemzően jelen a bibliotéka polcain. Theodor Heinrich Strattmann bécsi karrierje is annak a szolgálatnak köszönhető, amit a nijmegeni béketárgyalásokon (1679) teljesített I. Lipót érdekében. Ehhez a teljesítményhez neki részletesen kellett ismernie a német fejedelemségek, kisebb grófságok szövevényes viszonyait, a spanyol és a francia korona aktuális helyzetét, de általában is az európai aktuálpolitikai helyzetet. Ő maga kleve-i, de gelderlandi holland származású lévén (ezt a könyvek is mutatják), hollandul, németül és franciául tárgyalt, olvasott. Emellett nyelvi orientációja is korszerű volt, volt francia–angol szótára és angol nyelvkönyve is.[252]

Ha e mellé a katalógus mellé helyezzük a Batthyány Lajos Ernő könyveiről készült 1743. évi könyvjegyzéket,[253] akkor tudjuk igazán jellemezni a leendő nádor számára potenciálisan rendelkezésre álló könyvanyagot. A két könyvanyag ugyanis nem fedi egymást, amellett, hogy vannak mindkét jegyzéken szereplő művek. Batthyány Lajos könyvjegyzékén 2260 tételt írtak össze. A könyvtár igazolja neveltetése történetét, azt nevezetesen, hogy korszerű jogi, történetfilozófai és politikai műveltségre van szüksége. Ugyanakkor, ahogy anyja folyamatosan hangoztatta, nem feledheti a latin és a magyar nyelveket sem, meg kell ismernie a saját közössége történelmét és a Királyságban élőket is. Ha csupán a történelem szakcsoportban szereplő 266 könyvcímet nézzük, a könyvek nyelvi összetételét, akkor azt látjuk, hogy a többségük francia (102), majd latin (78), német (76), olasz (8) és csak kettő a magyar. Ennek az anyagnak a frissességét az bizonyítja, hogy csupán kettő ősnyomtatvány, 29 a XVI. században megjelent. 20 jelent meg 1601 és 1650 közt, majd a század végéig 102. 110 pedig 1701-et követően.

Ha ehhez hozzáadjuk a *Bibliotheca Strattmanniana* katalógusában jelölt 1650 előtti történeti anyagot, nem nagyon tudunk olyan művet említeni az összes magyar arisztokrata könyvtárat tekintve, amit itt hiányozna. Fontos kiemelni azonban azt a tényt is, hogy Batthyány Lajosnál – ahogy a kortárs magyar arisztokraták esetében is – megjelenik a *„Hungarici"* tematikus csoport az összeírásban. És itt már nem a magyar nyelvű könyvekről van szó, hanem a magyarokra, illetve Magyarországra vonatkozó művekről.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált könyvtárak anyaga, tematikus és nyelvi összetétele jól mutatja, hogy a nyugat-magyarországi főnemesi könyvtárak potenciálisan elegendők voltak ahhoz, hogy tulajdonosaik értelmezni tudják az európai államok és népek különbözőségeit, történelmük alakulását, és ha akarták,

[251] A katalógusban a könyvek megjelenési évét tekintve 1733 az utolsó. Eleonora 1741-ban halt meg.

[252] Strattmann fiúgyermekei (Heinrich †1707; Franz Anton †1718; Gerhard Wilhelm †1726) mind Eleonora előtt haltak meg, egyiknek sem volt örököse.

[253] Hursán, KKK XII, 2023.

megérthették azt is, miért érkeztek a birtokaikon élők az adott területre. Az már személyenként változó, hogy ki mennyire részletesen foglalkozott a birtokok napi életével, vagy éppen csak az országos hivatalokból adódó feladatokkal.

A francia könyv arányának változása a magyar arisztokrácia könyvtáraiban a XVIII. században

Nem pusztán elméleti kérdés, hogy mit értünk „francia könyv"-ön, amennyiben a francia szellemi áramlatok magyarországi hatását vizsgáljuk. Tekintve, hogy a latin nyelv Közép-Európában a XIX. századig megőrizte szerepét a tudományos életben, a humán szakkönyvek kiadásában, illetve az olvasásban, figyelnünk kell a francia szerzők latinul megjelent műveire is.[254] A latin közvetítő hatással párhuzamosan figyelemmel kell lenni a francia művek német, illetve olasz fordításaira is, hiszen a magyar arisztokrácia, értelmiség, és sok tekintetben a polgárság is, ha idegen nyelven olvasott, akkor ezt a két modern nyelvet használta a latin mellett, lényegében a XX. századig.[255] A latin nyelvű könyveket tekintve részben „francia hatás"-ként értelmezhetjük a nem francia szerzők párizsi és lyoni kiadásainak jelenlétét is,[256] gondolva itt főként az ókori szövegkorpuszra, a korai keresztény, illetve középkori szerzőkre, vagy éppen (Lyonból ez egy fontos hatás), az egyházjogi szövegekre. Ha tehát szellemi áramlatok befogadástörténetét akarnánk írni – ahogy a régibb magyar szakirodalomban találjuk: „A francia szellem Magyarországon"[257] –, akkor az említett tényekből következő késettséggel is kellene számolnunk, és nem csupán a könyv kiadása és a magyar királyságbéli megjelenése közt. Abból a szempontból is, hogy a XVI., vagy éppen a XVII. századi latin nyelvű francia munkákat nem csupán kézbe vették a XVIII. és XIX. század fordulóján, hanem ismerték is azokat. Latinul, mint az egyébként franciául jól tudó Batthyány Boldizsár,[258] vagy a Párizst ugyancsak megjárt exjezsuita gróf, Pázmány Miklós.[259] Az egyes szellemi áramlatok képviselőire, jellemzően főként morálfilozófiai vagy morálteológiai munkákra a közbeszédben, illetve a politikai életben hivatkoztak is – tegyük hozzá rögtön, sokszor átvett idézetként, például XVII. századi jeles magyar íróktól, mint amilyen Zrínyi Miklós vagy Bethlen Miklós, a

[254] Általánosságban, összefoglalóan lásd Monok 2011; Monok 1995; Monok 2002; Monok 2005c; Monok 2008c. A Magyar Királyságban lévő városok polgárságának francia szerzőktől származó műveiről (latinul, németül, nagyon elvétve franciául): Čičaj 2005.

[255] Monok 2005b; Monok 2008d.

[256] Vö. Monok 2012d.

[257] Lásd például: Sőtér 1943. A»francia szellem« tartalmi értelmezéséhez lásd Eckhardt 1938 (²2003).

[258] Monok 2011a.

[259] Monok 2012e.

magyarok számára feltétlen tekintélyek voltak.[260] Az egyes francia szerzők magyar szellemi közegre, illetve egyes alkotókra gyakorolt hatásának is jelentős szakirodalma van,[261] és ezeknek a munkáknak is, az egyes szerzőktől fennmaradt szövegemlékeken túlmenően, az egyik lehetséges forrásbázisát a korabeli könyvjegyzékek, illetve a máig kézbe vehető francia könyvek provenienciájának a vizsgálata[262] jelentette. Ebben a kötetben a vizsgálandó források körét leszűkítem a XVIII. századból fennmaradt magánkönyvtári katalógusokra, illetve könyvjegyzékekre.

Nem járok taposatlan úton. Az így leszűkített terület kutatási és interpretációs módszertanát Granasztói Olga már publikálta,[263] és kiváló példát is nyújtott az elemzésre.[264] Magam arra törekszem, hogy a francia nyelvű könyvek arányainak tekintetében a XVIII. század folyamán kialakult helyzetet elhelyezzem a Magyar Királyság könyvtártörténete jelenségei közt, kiemelve néhány, nem átlagosnak mondható példát, amely példákat a magyar arisztokrácia könyvtáraira korlátozom.[265]

Az első, viszonylag visszafogott változás, párhuzamosan a francia nyelvnek a nemzetközi diplomáciai életben való térhódításával indult el. A XVII. század második felében, a XVIII. század legelején megjelent a magyar királyságbeli arisztokrácia érdeklődése a francia nyelv iránt, nem függetlenül attól, hogy az osztrák, a bajor, illetve az észak-itáliai arisztokrata családok közül egyre többen házasodtak az itteni családokba. A spanyol örökösödési háborúval összhangban, az osztrák Habsburgokat támadó Magyar Királyság a Francia Királyságban – mondhatni természetes – támogatóra lelt, így még a II. Rákóczi Ferenc kancelláriáján, illetve diplomáciai testületében szerepet vállalók is építhették francia kapcsolataikat, tanulhatták a francia nyelvet. A köznemes Ráday Pál (1677–1733), II. Rákóczi Ferenc kancellárja például már megalapozta[266] azt a változást, amelyet aztán fia, Ráday Gedeon (1713–1792) könyvtárának elemzésekor rögzíthetünk.[267] A családjának grófi címet szerző kálvinista főúr 1764-ben Esterházy Imre (1711–1764) könyvtárának árverésekor 33 művet vásároltatott,[268] ennek 90%-a francia nyelvű szépirodalom (főként színházi darabok), politikai elmélet, illetve filozófia volt. Megjegyzendő – és ezt jellemzőnek látom a

[260] Jacques August de Thou, Jean de Silhon és Nicolas Caussin nevét említem itt sok lehetségesből. Zrínyi francia államelméleti gondolkodási ismereteiről lásd Klaniczay T. 1987. és Monok 1995. Zrínyi Miklósról és Bethlen Miklósról legújabban: Förköli 2021; Förköli 2010.

[261] Egy példa: Kont 1902. Vele kezdődően egy sor nevet említhetünk, akik életművet szántak a kérdésnek Eckhardt Sándorral kezdve, Sőtér Istvánon, Sziklay Lászlón és Köpeczi Bélán át Penke Olgáig.

[262] Egy példa: Eckhardt 2017. Vö. Eckhardt 1943, 265–281.

[263] Granasztói 2012–2014.

[264] Granasztói 2005; Granasztói 2009; Granasztói 2020.

[265] Jóllehet hozhatnánk kifejezetten meglepő példákat a városi polgárság, vagy éppen a protestáns lelkészi kar köréből is. A pozsonyi *Gesellschaft der Freunde der Wissenschaft* ifjúkorában elhunyt, Rousseau-val barátságban álló tagja, Ignaz Sauttersheim (1738-1767) 150 tételes, hagyatéki összeírásban fennmaradt könyvjegyzékén jelentős részben francia nyelvű könyvek szerepelnek (vö. Szelestei Nagy 2019, 100. – a könyvjegyzéket lásd: Dóbék 2020.; Péczeli József (1750–1792) könyvtára is különleges, noha nem meglepő, hiszen ő maga Voltaire-fordító is volt (vö. Penke 1999; Penke 2005; Penke 2008; Penke 2013).

[266] Borvölgyi 2004.

[267] Berecz 2002.

[268] Berecz 1999.

Magyar Királyság arisztokráciájára nézve –, hogy Jean-Jacques Rousseau *Du contrat social ou principe du droit politique* című munkáját együtt olvasták Jean de Silhon *Le ministre d'État, avec le veritable usage de la politique moderne,* igazából a XVII. század első felében modern munkájával. Így olvasta együtt tehát már Esterházy Imre is, aki már családi hagyományként is tudhatott franciául, koronaőr volt, majd a Habsburg császári udvar szentpétervári nagykövete.[269] Így neki munkanyelve volt a francia. Könyvtárának aukciós katalógusa[270] egy modern, XVIII. századi politikaelméleti és jogi könyvtárat mutat, amelynek erőssége a történelem. Természetesnek mondható az ókori szerzők jelentős számú jelenléte is. Nyelvileg már csaknem felerészben francia, de a német és a latin munkák is jelentős súlyt képeznek.

A nyugat-magyarországi, vagyis a Bécs közeli magyar arisztokrata udvarokban épített könyvtárakban hasonló volt a helyzet. Ha a Batthyány család tagjai közül kiemelünk kettőt, jól jellemezhető ez az ízlésváltozás. Gróf Batthyány III. Ádám (1697–1782) alkancellár könyvei 1750 körüli összeírásának[271] már a címe is francia nyelvű»Catalogue des livres qui se trovent dans l'armoire de Msr le comte Adam«. A 118 címet felsoroló kis jegyzék arról tanúskodik, hogy már az ókori szerzőket is franciául olvasta, ami egyáltalán nem általános, sőt meglepő, tekintve, hogy a korszak nemessége még meglehetősen biztosan tájékozódott a latin nyelvű szövegekben. Hasonlóképpen a Biblia-részek, vagy éppen az *Imitatio Christi*, vagyis napi vallásgyakorlat művei is voltak a grófnak, franciául is. Ez mindenképpen napi nyelvhasználatra utaló jelenség. Ez a 188 könyv 80%-ban francia, a maradék német nyelvű. Magyar egyáltalán nem említtetik, és latin sem. Feltehető, hogy ez a bizonyos »armoire« a gróf napi tartózkodási helyén volt, és a kastély könyvtárában őrizték az egyéb nyelvű könyveket. A francia könyv arányai változásának megállapítására azonban gróf Batthyány Lajos nádor (1696–1765) könyvtárának 1743. évi katalógusa[272] alkalmasabb. A katalógus felfedezőjének (Hursán Szabolcs) számításai szerint a könyvek nyelvi megoszlása: latin 39,1%, francia 38,3%, német 18,3%, olasz 2, 4% és magyar 0,7%. Ebben különösen feltűnő az, hogy a német nyelv használatát is megelőzi a francia, egy, még a XVIII. század közepe előtt összeírt könyvtárban. Ez az arány nagyjából hasonló, ha a teológiát, a történelmet, a földrajzot tekintjük. Természetesnek mondható,[273] hogy a jogi könyvek esetében a 80% feletti a latin (az ország jogalkotásának a nyelve 1844-ig a latin volt). Fontos megállapítása a szerzőnek azonban az, hogy a politikaelméleti művek nyelvi megoszlásában a francia a legerősebb, 46,1%, tegyük rögtön hozzá, hogy ráadásul nem régi, XVII. századi elméletek.

[269] Khavanova 2016.

[270] *Bibliotheca exc. D. E. M. Nic. Com. Esterhasy Horis consuetis, pro auctione publicabitur Viennae Austriae D. 19 Febr. MDCCLXVI…* Gedruckt mit Jahnischen Schriften [Wien].

[271] Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 152–155.

[272] Hursán 2019; A könyvtár történetének monografikus feldolgozása és a katalógus kiadása: Hursán 2023; Monok, Adattár 13/7, 2024, 72–193.

[273] Még akkor is, hda van olyan szakember, aki kételkedik ennek a latintudásnak a hatékonyságában (főként a kis- és középnemesség körében): Tóth I. Gy. 1993.

Csak néhány példa összehasonlításként. Gróf Balassa Pál (1721–1770) királyi főpohárnokmester 1739-ben összeírt könyvei közt (57 tétel) egyetlen francia cím sem szerepel, mindössze 3 német, egyetlen magyar, a többi latin. A magyar nemességre általánosan jellemző[274] historikus (nem történetfilozófia vagy politikaelmélet) irodalom és a Magyar Királyság jogi kézikönyvei. Emellett a vallásfelekezetének megfelelő néhány beszédgyűjtemény.

Egyetlen családon belül is jól követhetők a változások. Gróf Reviczky János Ferenc (? – 1742) hagyatéki összeírásában 439 könyvet találunk, Kassán.[275] Ő maga polyglott, de könyveinek többsége (több mint a fele) latin nyelvű volt. A család következő generációjából került ki a jelentős udvari funkciókat betöltő, majd diplomataként szolgáló Reviczky Károly Imre (1736–1793), aki ismert nyelvzseni volt, komoly diplomáciai és udvari karrierrel.[276] Az európai nyelvek mellett a héber, a török, az arab és a perzsa nyelveket használta, több szöveg latin fordítása neki köszönhető. Könyvtárát – amelynek katalógusát maga adta ki[277] –, benne jelentős keleti gyűjteményét 1790-ben Londonban eladta. A vevő, Lord Althorp örökösei a könyveket újra eladták John Rylandnak Manchesterbe. A könyvtárban már nem csupán francia és német, de angol nyelvű könyvek is jelen vannak, jelezve, hogy a XVIII. és a XIX. század fordulóján, ugyan sporadikusan, de a magyar arisztokrácia figyelme már elérte Angliát. A francia könyvek aránya itt azért nem jelentős, mert a tulajdonos sok nyelvet használt, könyvtárát maga válogatta össze.

Eszterházy József (1682–1748) cseklészi könyvtárát 1749-ben katalogizálták, a könyvek száma akkor 881 volt. Jól látszik a könyvanyagon, hogy a tulajdonos maga vásárolta, vagyis nem egy többgenerációs gyűjtemény. Nyelvileg heterogén, a könyvek többsége latin, de emellett számottevő a német nyelvű könyvek aránya, a francia nyelvűek megléte már feltűnőnek mondható.[278] Ehhez képest a család másik ágából (zólyomi ág) származó Eszterházy János Nepomuk Kázmér (1774/74–1829) lajtakátai könyvtára, amelyet 1805-ben írtak össze,[279] már egy franciás alapműveltségű katonatiszt 740 kötetes modern gyűjteménye. A könyvek kétharmada a tulajdonos születése után jelent meg, az 1750 előtti kiadások száma csupán 21. A könyvtár nyelvi összetétele

[274] Összefoglalóan lásd Monok 2012f.

[275] Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 20–34.

[276] Reviczky Károly Imre (1736–1793), aki diplomáciai pályája után – konstantinápolyi, varsói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak – II. József nevelője, majd minisztere lett. Lásd Tóth F. 2013.

[277] Peiergus Deltophilus (pseud. – Károly Imre Sándor Reviczky), *Bibliotheca Graeca Et Latina, Complectens Autores fere omnes Graeciae et Latii veteris, quorum opera, vel fragmenta aetatem tulerunt, exceptis tantum asceticis, et theologicis Patrum nuncupatorum scriptis, cum delectu editionum tam primariarum, principum, et rarissimarum, quam etiam optimarum, splendissimarum, atque nitidissimarum quas usui meo paravi Periergus Deltophilus,* Berolini, Johann Friedrich Gottlieb Unger, 1784 (*Editio altera cum emendationibus auctoris,* Berolini, Unger, 1794).

[278] Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 115–145.

[279] »Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805« Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Esterházy LIV/2394)

is figyelemre méltó: latin elvétve akad (néhány jogi munka, magyar történelem, illetve egy-egy antik auktor kiadás), egy olasz, de egyetlen magyar nyelvű könyv sincsen az összeírtak közt. A könyvek kétharmada francia, a maradék német nyelvű.

Granasztói Olga egy 2019-ben rendezett konferencián, Sárospatakon bemutatta Csáky István (1741–1810) és felesége, Erdődy Júlia (?–1809) homonnai könyvtárát,[280] amely szerencsésen fennmaradt a mai napig, Aradon a megyei könyvtárban őrzik.[281] Ezzel a könyvtárral eljutott odáig a francia könyvek iránti érdeklődés, hogy már a libertinus – egyébként tiltott – irodalom is kiemelkedő arányban jelent meg egyes nonkonformista arisztokraták olvasmányaiban.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a magyar arisztokrácia tagjai olvasmányaiban a XVII. század végétől kezdve lassan megjelent a francia nyelvű könyv. Elsősorban történeti munkák, szépirodalom, de a XVIII. század közepére már az elméleti munkák is. Politikaelmélet, történetfilozófia, majd a filozófia is. Ritkán a teológiai ismereteiket is ezen a nyelven egészítették ki. Arányaiban a francia könyv csak a XVIII. század végére válik jelentőssé a könyvtáraikban. Fontos azonban kiemelni, hogy jelenlétének elemzése során végül ezen a kutatási területen is leírható a magyarországi társadalom egyes rétegeinek kulturális eltávolodása. Az arisztokrácia, különösen a bécsi udvar közelében élők ízlésükben nem csupán a polgári értelmiségtől, hanem a nemesi társadalom többségétől is elváltak.

Székelyföldi katolikus papok olvasmányai a XVII–XVIII. század fordulóján[282]

Kovács András egyik talán legtöbbször kiadott munkája a Kézdiszentlélek műemlékvédelmi kérdései kapcsán, a Szentlélek-templom monográfiájának előkészítő kutatásai mentén felszínre került plébániai javak összeírásának kiadása.[283] A szertartáskönyveken túlmenően egyetlen magyar nyelvű énekeskönyv volt akkor a helyszínen, a plébánosnak külön könyveit nem írták össze az egyházlátogatáskor. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti hasznosítása magától értetődő, azonban a különböző korszakokban, a különböző egyházmegyékben, a különböző főpásztorok

[280] Granasztói 2020; Granasztói 2009, 121–227.
[281] Eckhardt 1917; Eckhardt 1943.
[282] Ez a fejezet a Monok 2021 továbbgondolt, adatokban és jegyzetekben javított változata.
[283] Kovács A. 1997; Kovács A.–Kovács Zsolt, szerk., *Erdélyi római katolikus…*, 2002, 144–145.; Kovács A.–Tüdős 2003; Kovács A. 2009, 116. – a könyvekre vonatkozó idézet: Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 207. Vö. Bándi–Monok, KtF XIII, 2020, 132.

és a különböző látogató személyek más és más módszert követtek az eljárásban. A hivatalos kérdőpontok ugyan hasonlók voltak, a látogató és kérdező szorgalma, elkötelezettsége (*zelum*a) és műveltsége azonban többféleképpen hasznosítható dokumentumot eredményezett.[284] Az erdélyi római katolikus egyházlátogatások is különbözőek. A Sorger Gergely (1665?–1739) erdélyi püspöksége (1730–1739)[285] és Klobusiczky Ferenc (1707–1760) transzilván szolgálata (1741–1748)[286] alatti vizitációk is eltérnek egymástól az egyes plébániákon tapasztaltak részletezésében. A székelyföldi plébániák szolgálati ellátásában a ferences rend jelentős szerepet vállalt. Ennek megfelelően, miután nem is lehetett tulajdonuk, külön a plébános könyvei sem kerülhettek összeírásra. Szerencsére a csíksomlyói rendház könyveinek összeírásakor több szerzetesi cellában külön is feljegyezték az éppen az illető *pater*nél olvasásra lévő köteteket,[287] ezzel tehát kiegészül az a forrásanyag, amely csak sporadikusan áll rendelkezésünkre az 1750 előtti időkből. Erdélyben nem is tudunk olyan példát említeni, hogy egy, a falu lelki szolgálatát ellátó ferencesnek könyveit írták volna össze. A Magyar Királyságban sincsen sok példa, hacsak a ferences atya hosszú ideig a faluban nem maradt.[288] Apró lépésekben ugyan, de megismerjük a különféle plébániákon máig megőrzött régi könyveket (Gyergyószentmiklós, Karcfalva, Székelyszenttamás, Székelyudvarhely Szent Miklós- plébánia stb.). A tulajdonosi bejegyzések áttekintése egy-egy kis gyűjteményben jó kiegészítő anyagul szolgál a falvakban a híveket szolgáló papok, szerzetesek olvasmányműveltségének megítélésében. Alapvetően azonban ki kell emelnünk a paphiányt, és azt a jelenséget is meg kell említeni, hogy a székelyföldi diákok, amikor papi pályára készülvén Nagyszombatba, Győrbe, Pozsonyba vagy éppen Kassára kerültek, nagyon sok esetben nem tértek vissza a kibocsátó közösségükbe, a Magyar Királyság töröktől felszabadított – ugyancsak paphiánnyal küzdő – területein maradtak.[289] Mostani írásunkban a *Diploma Leopoldinum* után megváltozott mozgástérrel rendelkező katolikus egyház alsó papságának olvasmányaira vonatkozó források áttekintését tűztük ki célul. A gondolatmenet vázlat, néhány konkrét példával.

Az erdélyi katolikus hívők helyzete a fejedelemségben Bornemisza Pál püspök távozásától (1556) lényegében Illyés András hivatalba lépéséig (1696) nagyban függött attól, hogy a katolikus hierarchia szervezett erejének támogatását hiányolniuk kellett. Voltak kinevezett címviselők, a tényleges mozgásteret a mindig változó aktuális politikai helyzet szabta meg. Az Erdélyi Katolikus Státus működése (1653-tól) és az

[284] Monok 1998; Monok 2000; Dénesi 2006, 56–90.

[285] Kovács A.–Kovács Zsolt, szerk., *Erdélyi római katolikus…*, 2002.d

[286] Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek első olvasatát kéziratban Kovács András bocsátotta rendelkezésemre.

[287] Ilyen Csíksomlyó, 1727: Monok–Zvara, KtF XI, 2001, 82–95.

[288] Ilyen például Milosevich Márk (1714–1747 után) horvát származású ferences, a budai rendház tagja, aki Tökölön a plébánosi teendőket látta el 1745-tól (Lenti István (1697–1760; Pfeiffer J. 1987, 153–154.) iktatta be hivatalába). 1747-ben hét könyvét említik, „*et alios pro usu necessarios*" Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, A 8. 4. *Visitatio Canonica Districtus Budensis, 1747,* 374.

[289] A Pécs vagy a Veszprém egyházmegyei *canonica visitatio* jegyzőkönyvekből ezt tételszerűen is követhetjük: Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…*, 2018.; Ördög 1991–1998. Lásd még Pfeiffer János kiváló életrajzi lexikonát (Pfeiffer J. 1987.).

ezt megelőzően az erdélyi ferences Stefanita Rendtartomány (Erdélyi Őrség, 1640) megalapításával a működési keretek már a XVII. század közepétől az állandósulás irányába változtak. Azt mondhatjuk tehát, hogy mindkét Rákóczi György fejedelemnek sokat köszönhet a katolikus közösség Erdélyben. Nem jelenti ez azt, hogy a megelőző időkben az esztergomi érsekek, vagy a Magyar Királyságban élő erdélyi püspökök ne tettek volna erőfeszítéseket. Könyv- és olvasmánytörténeti szempontból csak egyetlen példa. Ahogy I. Rákóczi György az Öreg *Graduál*t számos helvét hitvallású gyülekezetnek a maga kéziratos ajánlásával küldte el,[290] úgy Pázmány Péter a maga *Kalauz*át hasonlóképpen[291] és más műveit a katolikus főuraknak[292] Erdélybe is. A székelyudvarhelyi Szent Miklós-plébánia könyvtárában ma is őrzik a nekik ajánlott példányt. Utóbbi helyen már 1652-től működtettek a jezsuiták egy kisiskolát, megalapozva a leendő felsőbb iskolákra jutást, a paphiány enyhítésének lehetőségét.

Az itteni plébánián megtalálható néhány kötet Lakatos István (1620/25–1706) könyvtárából is. Székelyudvarhely első leírója[293] tanulmányairól Nagy Levente[294] feltételezi, hogy Bécsben fejeződtek be, fiatal korától a Katolikus Státus különféle ranglétráján tevékenykedett, 1684-től haláláig Csíkkozmás plébánosa volt. Az ő műveltsége nem átlagos falusi papé, és nem is írható le a néhány fennmaradt könyvvel.[295] Élete végén, vélhetően testamentumát előkészítendő, összeírta könyveit. Három összeírás maradt ránk 1705–1706-ból.

Az első jegyzék utáni megjegyzés miatt azt *hibásan* 1692-re datáltuk.[296] Zavarba ejtő a tény ugyanis, hogy a dátumot említő bejegyzés azt mondja (Lakatos autográf): „... *habeo ad manus in praesenti apud me Anno 1692 ...*". Ám a jegyzéken szereplő számos könyv 1695-ös, 1697-es, 1702-es, 1703-as dátummal ismert, mint első vagy egyetlen megjelenésű mű. Úgy tűnik, hogy Lakatos maga elé vett egy összehajtott ívet, ráírta a könyvei jegyzékét anélkül, hogy észrevette volna, az egyik oldalra már régebben feljegyezte, mennyi pénze van. Bernád Rita és Muckenhaupt Erzsébet autopszia alapján azonosították 12 könyvét, kiadták először a harmadik jegyzékből az autobibliográfiáját, majd külön közleményekben a könyvjegyzékeket (1705 körülre datálva).[297] A három jegyzék viszonya – ismétlődések, a könyvjegyzék szerkezeti felépítése, a használt tinta mássága (egyébként mindhárom Lakatos autográf) – arra enged következtetni, hogy az idős pap a végrendeletét készíthette elő, amikor összeírta könyveit. Több helyen említi, hogy kinek adta kölcsön, azt is, ha ő kérte valakitől,

[290] Monok, KKK I, 1996, 189–191.; itt nem említem a nagykőrösi példányt: Ádám–Joó 1896, 293–294. és az azóta látókörbe került felsőbányai (fotó a szerzőnél is van erről).

[291] A *Kalauz* megírásához: Hargittay 2019.

[292] Bernád–Muckenhaupt 2019; Bernád–Muckenhaupt 2020.

[293] Lakatos–Jaklovzsky 1942–1990–2002; a teljes szöveg: Lakatos–Pap L. 2017.

[294] Nagy Levente, *Lakatos István*, in MAMŰL VI, 2006, 359.; legteljesebb életrajza: Bernád–Muckenhaupt 2022.

[295] A plébánia könyvtárának katalogizálása után lehet ezeket elemezni, ma még nem tudjuk, hogy könyvtárának mekkora része válik ismertté.

[296] Monok–Zvara, KtF VIII, 1997, 102.; 1692-es dátummal adtuk ki itt: Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 265–269.

[297] Bernád–Muckenhaupt 2022; Bernád–Muckenhaupt 2023.

akinek majd vissza kell adni. A saját műveit az első jegyzéken belekeverte a többi könyv közé, majd ezt a jegyzéket a második összeírásban tisztázta, tematikusan elrendezte a könyveket. A harmadik összeírás ehhez képest további – később bejegyzett – tételeket is tartalmaz, igaz, hiányoznak tételek a második összeíráshoz képest. A harmadikban újrarendezte saját írásait, ezért más sorrendben tünteti fel azokat.[298]

A nem kicsiny gyűjteményben feltűnnek olyan jegyek, amelyek az erdélyi könyvtárakat általánosságban is jellemzik a kortárs magyar királyságbeli bibliotékákkal összehasonlítva. Az egyik ilyen a kéziratok viszonylag nagy száma. A leginkább zavarba ejtő – abból a szempontból, hogy megmondjuk, mi is lehet ez – egy „*Testamentum scriptum*" tétel. Lehet ez akár egy középkori kódex, de akár egy nyomtatvány másolata is. Láthatóan iskolai évei óta megőrzött minden könyvet. Ez lehet a kéziratos *prosodia* és *rhetorica,* és a „*Compendium paedagogiae et concionum scriptum*" tételt sem tudjuk másként értelmezni, mint hogy ez egy, a papneveldében lejegyzett beszédminta-gyűjtemény. A papi pályára készüléskor másolhatta a lelki gyakorlatokat *(exercitium spirituale),* a Jézus üdvtörténeti helyével kapcsolatos elmélkedést (szegletkő – *lapis angularis*) és a fényről és sötétségről *(lux et tenebrae)* szóló szövegeket. A „*decor Societatis Jesu*" című kézirat szólhat valakiről, aki a Jézus-társaság díszévé vált, de a cím megengedi, hogy akár más, a tartalomra utaló értelmezést adjunk neki. Lakatos a kéziratok közt említ egy tételt „*Seraphin Sz. Ferencz eleteröl halalarol",* amelyről ugyan kifejezetten nem mondja, hogy „*scriptus*", de vélhetően az volt.[299] Már egyházi hivatali idejéhez kötődhet a levélírás formáiról szóló *manuscriptum,* illetve a jogi eljárásokról szóló is *(processus juris).* Biztosan kéziratos volt a szakácskönyve, és a magyar nyelvű álomfejtő könyvecskéje is.

A másik erdélyi jellegzetessége a kis könyvtáraknak a magyar nyelvű könyvek nagyobb aránya. A latin–magyar szótár (Szenci Molnár Albert (1574–1634)) mellett ábécés könyvecske, álomfejtő és szakácskönyv. Egy csízió, egy nagyszombati és egy erdélyi kalendárium. Két históriás könyv – nem címmel vagy szerzővel említve. Énekes- (egy Kájoni János (1629–1687), és egy „*ájtatos régi énekek",* talán kézirat) és imádságoskönyvek (Pázmány Péter (1570–1637) és Kopcsányi Márton (1579–1638)), és az ehhez hasonló műfajú ájtatos kiadványok. Ilyen az „*Uti* társ" című, amely minden bizonnyal a pozsonyi jezsuiták által kiadott könyvecske (1639, RMNy 1787), és nem a hasonló című kálvinista kiadványok közül valamelyik. A „*Lelki Orvosság*" címmel jelzett is jezsuita publikáció volt (Péchi Lukács (1548–1606), RMNy 810). A csíksomlyói „*Lelki kard"* (1680), Illyés István (1650–1711) „*Lelki téj"* című katekizmusa, Giovanni Bona (1609–1674) magyar fordítása Tarnóczy István (1626–1698) által (*Menyben vezetö kalauz…,* Nagyszombat, 1675), Illyés András (1639–1712) püspök „*Keresztyeni elet tüköre*" (Nagyszombat, 1682) és szentbeszédgyűjtemények (Káldi

[298] A három jegyzéket együtt, javított olvasatban lásd: Gordán–Monok, Adattár 16/7, 2022, 105–125.

[299] Szent Ferenc életéről rengeteg kézirat maradt fenn (II. Rákóczi Ferencnek is volt ilyen, lásd ennek elemzését, Gyulai 2009, Nr. 3, 6.), népénekek is születtek róla, amelyek másolatban terjedtek (Dékány 2015). A bécsi, latin nyelvű Szent Ferenc-életrajzok nem jöhetnek szóba, mert Lakatos latinul idézte volna azokat.

György (1573–1634) és Pázmány Péter). Az esztergomi érsek teológiai értekezése a szentírásról és az egyházról (1626). A magyar nyelvű hitvita-irodalmat Pázmánynak, Friedrich Balduin (1575–1627) lutheránus teológusnak a *Kalauz*ról – ez is megvolt Lakatosnak – írott művére *(Phosphorus veri catholicismi)* adott *válasza (A setét hajnal csillag után bujdosó lutheristák vezetője),* és az ugyancsak jezsuita Sámbár Mátyás (1617–1685) *Három idvosseges kerdes* (Nagyszombat, 1690) képviselte. Utóbbi kapcsán megemlítem, hogy a könyvanyag viszonylag frissnek mondható.

Volt neki magyar újszövetségi rész *(Evangelia Ungarica),* nem tudjuk melyik fordítás, és Petrus Canisius (Kanijs, 1521–1597) katekézise magyarul, Vásárhelyi Gergely (1561–1623) fordításában.[300] Az eredeti szerző és fordítója is jezsuita.

A magyar nyelvű könyvek kapcsán elgondolkodtató az, hogy Lakatos, a magyar királyságbéli és bécsi tanulmányai alatt milyen tudatosan gyűjtötte a magyar könyveket is, kapcsolatait Nagyszombatban és Pozsonyban láthatóan fenntartotta. És viszont, az ottani egyháziak is figyelmet fordíthattak arra, hogy Erdélybe is eljussanak a frissebb kiadványok.

Mielőtt a plébános latin nyelvű teológiai látókörét vizsgálnánk, meg kell említeni, hogy iskolai könyveit is megőrizte. A latin nyelv tanulása során a római szerzőket olvasták (Cicero [több], Caesar, Seneca), és a *rhetorica* alapkönyve is folytonosan rendelkezésére állt (Quintilianus). Poétikatanulmányait Johannes Augustinus Baccherius (XVII. század) brabanti ágostonos szerzetes *Flores flavissae et elegantiae poeticae* című több tíz kiadást megélt szöveggyűjteménye, a klasszikusnak mondható, évszázadokon át használt alapmű, Jean Tixier (Johannes Textor Ravisius, 1480–1524) *Theatrum historicum et poeticum* segítette. Lakatos vélhetően nem tudta, hogy mit jelentett ez utóbbi mű megszületése kapcsán a *Collège de Navarre* a párizsi egyetemen a XV–XVI. század fordulóján. Az azonban talán elképzelhető, hogy az akkori vallásos humanista szemlélettel kialakított szövegegyüttes szellemében hathatott. Ez a szellemiség pedig nem volt idegen a ferences lelkiségtől sem, amely egyébként Lakatost Erdélyben körülvette. A csíkkozmási pap könyvvásárlási tudatosságáról nincsenek információink, viszont feltűnő, hogy Ravisius humanista szellemét továbbvivő kiváló latinista, Michel de Montaigne tanára, Marc Antoine Muret (1526–1585) beszédgyűjteménye is a polcait díszítette. Talán ezt a kiadványkört folytathatjuk a jegyzéken csupán két szóval – *„Physica Christiana"* – jelölt könyvvel. Azt hiszem, botorság lenne ezt a tételt Daniel Wülfer (1617–1685) nürnbergi lutheránus teológus (kiváló énekszerző) munkájával azonosítani, még inkább a cím kapcsán nonkonformista olvasmányokról beszélni, vagyis Robert Fludd (1574–1637) hasonló című művét emlegetni. Ha azonban Tixier és Muret tudatos választása volt Lakatosnál, lehet ez a könyv Lambert Daneau (1530–1592)[301] korszakos, sok kiadásban ismert műve, a *Physica christiana*

[300] Lakatos ugyan a fordító nevét – nyilván fejből írva – *„Malomfalvai"*-nak írta, azonban Malomfalvay Gergely (1619–1669) ferences szerzetesnek nem ismerünk ilyen fordítását.

[301] Daneau nagyon fontos alakja az európai késő humanista gondolkodás történetének, összekötő kapocs a teológia skolasztikus, kegyes és a racionalista áramlatai között. Egyes XX. századi kritikusa szerint semmi eredetiség

sive de rerum creatarum cognitione et usu disputatione Sacrae Scripturae fontibus hausta.[302] Elképzelhető persze, hogy ez egy Gyulafehérvárt Lakatoshoz sodródott könyv – egy értelmiségi nem hagy ott egy könyvet, ha lehetősége adódik a megszerzésére –, hiszen a mű jelenléte egyébként Alsted és Comenius szellemi környezetében magától értetődő lehetett (optimistán feltételezve, hogy a fejedelmi székvárosban volt ilyen szellemi környezet). Ahhoz a szellemiséghez azonban Lakatos legfeljebb a keresztény gondolkodás kegyes áramlatai mentén érintkezhetne, akár vitatkozva ennek a gondolkodásmódnak és persze képviselőiknek általános szemléletével.[303] Persze az is lehet, hogy Lakatosnak egy ilyen című, mára elveszett tézisfüzete volt, amelyben mondjuk, egy jezsuita tanár diákja cáfolja az utóbb említett körben szereplő nevek valamelyikének tételeit.

Nem tudjuk, miként juthatott hozzá – feltételezett bécsi tanulmányai idején a könyv még nem jelent meg – Wolfgang Engelbert von Auersperg (1641–1701), krainai ifjú nemes, a Grazi Egyetemen Matthias Kirchoffer (1631–1661) jezsuita matematikus vezetése alatt írt szakdolgozatához (tézisfüzet, bár terjedelme könyvnyi), amely 1659-ben *Orbis lusus geographicus* címmel jelent meg.[304] Ez a könyv egy valódi társasjáték, amelyet nemesi körökben divatos is volt játszani a XVII. század második felében. A 250 oldalas mű mellékleteként közölt világtérképet 1680 részre osztották *(areolas),* és többféle feladat megoldása mellett mélyítették el fölrajzi ismereteiket. Blaise Pascal (1623–1662) és Pierre de Fermat (1607–1665) levelezéséből kiderül, hogy ők is játszottak vele.[305]

De nézzük módszeresen Lakatos István plébános napi teendőihez közvetlenül szükséges olvasmányait, könyveit! A szerkönyvek mellett több bibliakiadás volt meg neki az említett magyar nyelvű evangéliumon kívül. Ahogy ő maga jellemzi, „egy nagy betűs, képekkel, egy másik kis betűkkel nyomtatva". Imádságoskönyvei közül említettünk néhány magyar nyelvűt, de a latin *officium*ok is ott voltak tékájában. Egy a ferences rendben használatos,[306] egy pedig a magyar szentek emlékezetére tartott zsolozsmákra összeállított, több kiadásban hozzáférhető *Officia propria sanctorum patronum Regni Hungariae.* A katekézisek közül említettük már a magyar nyelvűeket (Petrus Canisius, Illyés István), volt neki egy latinul is, és a beszédgyűjtemények között szintén említünk olyanokat is, amelyek elrendezése követte a hitoktatás rendjét, illetve a szerző külön kitért a kateketizáció folyamatában előkerülő kérdések magyarázatára. Az egyházlátogatáskor ellenőrzött tridenti zsinati határozatok is megtalálhatók voltak Csíkkozmáson. Katolikus énekeskönyvekből is több volt meg Lakatosnak. Kájoni János említett kiadásán kívül volt egy „*Cantionale Csikiense*", amelyik

nincsen gondolataiban, viszont éppen ezért kiváló közvetítő: Fatio 1976.

302 Genevae, 1578 után sok kiadás.

303 Egy kiváló összefoglalás erről a szellemi áramlatról: Blair 2000.

304 Graecium, Franciscus Widmannstadius, 1659.

305 Juznić–Bratec Mrvar 2007, 1–2.

306 Alkalmasint ez lehet a Pozsonyban, Johann Georg Zerwegnél 1677-ben megjelent is.

vélhetően azonos az előzővel (lehetett az egyik az 1676-os, a másik az 1681-es kiadás), és egy „*Cantionale Scepusiense*", ami leginkább a jezsuita Szőlősy Benedek (1609–1656) lőcsei énekeskönyve lehet.[307]

A plébános napi teendőinek ellátásához szüksége volt alapvető kézikönyvekre. Ezek sorát kezdjük azzal, miből tudhatta meg, hogy főpásztora az egyházlátogatás kérdőpontjait milyen elvekre alapozva fogalmazta meg a vizitátor személynek. A könyvjegyzéken a „*Scrutinum sacerdotale*" egy ilyen munkát takar. Nagy valószínűséggel Fabio Incarnato (XVI–XVII. század fordulója) nápolyi világi pap munkája, amelynek tizenkilenc latin kiadását találtunk a további huszonöt olasz és francia mellett. A gyóntatáshoz és a penitencia kiszabásához nyújtott elméleti segítséget a „*Compendium Navarrhi*" (ahogy Lakatos lejegyezte). A szerzője a navarrai teológus, kánonjogász – egyébként a pénzügyi közgazdasági gondolkodás egyik előfutára – Martin de Azpilcueta (1491–1586). A „*Compendium de matrimonio*" a házasságot előkészítő beszélgetésekhez, az esketésekhez, az esetleges vegyes házassági kérelmek elbírálásához nyújtott támogatást. Vélhetően a spanyol jezsuita, Francisco Suárez (1548–1617) műve, mert az ő művét adták ki legtöbbször azokon a helyeken, ahonnan Lakatosnak a legtöbb könyve volt (Köln, Velence, Augsburg, Antwerpen, Bécs). Rendtársa, Thomas Sanchez (1550–1610) is írt ilyen művet, azonban őt leginkább spanyol és francia területeken adták ki (igaz, esetenként az előbb felsorolt helyeken is). A „*Manuale parochorum*" cím minden bizonnyal a bencés kánonjogász, Ludwig Engel (†1694) műve, amely egészen a XIX. század közepéig megvolt szinte minden plébánián a Magyar Királyságban is.

Lakatos könyvgyűjteményében több könyv is meglepő módon van jelen. A jellemzően a gyakorlati teológiai munkákra, és biztosan a plébánosi gyakorlatra koncentráló pap sokkal mélyebb olvasottsággal bírt, mint ahogy az kortársairól vagy akár közel-kortárs pályatársairól kiderül. Ezért meglepő számomra, hogy Lakatos az egyházatyák seregéből csak Aurelius Augustinus (354–430) nevét említi, amely említés alapján nem tudjuk, melyik művét szerezte meg. A könyvtár szellemiségéhez főként a szentté avatott tudós valamely szentírás-magyarázata vagy a vallomásai illik.

A könyvtárban jelenlévő aszketikai művekről, szenvedéstörténetekről beszélve először a XV. századi, leginkább Thomas a Kempis (1380 körül–1471 körül) szerzői affiliációjával ismert szövegegyüttest, az *Imitatio Christi*t kell említeni. Már a kéziratos könyvkiadás korában is népszerű volt, 1700-ig közel három és félezer nyomtatott kiadása ismert, a legtöbb európai nyelvre fordították.[308] Lakatos egy könyvét így jelöli: „*Pium vade mecum*". Ha ő egy évszázaddal később élt volna, több, a Mária-kultuszhoz kötődő kiadványt tudnánk említeni, mint lehetséges azonosítását ennek a tételnek. A XVII. század végéig azonban felvethető Tobias Christianus (XVII. század) műve, amely az elzászi Molsheimben 1670-ben jelent meg először *(Vade mecum, sive*

[307] Hubert Gabriella javaslata a feloldásra. RMNy 2381.
[308] *Imitatio Christi* 2011.

Viatoris christiani Raphael, suggerens documentorum moralium numerum 33 trigesies ter acceptum, ad honorem 33 Christi viatoris annorum...), amelyet Johannes Christophorus Cosmerovius is kiadott Bécsben (1671). Azt gondolom azonban, hogy gondolhatunk nem katolikus szerzőre is – Erdélyben nem ritka, hogy egyes kegyességi művek felekezetektől függetlenül használatban voltak –, így a fiatalon meghalt humanista Otto Casmann (1562–1607) Majna-Frankfurtban négyszer is megjelent művére (1605–1610), amelynek címe közelebb áll az előbbihez: *Vade mecum cara pietas et rara caritas.* A steinfurti *gimnasium illustre* ennek a természetfilozófusnak köszönheti rangját, aki ugyan elhagyta a katolicizmust mint felekezetet, filozófiai műveiben konfesszionálisan arctalannak mondható. Vade mecumát már a leghíresebb műve után írta, nyilván szoros összefüggésben annak szemléletével (*Psychologia Anthropologica, sive doctrina animae Humanae,* 1595). Lakatos összeírásában a *„Tractatus methodus passionem"* szavakkal jelzett könyv viszont csak Kaspar Druzbicki (1590–1662) lengyel jezsuita, aszketikai író műve lehet,[309] amelyet a majdani csíkkozmási plébános tanulmányai idején vehetett meg, és a *„Miracula Francisci Xaverii"* tétel is egyértelműen azonosítható. Francisco de Xavier (1506–1552) életének csodáit a jezsuita Leonhard Bachin (1602–1665) mutatta be ilyen cím alatt a hívő közösségeknek.

A *„Zodiacus Marianus"* cím többféle kiadványt takarhat, kultikus üzenete azonban egyértelmű. A lambachi bencés rendház – Severinus apát, vagyis Max Karl Blass (1651–1705) – által íratott *Gloriosus coronatae in coelis virtutis Zodiacus tum sanctorum Mariae cultorum exemplis…* (Linzben jelent meg többször a XVII. század végén). Fontos tudni e mű kapcsán, hogy a Mária-kultusz nem egyszerűen a Magyar Királyság katolikus főrendjeinek elképzelése volt az ország egysége elvi alapjainak a lerakására, hanem a XVII. század elejétől a Habsburg-udvar programja a leendő Habsburg Birodalom országai számára. Lambach adminisztrálta a schlierbachi ciszterci rendházat is a Traunviertel rekatolizálása, vagyis 1620 után. Újjáépítése az 1670-es évek elejétől kezdődött, és mintegy negyven év alatt fejezték be a közösségi terek egységes ikonográfiai programjára is ügyelve. Ennek központi eleme a Mária-kultusz (nem csupán a kerengő, hanem a díszterem is kifejezetten hangsúlyozza ezt).[310] Magyar művelődéstörténeti szempontból nem érdektelen tudni, hogy Esterházy Pál nádor a törökök által lerombolt Kisboldogasszony (Kleinfrauenhaid) Mária-kegyhelyét a lambachi bencésekre bízta, Severin Blass apáttal közvetlen kapcsolata is volt.[311] Lehet ugyanakkor a Lakatos által jelölt tétel Mykolas Ginkevičius (1594–1663) lengyel jezsuita műve is, a *Zodiacus stellarum XII. series ambiens Mariam seu commentarii in Salve Regina Canticum XII. Matris Virginis SS. titulos continens, respondentes sex praecipuis solemnitatibus ejusdem…* egy korai kiadása (a XVIII. század elején többször kiadták). Megjegyzésként említem, hogy a schlierbachi díszteremben lévő, a keresztény egyház

[309] Lublin, Georg Förster, 1652.
[310] Keplinger 2005, Keplinger 2008, Keplinger 2009.
[311] Levelezésük Lambachban, Benediktiner Stift, Archivum, Schuberband 184 D. III/2.

történetének nagy pillanatait megörökítő nyolc nagyobb festmény egyikén Árpád-házi Szent István ajánlja fel országát a Szűznek, egy másikon Piast I. Mieszko lengyel fejedelem az övét.[312]

A *„Hortulus Marianus"* két szóval jelzett kiadvány is több szerző műve lehet. Valószínűbb a bajor lexikográfus jezsuita Michael Pexenfeder (1613–1685) könyve.[313] A másik jezsuita, a vallon François de La Croix (1582–1644) *„Hortulus Marianus, sive praxes variae colendi Beatissimam Virginem Mariam…"* című műve a XVII. század első felében örvendett nyugat-európai népszerűségnek,[314] nem ismert okokból azonban a XVIII. század elején Nagyszombatban és Bécsben is kiadták latinul. Feltehető tehát, hogy a magyar katolikus egyházfők életben tartották a mű népszerűségét a XVII. század folyamán is.

Lakatos István nem lehetett vehemens vitázó. Ami olvasottságát illeti, az nem készítette fel az összecsapásokra. Sámbár Mátyás és Pázmány Péter magyar nyelvű vitáit már e fejezet első bekezdéseiben jeleztük, vélhetően a magyar anyanyelvűségük okán voltak meg a csíkkozmási plébánosnak, sok aktualitást Erdély XVII. század végi egyházi életében nem nagyon hordoztak. Aktualitással bírt azonban a ferences Johann Baptist Reggianus (XVII. század) – Lakatos által egy szóval, *„Anticatechetica"* jelzett – terjedelmes munkájának, amelyet a lutheránus Konrad Dietrich (1575–1639) *Epitome catechetica…* című művének hibáiról írt.[315] A giesseni professzor Dietrich Luther kis katekizmusát magyarázza tanítványainak ebben a művében.[316] A német országokban – latinul és németül – sokszor megjelent, a Magyar Királyságban Trencsénben (1645, RMNy 2116), majd Samuel Brewernél Lőcsén (1649, RMNy 2266; 1654, RMNy 2530) azért, mert az evangélikus iskolákban tankönyvként használták. Az erdélyi protestáns körökben is népszerű – és még Inocenţiu Micu-Klein (1692–1768) könyvei között is szereplő[317] – munka állításainak ferences kritikája magától értetődően kerülhetett Erdélybe, igaz, sehol máshol nem találjuk példányának említését, mint Lakatos bibliotékájában. A hitvitákról neki ezek mellett egy kézikönyve volt, a flamand jezsuita Martinus Becanus (1563–1624) Kölnben öt kiadást megélt munkája, amelyben minden eretnekséggel leszámol *(Compendium Manualis).* Ez a könyve az öt könyvben megírt részletes – 25 kiadást megélt – alapmű *(Manuale controversiarum theologicarum hujus temporis)* rövidített változata.

[312] Továbbá még két szent közép-európai, így a nyolc nagy történelmi alak közül négy származik Közép-Európából.

[313] *Hortulus Marianus, symbolicis S. Scripturae plantis mysticis Deiparae elogiis moralibus LI. …,* Dilingae, Johannes Federle, Johann Caspar Bencard, 1682.

[314] Az első latin kiadás – Douai, Balthasar Bellerus, 1622 – után franciára fordították, és megjelent többször Luxembourgban, Kölnben stb. latinul és franciául, majd olaszul (Napoli, Francesco Sani, 1642) és spanyolul (Zaragosa, 1660) is olvashatták.

[315] *Anticatechetica, seu errores a Conrado Dieterico in institutionibus catecheticis, pontificiis affricati…,* Lőcse, Samuel Brewer, 1673.

[316] Bode 2005.

[317] Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 236.

A katolikus papok könyvtárának természetes módon jelentős hányadát képezték a beszédgyűjtemények. Elrendezésük sokféle volt, lehetett teológiai témánként, a pap pasztorációs feladatait (házasság, temetés stb.) követve, vagy az egyházi év ünnepei sorrendjét követve. Lakatos könyvtárának is jelentős hányadát teszik ki a *sermones* műfajba tartozó könyvek. Ezek közül csak néhányat emelünk ki.

Petrus de Palude (Pierre La Palud, 1275/78–1342) savoyai származású domonkos a párizsi egyetemen szerzett fokozatot (1314). Kortársai tudni vélik vágyát az elmélyült szentírás-magyarázatokra, ehhez képest az avignoni pápa (XXII. János) a Szentföldre küldte, majd Capeting IV. Károly francia király egyházpolitikai eszköze lett. Az egyházi év rendjét követő beszédgyűjteményét a rend folyamatosan az ismertek közt tartotta azzal, hogy a könyvnyomtatás feltalálásától a XVIII. század elejéig közel száz kiadásban tették közzé. Utolsó kiadásai a kölni rendháznak (és egyetemnek) köszönhetők *Sermones sive Enarrationes, de tempore, ac sanctorum festis, qui Thesaurus Novus vulgo vocantur* címen.[318] Ugyancsak domonkos szerzetes Raphael de Laminetz (XVII. század), akinek *Paradisus concionatorum* című műve friss szakirodalomnak számított Lakatosnál. A pilseni szerzetes beszédei négy kötetben jelentek meg Bambergben,[319] ebből, úgy tűnik, csak az első kettő volt meg Csíkkozmáson.

A *sermones* műfajban is jezsuita túlsúly mutatkozik Lakatos gyűjteményében. A bajor Mathias Faber (1586–1653), aki Nagyszombatban dolgozott halála előtt, több beszédgyűjteménnyel van jelen (funebres, dominica, festa). A németalföldi Henricus Engelgrave (1610–1670) *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondiat in anni Dominicas* (több antewerpeni kiadás) című műve napjainkban is csemege az emblémairodalom szerelmeseinek. Talán az ő műve a Lakatos által csupán „*Emblemata*" szóval jelölt másik tétel is. Ugyancsak németalföldi flamand származású a kölni egyetemi tanár Franciscus Coster (1532–1619), akinek böjti időszakra szánt *(Quadragesimale)* beszédeit szerezte meg magának Lakatos. A spanyol Jézus-társasági Juan de Osorio (1542–1594)[320] beszédei pedig az adventtől húsvétig tartó időszakra szóltak *(ab Adventu usque ad pascha).*[321]

A jezsuitáknál Prágában, majd ezt követően ugyanott a premontrei szerzeteseknél tanult felszentelt világi pap, Jiři Barthold Pontanus z Breitenberka (1550–1616) nem

[318] Köln, Anton Hierat–Mainz, Balthasar Lipp, 1608.

[319] *Paradisus concionatorum tetralogiae mysticae sive quatuor sermones praedicabiles… ex utroque Testamento Sacrae Scripturae, et probatis Patribus Sacrae Romanae Ecclesiae... In quatuor tomos. Tomus primus agit de omnibus Dominicis totius Anni. Tomus secundus de Festis celebrioribus Sanctorum per totum Annum occurentibus. Tomus tertius de solennibus Memoriis Sanctissimae Deiparae Virginis Mariae, nec non Sanctorum Patronorum Boëmiae et Moraviae. Tomus quartus de primariis Patronis Fundatoribus seu Instauratoribus Sacrorum Ordinum Regularium,* Bambergae, Johann Martin Schönwetter, 1677 (majd a négy kötet újra 1683-ban is).

[320] Nem tévesztendő össze Juan Torres de Osorio (1562–1632) püspökkel.

[321] *Concionum epitome…,* Coloniae Agrippinae, Arnold Mylius, 1598.

csupán történetíróként és késő humanista verselőként hagyott nyomott maga után. *Aureum diurnale concionatorum* című gyűjteménye az egész közép-európai régióban olvasott volt.[322]

A világi papok közül az egyik legnagyobb nemzetközi reputációval bíró volt Bourbon XIII. Lajos francia király udvari papja, Pierre de Besse (1567–1639). Francia nyelvű beszédeinek számtalan kiadása jelzi a poszttridentinus francia papság szemléletét. A Magyar Királyságban a *Conciones sive conceptus theologici* latin négykötetes kiadásban terjedt el leginkább. Lakatosnak legvalószínűbben a kölni, Johann Kinchius műhelyében 1620-ban megjelent volt meg (mindegyik része), amely *figuris allegoriis* díszíttetett. Alessandro Calamato (†1648) messinai plébánosnak kettő kötete állt a csíkkozmási pap rendelkezésére. A szerző jelentős befolyást gyakorolt a XVII–XVIII. század magyar prédikációs gyakorlatára, számos művéből vettek át részeket a XVII. század végétől kezdve. Szelestei Nagy László külön elemezte a szöveg- és stílusbeli hatását.[323] A Majna menti Frankfurtban Johann Martin Schönwetter 1656-ban és 1679-ben is kiadta a Lakatos által csak „*Sylva*"-ként jelölt művet.[324] A *Stella concionatorum, sive Auctuarium* című beszédgyűjteménye ugyancsak itt jelent meg 1656-ban és 1658-ban is.

Már csaknem a morálteológiai művek közé sorolható két neves és Európa-szerte népszerű tudósnak az egyházi ünnepek sorrendjébe, illetve a vasárnapokra írt *sermo* gyűjteménye. Az antwerpeni kanonok, erkölcsfilozófusként, fő művével, a *Magnum theatrum vitae humanae*val közismert Laurens Beyerlinck (1578–1627) *Promptuarium morale* című könyve az előbbi rendben (ünnepek), míg az angol hitvitázó, a Leuveni Egyetemen az Újszövetség Tanszéket vezető Thomas Stapleton (1535–1598) ugyancsak *Promptuarium morale* című munkája az utóbbi sorrendben (vasárnapok) tartalmazza a beszédeket.

Az utóbbi két beszédgyűjteményt tehát erkölcsteológiának is értelmezhetjük. E tudományterületen megjelent könyvanyagból kiváló szerzőket választott Lakatos, gyűjteményét gazdagítván. Olyanokat, akik az ő tanulmányi idején már alkottak, részben kortársai voltak. Rögtön jelzem, hogy mindhárom most kiemelt szerző jezsuita szerzetes volt. Hermann Busenbaum (1600–1668), a Kölni Egyetem tanára, a „kazuisztika mestere" 1645-ben jelentette meg – tehát valóban akkor, amikor Lakatos felsőoktatási éveit töltötte – *Medulla theologiae moralis* című korszakos alapvetését. Olyat, amely a XVIII. század végéig folyamatosan egyetemi tankönyv volt, és szinte valamennyi komolyabb plébánosi gyűjteményben megtalálhatjuk. Martin de Esparza Artieda (1606–1689) a *Collegium Romanum* tanára volt akkor, amikor Lakatos készült a pályára. A skolasztikus teológia tankönyvét is ő írta *(Cursus theologicus),* ám a csíkkozmási plébániára az ő *De actibus humanis* című műve jutott el. Georges Gobat

[322] Coloniae Agrippinae, Johann Kinchius, 1620 (majd többször).
[323] Szelestei Nagy 2020, *passim*.
[324] *Nova sylva conceptuum fundatorum in autoritate Sacrae Scripturae et Sanctorum Patrum…*

(1600–1679) élete nem lehetett könnyű, hiszen a Helvét Konföderációban katolikus világot fenntartani nem kevés feladatot nyújtó munka volt. A fribourgi jezsuita, aki a Mária-kegyhelyéről híres brabanti Halle-ban, később Münchenben, majd Regensburgban volt az erkölcsteológia tanára (a jezsuita kollégiumokban), Blaise Pascal vitapartnere volt. Lakatos Istvánnak azonban egy kevéssé vitázó, mint rendszeres erkölcsteológiai munkája volt meg, az egyébként közismert „*Thesaurus indulgentiarum*". Ebből a műből is látszik azonban, hogy Gobat a janzenizmusnak a társadalomra és az egyén kötelezettségeire vonatkozó nézeteit kritizálta főképpen, kevéssé a személyes vallásosságra és a kegyességre vonatkozókat. Megjegyzendő, hogy Gobat felettesei őt magát is azzal vádolták, hogy túl megengedő Pascal nézeteivel kapcsolatosan.

Bizonyára további példák bevonásával mélyebben lehetne elemezni Lakatos István teológiai műveltségét, azonban fontosabbnak vélem annak jelzését, hogy az egyházi hivatalt is viselt plébános történeti és jogi ismeretekre is hangsúlyt fektetett. A jogot persze nem elméletileg művelte, ennek megfelelően ilyen tárgyú könyvei nem számosak, inkább gyakorlatra irányulók. A „*Justinianus*" tétel a könyvjegyzéken egyértelműen a joggyűjteményt szerkeszt(et)ő császárra utal, nem tudjuk, szöveg vagy kommentár-e. A kéziratos *processus juris* lehet a maga számára készített eljárási vázlat, vagy valakitől kapta munkája segítésére. Werbőczy István (1458–1541) *Hármaskönyv*e nem tudni, latinul *(Tripartitum juris)* vagy magyar összefoglalásban volt meg neki, per „*Werbőczy*" említi. Az sem meglepő, hogy az erdélyi alapvető törvények gyűjteménye *(Approbatae constitutiones Transylvaniae)* is könyvtárának részét képezi.

Történeti műveltségéről annyit láthatunk, hogy az egyetemes egyháztörténetből birtokolta Sulpicius Severus (363 körül–425 körül) *Historia sacra* című világtörténetét, a jubileumi esztendőkkor rendre kiadott *Mirabilia urbis Romae*t,[325] és az *Annales ecclesiastici* nem tudjuk, hány és melyik kötetét. Utóbbi a domonkos szerzetes, a lengyel történetíró Abraham Bzowski (Bzovius, 1567–1637) munkája. A könyvjegyzéken csak ennyi áll: „*Abrahamus Bzovius*". Ezek mellett megvett egy Lengyel Királyság történetet, de csak így említi „*Orbis polonorum*". Sok szerző, többféle cím elképzelhető (*Poloniae descriptio, Origo Polonorum* stb.) akkor, amikor ezt azonosítani szeretnénk.

A magyar történelemről szóló kéziratai és könyvei, sajnos, azonosíthatatlan módon, csak mint „magyar história" említődnek, esetleg annyit megmond, „a régi magyarok bejöveteléről". Az egyetlen azonosítható történeti tétel az, amelyet „*Symbolum 10 reginarum*" címmel említ. Ez Elias Berger (1562–1644) magyar királyi udvari történetíró műve, *Symbolum sacrum et augustum decem reginarum Hungariae politice et historice expositum,* Viennae, 1637.

Összességében Lakatos István könyvtárában roppant nagy a jezsuita szerzők aránya. Előfordulnak domonkosok, néhány bencés, de feltűnően kevés – Erdély egyháztörténetére gondolva, különösen – a ferences szerző. Még a szenvedéstörténettel kapcsolatos vagy aszketikus irodalomban is. Bizonyosan összefügg ez azzal, hogy

[325] Például: Vicenza, Johannes Renensis, 1473; Roma, Antonius Bladus, 1550.

feltehetően a *Collegium Pazmanianum*ban tanult Bécsben. Erős a gyakorlati teológiai rész a könyvtárában, jelentős kézikönyvek álltak rendelkezésére, olyanok, amelyeknek a szerzője maga is gyakorló világi pap volt, vagy karrierje egy részében volt az. A kifejezetten színvonalas egyházi beszédeket tartalmazó gyűjteményi rész is mutatja használójuk felkészültségét. A könyvek tulajdonosának életútjából is következik – egyházi gyakorlati ügyeket is intézve –, hogy azt a jogi környezetet, amelyben mozognia kellett, törekedett megismerni. Erre a gyakorlatiasságra utalnak olyan könyvek is, amelyek egy falusi plébánosnak jól jöhetnek, mint a szakácskönyv, az álomfejtő, kisebb sebek, betegségek ellátásához szükséges tanácsokat tartalmazó kiadványok. Itt említhető zenei könyvecskéje is. Tudva történetírói hajlamát és teljesítményét, meglepőnek mondható a historikus irodalom szerény volta. Határozottan érdekes része könyveinek a XVI. századi humanizmus jeles képviselőinek jelenléte, olyanoké, akik maguk is gondolkodtak a tudás és műveltség, adott esetben a kifinomult nyelvi ismeretek végső céljáról. A megoldást pedig részben vagy egészben az elmélyült hitben találták meg, illetve eljutottak egyfajta kegyességig a gondolkodásban. Az erkölcsteológiai alapművek mellett ott van néhány fontos morálfilozófiai mű is. Az említett földrajzi játékot tartalmazó könyv pedig kifejezetten meglepő egy erdélyi kis faluban, mutatja a plébános értelmes időtöltésre való törekvését.

Továbblépve a székelyföldi papok olvasmányairól fennmaradt más emlékekre, azonnal meg kell említeni azt a tényt, hogy Lakatos Istvánéhoz mérhető nagyságú olvasmányjegyzéket nem ismerünk a XVIII. század első feléből. Az övével kortárs feljegyzés a csíkszentmihályi plébános, Sándor István könyveit sorolja fel a XVII. század legvégén.[326] Persze csak azokat, amelyek a csíksomlyói ferenceseknek jutottak a hagyatékából. Magyar biblia, két Pázmány Péter-mű, egy kétszáz éves *Polyanthea* és egy bizonytalanul azonosítható zsoltármagyarázat. Mindez egy Szent Ágoston-kötetbe beírva.[327]

A székelyföldi római katolikus plébániai könyvtárak 1750 előtti jegyzékei kevés kivétellel csak szerkönyveket sorolnak fel, az evangéliumok kivonatait, szentek életét és egy-két beszédgyűjteményt (Pázmány Péter, Illyés András, Illyés István). A gyergyóalfalusi plébánián ennél azonban több könyvet őriztek. Ezt részben egy kölcsönzési (1705, Köszvényesi Miklós ferences atya),[328] és egy adományozási (1713, Antalfi János)[329] jegyzékből tudjuk. A felsoroltakon túl még további magyar szentbeszédek a jelzett szerzőktől, és a Lakatosnál említett spanyol jezsuiták latin *sermones* kötetei közül néhány. Nem sokkal többet tudunk meg Szebelényi Bertalan (†1707) altorjai plébános (Szent Miklós-templom) kölcsönzött könyveiről sem.[330] Gróf Kálnoki Sámueltől kérte kölcsön Szent Ágoston szentírás-magyarázatait és az Isten

[326] Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 288.
[327] Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 185–226.
[328] Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 185–186.
[329] Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 187.
[330] Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 192–293.

országáról szólót. Emellett Nagy Gergely evangéliumkommentárját, egy Pázmány Péter-kötetet, és a Lakatos István olvasmányai kapcsán is említett Mathias Faber egy beszédgyűjteményét.

Amint már említettük, a székelyföldi plébániákon a világi papi teendőket nagyon gyakran a terület ferences kolostoraiban élő testvérek látták el. Az ő olvasottságukról a csíksomlyói rendház könyvtárának összeírásai[331] nyújtanak képet, mint potenciális műveltségről. Az említett Köszvényesi Miklós (†1711) is ferences volt. Halálakor feljegyezték 14 könyvének címét.[332] Az eddigieken túl az jellemzi a kis gyűjteményt, hogy megjelennek Temesvári Pelbárt (1435–1504) és Laskai Osvát (1450 körül–1511) beszédgyűjteményei is a könyvek között, vagyis nagyon régi, XVI. század eleji könyvek.

Úgy gondoljuk, ha komolyan elemezzük Lakatos István könyvtárának anyagát, és ehhez hozzávesszük a csíksomlyói ferences rendházban 1727-ben összeírt, 14 megnevezett testvér[333] cellájában talált könyveket, akkor ezek komplementer halmaza mentén egy ideális – de azt hiszem, soha nem létezett – plébánosi erudíciót vizionálhatunk.

Egy zalai falu könyves műveltsége a török hódoltság utáni másfél században[334]

A neves történész, Benda Kálmán munkásságát végigkísérte a helyismereti irodalom nyomon követése. Rendszeresen összefoglalta véleményét erről a mindenki számára megkerülhetetlen irodalomról. És valóban, ha nincsen színvonalas és megszakítások nélküli helytörténetírás, akkor az országos, nemzeti, vagy éppen transznacionális történetírásnak nincsen mit összefoglalnia. Már ha ez utóbbi olvassa egyáltalán az előbbit, vagy éppen olyan témáról ír, amikor a helyi ismeretek is szükségesek egy összefoglaláshoz (nem mindig van ez így). Minden nemzeti történetírásban voltak és vannak korszakok, amikor a hétköznapi élet történetére esik a figyelem. Inspirációt akar nyerni a politikai, vagy éppen a gazdaságtörténeti folyamatok megismerésében biztos támpontokhoz jutni. Az *Histoire de la vie quotidienne, Alltagsgeschichte* (a mindennapok története) után ma – hiszen ha másképp mondjuk, újnak is beállíthatjuk – a „mikrotörténelem" a kulcsszó.[335] Ezeket a hétköznapokat napjaink magyarországi

[331] Zvara, Adattár 19/3, 2008, 44–92.
[332] Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 186–187.
[333] Csíksomlyó, 1727: Monok–Zvara, KtF XI, 2001, 82–95.
[334] Ez a fejezet Monok 2021b bevezetőjének átszerkesztett változata.
[335] Szekeres 2005, 234. egy szempontból „igen"-nel válaszol arra a kérdésre, *van-e még mikrotörténelem?*: „Ha viszont azt mondjuk, hogy a mikrotörténelem egyfajta érzékenység, jól meghatározható figyelem, a történeti

filológiai jellegű kutatása számos modern módon végzi, élve a kutatást segítő technológiai háttér *(Information Technology)* előnyeivel is. Így könnyebben lehetővé válik egy-egy falu társadalmának, belső kulturális életének megközelítése. És ez a kultúra soha nem egyszerűen néprajz. A néprajztudomány ma egyik meghatározó műhelye éppen a falusi közösség és annak lelki, gazdasági és jogi vezetői közti kapcsolatokra koncentrál. Gondoljunk csak éppen az ilyen tematikájú konferenciákra, *„Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon"*,[336] *„Papok a 18–20. századi lokális közösségekben"*,[337] illetve a Bárth Dániel vezette kutatócsoport eddigi kiadványaira.[338] De a kutatás kilép a faluból, követi azoknak az értelmiségieknek az útját, akik odaérkeztek, és beérünk a közeli városba – nem mindegy, milyen közel van, abban milyen iskolák vannak, ki azoknak a fenntartója, milyen szellemiségűek –, a helytörténetet szűk regionális témává válik, és ezen keresztül lesz nemzetivé.[339] Nem csupán a történeti időkben, hanem napjainkban is egy-egy közösség mentalitását jelentős mértékben meghatározza a helyi kultusz jellege, konkrét gyakorlása (nyilván az ide érkező idegenekre ez nem igaz, viszont ez az egyik oka annak, hogy a más kulturális hagyományokkal rendelkező tömeg (és nem egyesek külön-külön) soha sem fog beilleszkedni az európai társadalmakba). Ezt a tényt éppen egy liturgiatörténeti friss kutatás igazolta: egy-egy liturgikus hagyomány földrajzi elterjedtségét a nyugati kereszténység területén lefedi a társadalmak mai szociológiai kutatásokkal igazolt mentalitástérképe.[340] Ebből az is következik, hogy a XVIII–XIX. századra vonatkozó falutörténeti kutatásokban külön figyelmet kell fordítani arra, hogy annak az egyházi közigazgatási egységnek, amelyhez tartoztak, milyen a szellemisége. Szerencsések vagyunk abból a szempontból, hogy az egyháztörténeti kutatások napjainkban virágkorukat élik, és a Veszprémi Főegyházmegye – ahova a vizsgált falu, Zalamerenye tartozott – felelős vezetői, intézményeinek meghatározó egyéniségei komolyan veszik a hagyományosan erős történeti kutatások művelését.[341] Mostani témánk módszertani megközelítését is nagyban segítik azok a kötetek, amelyek a török kiűzését követő másfél évszázad katolikus újjáéledését tárgyalják,[342] és külön is, amelyik a Veszprémi Egyházmegye alsó papságát monografikus szinten mutatja be.[343] Azért fontosak számunkra ezek a munkák ahhoz, hogy megítélhessük egy-egy pap műveltségét, illetve a

tárgyak kezelésének mikéntje, amelyhez persze társulnak olyan szemléleti tartalmak, ... a válasz inkább pozitív." Lásd még Szekeres 2002.

336 Bárth D., szerk., *Alsópapság…*, 2013.

337 Bárth D., szerk., *Papok...*, 2021.

338 Csak két példa: Bárth D., szerk., *Alsópapság…*, 2013.; Bárth 2019.

339 A Csörsz Rumen István vezetésével működő *„Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820"* kutatócsoport több konferencián érintette ezt a kérdést. Egy jól hasonlítható esettanulmány: Cselendó 2011.

340 Földváry M. I. 2012, I–VI. közlemény.

341 *A Veszprémi Egyházmegye múltjából* című sorozat folytatódik, jelentős forráskiadási tevékenység zajlik, a Főegyházmegyei Levéltár (VFL) sok dokumentuma az interneten is elérhető. Aktív, fiatal, friss szemléletű kutatói gárda végzi ezt a munkát.

342 Forgó A.–Gőzsy, szerk., *Katolikus egyházi társadalom, 18. század,* 2019.

343 Dénesi 2006.

gyülekezetre gyakorolt szellemi hatását, mert világosan kimondják, nem elég ismerni azt, hogy a papnak magának milyen olvasmányműveltsége volt. Tisztában kell lenni azzal, hogy milyen elvárások voltak vele szemben az egyháza részéről,[344] milyen szerepet töltött be egyházi és világi normáknak a közösség felé történő közvetítésében,[345] milyen volt a helyi kapcsolati rendszere,[346] látnunk kell továbbá azt is, hogy milyen anyagi helyzetben volt,[347] milyen ingóságok vették körül.[348]

Ha egy magyar királyságbeli falu XVIII–XIX. századi szellemi állapotáról írunk, indíthatjuk mondandónkat azzal, hogy tájékozódunk, más országok kis közösségei abban az időben milyen állapotban voltak. Természetesen nem a nagy könyvkiadói központok környékét kell vizsgálni, hanem olyan régiókat, amelyek az állami centrumhoz képest perifériának számítottak. Ha ilyen nézőpontot választunk (például Vendée vagy Gascogne Párizshoz képest), akkor a magyar királyságbéli állapotok nem féltétlenül állítandók pellengérre. Csak néhány példát említve a frissebb szakirodalomból, idézem Skóciát[349] vagy Walest,[350] de Itália egyes részeit,[351] vagy egyes francia[352] és spanyol[353] területeket. Ezeken a területeken is jelentős részben analfabéta lakosság élt még a XVIII. század második felében is, vagyis ha valaki az írástudatlanság történetét kutatja, akkor bőven talál forrást. Erre a kérdésre csak azért utalok, mert a zalai falvak műveletlenségéről a kiváló történész, Tóth István György sokat írt.[354] Túl sokat is ahhoz, hogy igazolni látszik a felületes nyugat-európai szakemberek által kedvvel emlegetett tételt a közép-európai területek szellemi elmaradottságáról (ami igaz is lehet, ha egy itáliai könyvkiadó várost hasonlítunk egy vasi vagy zalai faluhoz). Ráadásul fontos arra is figyelni, hogy az olvasni és írni nem tudó népesség ismereteinek jelentős része mégis az írott szövegekből származik, csak szóbeli vagy képi információk révén tesznek szert erre a tudásra. Kristóf Ildikó többféle forráscsoportot elemezve alakított ki egy másik képet ugyanarról a közösségről, vagy éppen ugyanarról a művelődéstörténeti jelenségről.[355] Arról se feledkezzünk el, hogy milyen súllyal volt jelen a képi ismeretközvetítés a közösségek írástudatlan része számára.

344 Vö. Gárdonyi M. 2013.
345 Vö. Gőzsy Z. 2013.
346 Vö. Mihalik 2013; Horváth J. 2021; Hegyi 2021.
347 Bárth 2019.
348 Vö. Gyöngyössy 2021.
349 Towsey 2010.
350 Harms–Raymond–Salman, eds., *Not Dead Things,* 2013.
351 Anelli–Maffini–Viglio 1986.
352 Richter 1987.
353 López-Vidriero–Cátedra 1998.
354 Tóth I. Gy. 1993; Tóth I. Gy. 1996; Tóth I. Gy. 1996 a; Tóth I. Gy. 1996 b; Tóth I. Gy. 1996 c; Tóth I. Gy. 1999; Tóth I. Gy. 2004; Tóth I. Gy. 2005; Tóth I. Gy. 2005a.
355 Kristóf 1990; Kristóf 1995; Kristóf 2002; Kristóf 2008; Kristóf 2008a.

Nem csupán a templom freskói, a kálvária állomásait megjelenítő ábrázolatok, tárgyak és szobrok,[356] hanem adott esetben a tervezetten, hittani szempontból átgondolt, a könyvekben elhelyezett ábrázolások,[357] imalapok.

Egy, már a magyarországi állapotokat mutató összehasonlítás az említett kisváros és a környékének összevetése. Zalamerenye esetében Nagykanizsa vagy Keszthely,[358] esetleg Zalaegerszeg vagy Kaposvár adódna ideális komparatív alanyként. Részletes olvasmánytörténeti elemzéseket azonban keveset ismerek, főként általános utalásokat, az irodalomtörténeti kutatások kapcsán írt[359] néhány oldalt. Ezek mellett az alföldi[360] vagy a Veszprém megyei[361] mikrotörténeti elemzések adnak összehasonlítható támpontokat.

Általánosságban összehasonlíthatjuk a különféle vallási felekezethez tartozók könyves műveltségét is. Figyelve azonban arra a tényre, hogy a török kiűzése utáni Magyar Királyságban és Erdélyben is a Habsburg-udvar a katolicizmus térnyerését adminisztratív eszközökkel is támogatta. Ilyen volt a könyvbehozatal ellenőrzése,[362] vagy éppen a külföldi tanulmányokra való utazás korlátozásával a protestáns értelmiség újraképződésének akadályozása. Amikor tehát pillantást vetünk a falusi protestáns tanítók és lelkészek *eruditió*jának állapotára,[363] ezeket a történelmi tényeket szem előtt kell tartani.

A Veszprémi Egyházmegye kapcsán még részletesebben szólunk arról, hogy a nemzetközi történetírás, de sokszor a hazai sem hangsúlyozza eléggé, nem elemzi, hogy mit jelentett egy ország újjáépítése másfél évszázados folyamatos háború után. Nem csupán arról a százötven évről esik szó, amely ahhoz kellett, hogy az ország fővárosa újra Buda-Pest legyen, vagy ugyanennyi idő kellett az esztergomi érseki és káptalani intézményeknek, hogy Nagyszombatból és Pozsonyból visszaköltözzenek Esztergomba. Arra is kell gondolni, mit jelentett a csanádi püspöknek[364] vagy a kalocsai érseknek egyházmegyei központot építeni.[365] Az egyes falvakat ugyanígy újjá kellett építeni. Betelepíteni lakosokat (horvátokat, szlovákokat a Magyar Királyságból, és különféle németeket és itáliai családokat másunnan). Gondoskodni kellett a

[356] Néhány megfontolás: Kriza Á. 2011; Sarkadi Nagy 2012.

[357] Zalamerenyén is megvolt François de Sales művének *(Philotheca seu Introductio ad vitam spiritualem)* magyar kiadása Kollarics Joakim fordításában (Nagyszombat, Academia, 1764). A mű képi programjáról lásd Legros 2004.

[358] Király F. 1990. Az itteni plébánosok olvasmányai nem térnek el jellemzően a falusi pályatársakéitól, viszont az fontos, hogy a városi rendezvényeken való részvétel lényegesen tágította látókörüket, inspirációt kaphattak a közösségi használatú könyvek kézbevételéhez is.

[359] Kulcsár 1943; Fülöp 1978.

[360] Héjja 2003.

[361] Hudi 2009.

[362] Monok 2018, 33–42.

[363] Oláh R. 2012; Hegyi Á. 2020.

[364] Ha megnézzük például Nádasdy László püspök szegedi és győri házának összeírását, a dokumentum beszédes: Takáts E. 1943, 124–125: könyvek Szegeden; 127: könyvek a győri házában. Lásd még Monok, Adattár 13/6, 53–55.

[365] Tóth Tamás 2014.

paphiány kezeléséről, hiszen hiába remélt sok erdélyi katolikus ifjú jobb életkörülményeket a Királyságban már a XVII. század utolsó harmadától, ez is kevésnek bizonyult. A németül vagy horvátul beszélő lakosságnak ráadásul kellett az anyanyelvi segítség a hétköznapi gondok között.

Bőven van összehasonlító alapunk mind a forrásokat, mint a szakirodalmat tekintve akkor, amikor a Veszprémi Egyházmegyei állapotokat vetjük össze más katolikus egyházmegyékével. Olvasmánytörténeti szempontból a szegedi *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban az 1750 előtti könyvjegyzékeket kiadtuk, így a katolikus plébánosokét is.[366] Az egyes egyházmegyékben hol a forráskiadás, hol a forráselemzés az erősebb. A Győri Egyházmegye történetének olvasmánytörténeti összefoglalása még várat magára, de komoly előtanulmányok alapján[367] sokat tudunk erről a területről is. A Pécsi Egyházmegyei forrásai kiadottak,[368] de külön a papok olvasmányairól összegzés nem készült. Pedig a katolikus egyházak látogatói a falvak kálvinista lelkészeinek műveltségét is jellemzik.[369] A Váci Egyházmegye lelkes monográfusra talált Holl Béla személyében,[370] aki amellett, hogy felszentelt pap is volt, kiváló könyvtörténész, aki a könyv kiadásától az olvasásáig tudja követni egy-egy szöveg sorsát. A Kalocsai Főegyházmegyét tárgyunk szempontjából Tóth Tamás jellemezte,[371] míg az Egri Egyházmegye papi *eruditió*járól Kovács Béla adott elemzést.[372] Emődi András, a Nagyváradi Egyházmegye könyvtárának újjászervezője alapos forrásgondozással, kiadással és elemzésekkel jelentkezett,[373] így a püspökség falvaiban uralkodó műveltségi állapotokról – hasonlóan a többi és az Erdélyi Egyházmegyéhez[374] – megalapozott képpel rendelkezünk.[375]

A dokumentumok kiadásából és az elemző tanulmányokból is jól látható, hogy az alsó papság műveltségének bemutatásához a legfőbb forrás az egyházlátogatási jegyzőkönyv *(canonica visitatio)*.[376] Persze nem csupán a műveltségről és egyházi szokásokról (liturgikus rend stb.) van szó ezekben a jegyzőkönyvekben, sokkal inkább az egyház teljes működéséről, a paptartás feltételeiről, a pap és az iskolamester

366 Zvara, Adattár 19/1, 2001; Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 185–225.; Monok, Adattár 13/6, 2024.

367 Fazekas 1993; Horváth József 2001; Fazekas 2014; Horváth József 2020.

368 Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…*, 2009; Gőzsy–Varga Sz. 2009; Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…*, 2018.

369 Példaként lásd Mikolai János iregszemcsei református lelkész könyveinek összeírása (1742): Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…*, 2018, 53–54.; Monok, Adattár 13/6, 2024, 232.

370 Holl 1978; Holl 2000a.

371 Tóth Tamás 2014., 194–233. – a plébániák újraalapítása, gyarapodása 1800-ig.

372 Kovács B. 1993.

373 Emődi, Adattár 19/4, 2014.

374 Kovács A.–Kovács Zsolt, szerk., *Erdélyi római katolikus…*, 2002; Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018, 185–225.

375 Vö. még Monok–Ötvös P., hrsg., *Lesestoffe und kulturelles niveau...*, 2001.

376 Monok 1998.

személyéről, járandóságairól.[377] Az olvasmánytörténeti tipológia összeállításához nyújtott segítségükről, az *eruditio* megítélhetősége szempontjából történő olvasatukról is számos írás született.[378]

A Veszprémi Egyházmegye török hódoltság utáni látogatási jegyzőkönyvei jól megőrzöttek. A most kutatott korszakunkra nézve jelentős részben digitálisan is hozzáférhetők a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban. Kiadásuk és sok szempontú elemzésük is elkezdődött, mondhatni mérföldkövei is feltűnnek ennek a munkának. A legrégibb *canonica visitatio* dokumentumai részlegesen maradtak fenn.[379] Könyvtár- és olvasmánytörténeti szempontból kevés hozadékkal bírnak, csupán a nagykanizsai Szűz Mária- (1698),[380] a vízvári Szentháromság- (1728)[381] és az iszkázi Mindenszentek-templom (1730)[382] sekrestyéjében talált könyveiket sorolja fel. Azonban a Padányi Biró Márton püspök által elrendelt, nagyon részletes, az egyes falvak népességének összeírására is kiterjedő látogatások (1745–1750) már 105 plébános és 32 plébánia könyvtárának anyagát rögzítették több-kevesebb részletességgel.[383]

A Bajzáth József püspöksége időszakában az 1778–1779-ben tett zalai vizitációk jegyzőkönyvei teljes szövegükben napvilágot láttak,[384] az egyes egyházközségek és a lelki vezetők olvasmányairól kiváló forrásanyagot találunk ebben is. Mindezektől a forráskiadásoktól függetlenül, a teljes levéltári anyag áttekintésével két nagyobb olvasmánytörténeti elemzés is született. Klasszikusnak mondható Hermann Egyed és Eberhardt Béla munkája,[385] amely alapvetően arra volt kíváncsi, hogy a XVIII. és XIX. század fordulóján a Veszprémi Egyházmegye papságának milyen könyvek álltak ténylegesen, a falvakban rendelkezésére. Az olvasmányokat azonban teológia- és egyháztörténeti szempontból mutatták be, nem vizsgálták az egyes könyvek kiadásainak különbségeit, és azt sem, hogy az egyes szűkebb időszakokban melyek hozzáférhetők. Vagyis egy-egy mű elterjedésének a története nem volt vizsgálatuk tárgya. Az sem, hogy a pap, ezzel az *eruditió*val megáldva, milyen hatással lehetett, vagy volt a kisebb közösségre, amelyet szolgált. Dénesi Tamás is ezt a forrásanyagot elemezte kiváló doktori értekezésében,[386] azonban ő visszatért a levéltári forrásokhoz, és a papok

[377] A kép összetettségéről, amelyet ezeknek a forrásoknak alapján megrajzolhatunk, jól tanúskodik Dénesi 2006; Tóth Tamás 2014. Kiemelkedően fontos aláhúzni, hogy milyen rossz körülmények közt kezdték a munkát a zalai, somogyi papok. Legújabban erről lásd: Kanász 2024. Nem volt jobb a helyzet az Alföldön, a Vajdaságban, a Szerémségben sem. Vallásfelekezeti különbség sem nagyon volt a nyomorban. Ha összehasonlítjuk a pap, lelkész helyzetét mondjuk egy barcasági evangélikus lelkészével, ég és föld a különbség. Vö. Popa–Theilemann–Zikeli, hrsg., *Kirchenbücher sprechen…*, 2006.

[378] Monok 1998; Monok 2000.

[379] Pfeiffer J. 1947.

[380] Pfeiffer J. 1947, 45.; Zvara, Adattár 19/1, 2001, 241.

[381] Pfeiffer J. 1947, 60.; Zvara, Adattár 19/3, 2008, 330–331.

[382] Pfeiffer J. 1947, 145.; Zvara, Adattár 19/3, 2008, 330.

[383] Horváth József 1975 és Horváth József 1982 csak két anyaegyház és filiáléi anyagát adta ki, de Ördög 1991–1998. a teljes Zala megyei anyag szövegkiadása mellett a dokumentumok demográfiai és nyelvtörténeti elemzését is elvégezte négy monumentális kötetben. A könyvjegyzékek rövid bemutatása: Monok, KtF XIV, 2021.

[384] Kanász, kiad., *A veszprémi egyházmegye…*, 2020.

[385] Hermann–Eberhardt 1942.

[386] Dénesi 2006, 56–90.

élethelyzetét, munkájuk feltételrendszerét vizsgálta – valamint ennek változásait –, és ezen belül foglakozott olvasmányaikkal.[387] Dénesi inkább figyelt a papok képzésének folyamatára, nem vitte azonban végig ezt a szempontrendszert teljes következetességgel, így azt, hogy a leendő plébános a képzése során mit olvasott, nem tette hozzá a szolgálati ideje alatti, esetlegesen meglévő könyvanyaghoz. Igaz, ő is, ahogy neves háború alatti elődei is, az olvasmányokat általánosságban elemezték, és nem személyekre lebontva. Így az összes forrásban fellelhető összes könyv alapján, mondjuk ki, ideális olvasottsági képet rajzoltak meg. Milyen volt a kor olvasott papjának műveltsége, ha mindent elolvasott, ami az egyházmegyében rendelkezésre állt. A kép, egy összefoglaló történeti munkában korrekt, és a módszer is elfogadható, amelynek alapján ehhez eljutottak. Nem elegendő azonban egyes személyek vagy egyes falvak műveltségi állapotának megrajzolásához. Az összkép is finomítható majd, ha elegendő mikrotörténet tárul fel az elemzések során. Egy ilyen adalékkal szeretnénk mostani munkánkkal szolgálni.

Maradva azonban még a Veszprémi Egyházmegyére vonatkozó általános megállapításoknál, fontosnak ítélem a török utáni másfél évszázad történetét úgy is végigkövetni, hogy milyen volt az egyes főpásztorok (püspökök, jelentősebb kanonokok) szellemisége, kulturális ízlése, és ennek megfelelően miként alakult a Veszprémi Papnevelő Intézet (Szeminárium) kulturális és tudományos üzenete. Nem térnék ki ebben a tanulmányomban a többi képzési helyre, jóllehet az egyházmegye papsága jellemzően Győrben, Pozsonyban, Nagyszombatban, illetve később Pesten részesült felsőfokú képzésben a veszprémi *alma mater*en kívül.[388]

A Magyar Királyság legtöbb egyházmegyéjében a török kiűzése után alapították ezeket az intézményeket (Győr, Nagyszombat és Eger a kivétel, ahol már a XVII. században is tanulhattak), majd Erdélyben is megalakult a központi papképző hely (1753). Az alapító püspökök gondoskodtak a könyvtárról is, amely gyűjtemény kezdetben szerény méretű volt. A Váci Szeminárium alapító könyvanyagát 1719-ben írták össze,[389] kevesebb mint húsz könyv a szerkönyvekkel együtt számolva. Az Egri Szeminárium Telekesy István (1633–1715) püspök halálakor jutott mintegy nyolcvan könyvhöz,[390] de érzékelhető, hogy a könyvek javarészt olyan XVII. századi szerzők művei, akiket a katolikus reformfolyamat nem vitt tovább, mint alapvető ismeretforrást. A XVIII. század folyamán újjászerveződő római katolikus egyház XIII. Benedek (1724–1730), de főként XIV. Benedek pápa (1740–1758) reformjai mellett

[387] Dénesi 2006, 74–80.

[388] Nem foglalkozom intézménytörténettel, csak jelzem, hogy II. József császár uralkodása a papképzésben is jelentős változásokat hozott, több egyházmegyei szeminárium szüneteltette a működését. Ez idő alatt a központi szemináriumként működő pozsonyi intézménybe jártak többen. Vö. Szögi 1994. A Veszprémi Egyházmegyében szolgáltakról kiváló *schematismus* áll rendelkezésre, a források megengedte teljes életrajzokkal. A munkát egy ember végezte egy életen át, ennek előnyei és korlátai is látszanak a kézben tartott alapvető művön: Pfeiffer J. 1987–1990.

[389] Boros 2021; Monok–Zvara, Adattár 19/5, 127–128.

[390] Zvara, Adattár 19/1, 2001, 170–172.

erősödhetett meg. Ahogy jól látjuk az egri példán, a XVIII. század közepén már az a könyvanyag, amelyet például Telekesy püspök rájuk hagyott, csak a műveltség szélesítésére volt kiváló, tananyagként csak elvétve használtak belőle műveket. Dóbék Ágnes elemezte az itteni tananyagot.[391] Jól látszik a francia jezsuita és francia bencés (maurista) szerzők – akár XVII. századiak is – előtérbe helyeződése, valamint az itáliai úgynevezett teológiai felvilágosodás gondolkodóié. Az új eszme egyesítette az egyháziak tudományos felkészültségének szükségességét (teológia, történelem, filozófia) egyfelől, másfelől az egyház önkritikus szemléletét, a babonák eltüntetését és a gyülekezeti életre való határozott odafigyelést. Ennek megfelelően a prédikáció tartalmának fontosságát hangsúlyozták, szentbeszédmintákkal is segítve a papot (ezért a plébániai és plébánosi könyvtárak jelentős hányada *postilla*). Az egyik legfontosabb szerző Ludovico Antonio Muratori (1672–1750), a keresztény kegyességre és a közboldogságra való törekvés gondolatiságával.[392] A „modern" jól megfért a „régi"-vel, ugyanis a katolikus kegyességi irodalom másik kiemelkedő, nemzetközi hírnévvel bíró szerzője a genfi püspök, François Sales (Szalézi Szent Ferenc, 1567–1622) írásai tananyagként is szolgáltak. (Ne feledjük: ő a Genfi Grófságnak abban a történelmi szakaszában töltötte be hivatását, amikor az protestáns lett, Jean Calvin (Kálvin), Guillaume Farel és Théodore de Bèze városa.) Salest magyarra is fordították Egerben. A jezsuita misztikus Paolo Segneri (1624–1694)[393] az aszketika tanításában is szerepet játszott. A Szentírás tanulmányozására szemináriumonként más és más kiemelt szerző műveit használták. Akik Egerben tananyagnak számítottak, csak részben olvastatták őket Veszprémben. De a legismertebb szerzők mindenütt megvoltak már a XVIII. század közepére. Mernard Larmy (1645–1715) francia oratoriánus tudós *(Apparatus Biblicus),* a jezsuita René-Joseph de Tournemine (1661–1739), a domonkos Ludovico Vincenzo Gotti (1664–1742), aki teológiai alapműveiben a különféle keresztény felekezetek közötti megbékéléshez vezető utakat is kereste. A skolasztikus teológia mestere, mondhatni a tridenti zsinat utáni az örök klasszikus Martinus Becanus (1563–1624), az erkölcsteológiai gondolkodás vitathatatlan tekintélye Paul-Gabriel Antoine (1678–1743) jezsuita *(Theologia moralis universa).* Meglepőnek is találhatnánk Pierre Annat (Annatus, 1638–1715) rouergue-i teológus, a Toulouse-i Egyetem filozófiatanárának művét mint tananyagot. A *Methodicus ad positivam theologiam apparatus című munkája egy időre ugyanis a pápai indexre is került (amíg „ki nem javítják" – donec corrigatur*). Fontosnak tartottam megemlíteni a származási helyét, illetve azt, hol tanult, majd tanított. Roueurge ugyanis a Francia Királyságnak a központtól való távolságban hasonló része, mint éppen Zala a Magyar Királyságban. A kis, mondhatni elzárt falvak, gazdag szellemi hagyománnyal, de archaikus értékvilággal olyan muníciót jelentettek és jelentenek az ott felnövőknek, amely részleteiben

[391] Dóbék 2018, 47–55.
[392] Szelestei Nagy 2000; Ruszkai 2016.
[393] Száraz 2008; Száraz 2012.

hasonlítható a magyarországi közösségéhez.[394] A kánonjog alapvető tankönyve Giovanni Battista Faure (1702–1779) jezsuita munkája volt, *Apparatus brevis ad theologiam et jus canonicum*. A zsinatokról – melyeknek tanításai a katolikus felfogásban a hit forrásai közé számítanak – Jean Cabassut (1604–1655) francia oratoriánus szerző műveit olvasták kötelezően a leendő papok. A történelem alapvető tanítása is francia szellemű volt, XIV. Lajos udvari prédikátora, Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) és a jezsuita filológus Denis Pétau (Petavius, 1583–1652) kézikönyveire alapozva. A maurista történettudós Jean Mabillon (1632–1707) a jezsuita bollandistákkal azonos népszerűségnek örvendett rendszerező, forrásfeltáró és forráskritikára alapozó históriáival.

Rögtön hangsúlyozom, hogy ezek a szerzők és művek Zalamerenyén csak elvétve fordulnak elő, mint azt látni fogjuk. Becanus, Antoine, Faure, Sales megjelennek, de a többiek nem. Nem jelenti ez azt, hogy nem is találkoztak velük tanulmányaik folyamán. Ha összehasonlítjuk az Egri Szeminárium tananyagát az Egri Egyházmegye plébánosainak kis könyvtáraival,[395] utóbbiak hasonló arányban foglalták csak magukba a tananyagként használt irodalmat. A Veszprémi Szeminárium XVIII. századi közepi tananyagát közvetlenül senki sem elemezte. A „nevezetes tollvonás" utáni visszatelepüléskor Veszprémben az Eger kapcsán bemutatottól minimális eltérések voltak a tananyagban. A hit és az erkölcs tanításának a kérdéseibe az egyház nem engedett állami beleszólást. A dogmatikában tovább csökkent a skolasztikusok aránya – XIV. Benedek szellemisége ezt egyébként jelentősen háttérbe szorította –, a biblikus tudományok pedig erőteljesebben visszanyúltak a közvetlen a tridenti zsinat utáni jelentősebb, főleg jezsuita szerzőkhöz. Természetesen követve az ezt a hagyományt tovább éltető XVII. és XVIII. századi szerzők munkáit is. A XVIII–XIX. század fordulóján a protestáns egyházakkal való vitatkozás jellege merőben más kellett, hogy legyen, mint száz évvel, vagy akár csak ötven évvel azelőtt. Így a polemikus irodalom is más szerzőket kívánt. Az államnak teendő szolgálat gondolatköre főként az egyházjog tanításán keresztül került szemléletileg az oktatott anyagba. Hermann Egyed külön vizsgálta a XIX. század eleji szemináriumi tananyagot,[396] Eberhardt Béla pedig kiadta a Veszprémi Papnevelde könyvtárának 1795-ből származó katalógusát is.[397] Nem véletlen az, hogy Hermann Egyed a tananyag szerzői és művei elterjedtségének kérdését is tárgyalhatja. A XIX. század elején ugyanis a tanított könyvanyag jelentős része eljutott a papi magánkönyvtárakig, és/vagy a plébániák kis gyűjteményébe. A most említett változásokat az egyes főpásztorokról szóló monográfiák is érintették, ahogy az iskola szellemiségét a millenniumi megemlékező kötet is.[398]

[394] Desachy, red., *Roueurge,* 2000.
[395] Dóbék 2018; Kovács B. 1993.
[396] Hermann–Eberhardt 1942, 11–47.
[397] Hermann–Eberhardt 1942, 79–84.
[398] Hanauer, szerk., *A Veszprémi Papnevelő…,* 1896.

A XVIII. századi főpapok felelősségteljes építő munkájához hozzátartozik annak a jelenségnek a magyarázata is, amellyel a zalamerenyei kis plébániai könyvtár-maradvány egyes tételeinek azonosításakor szembesültünk. Több olyan közismert szerző, sok kiadást megért, nagy terjedelmű művének példányát vehettük ugyanis kézbe, amelyeket nem tudtunk a kiadások helye szerinti nemzeti közös katalógusokkal identifikálni. A többi kiadást igen, de éppen azt nem, amely Zalamerenyén is fennmaradt. A francia oratoriánus François-Aimé Pouget (1666–1723) *Institutiones catholicae in modum catecheseos…* című műve például az egyik ilyen.[399] Josef Johann Nepomuk Pehem (1740–1799) egyházjogi könyve *(Praelectionum in jus ecclesiasticum universum...)* mindenütt megtalálható. A bécsi, 1788. évi kiadást azonban hiába keressük Ausztria könyvtáraiban.[400] Hasonlóan a bencés kánonjogász Ludwig Engel (†1694) *Tractatus de privilegiis et juribus monasteriorum...* című rengeteg kiadásban ismert művének salzburgi, 1712. évi editióját.[401] Nagyobb meglepetés számomra Paolo Segneri (1624–1694) böjti prédikációinak *(Quadraginta sermones per verni jejunii tempus…)* egy latin fordítása.[402] A meglepetés mindegyik esetében abban állt, hogy ha a magyarországi régikönyv-katalógusokat áttekintjük, mindegyik könyvből sok, néha rengeteg példányt találunk. Kiadásra pontosan. Nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy valamelyik magyar érsek vagy püspök a kiadónál megrendelte a kiadást, és valamennyi kinyomtatott példányt megvásárolta egyházmegyéje újraéledő plébániái számára. A magyarországi könyvkereskedelem XVIII. századi történetében az ilyen könyvbehozatal eleddig ismeretlen volt.

A veszprémi püspökök névsorára tekintve Széchényi Páltól (1687–1696/1710),[403] a későbbi kalocsai érsektől Zichy Domonkosig (1842–1849) érdemes kitérni azokra, akik legalább annyi ideig főpásztorolták az egyházmegyét, hogy kulturális vagy tudományos politikájukról beszélhessünk. Széchényi és utóda, Volkra Ottó János (1710–1720)[404] kezdték meg annak átgondolását, hogy a török kiűzése és a kuruc háborúk alatt és után melyek legyenek az első lépések az egyházmegye közösségeinek újjáépítésére. Azt tudták, hogy a súlyos népesség- és paphiány az, amivel először is szembe kell nézniük. Ne feledjük, csaknem az egész évszázad még a főispán püspökök kora, vagyis a püspöknek világi feladatai, világi joghatósága is voltak. Volkra nevéhez kötődik a piarista rend Veszprémbe telepítése – a kor modern oktatási szemléletével tanítottak már nemcsak teológiát és filozófiát, hanem főként történelmet, földrajzot, természettudományokat, természetismeretet és gazdálkodást is –, és a Püspöki Szeminárium megalapítása (1711).[405] Komoly hangsúlyt fektetett a plébániaszervezésre

[399] Venezia, 1782 – Monok 2021b, 155–156, nr. 91.
[400] Monok 2021b, 154, nr. 89.
[401] Monok 2021b, 134, nr. 45.
[402] Köln–Dillingen, 1735 (fordította Ulrich Dirrhaimer) – Monok 2021b, 164, nr. 109.
[403] Kristóf L.–Tóth V. szerk., *Széchényi Pál,* 2015.
[404] Körmendy J. 1995.
[405] Körmendy J. 1995, 22–27.

is.[406] Esterházy Imre (1723–1725),[407] aki 1725-től esztergomi érsek lett,[408] nem töltött időt Veszprémben. Utódja, Acsády Ádám Péter (1725–1744)[409] lelkiismeretesen megerősítette azokat az alapokat, amelyeket elődei leraktak. Támogatta a piarista, a ferences, a pálos és karmelita rendet, látogatta a gyülekezeteket.

Vitán felül áll azonban, hogy Padányi Biró Márton (1745–1762)[410] püspöksége alatt változott a legdinamikusabb módon az egyházmegye helyzete. A református egyház történetébe gyászlapokként íródnak tettei, de szorgos, határozott, világos elképzelésekkel bíró (ezekhez sokszor az értelmetlenségig ragaszkodó rossz politikus) főpásztor volt. Hosszú az a jegyzék, amelyre templomépítéseit vezették fel – a merenyei templom építtetése is az ő idején volt[411] –, rigorózus fegyelemmel látogatta és látogattatta a plébániákat. Életrajzírója szerint a magyar barokk szellemének a megtestesítője, a *Regnum Marianum* gondolatának hirdetője.[412] Koller Ignác (1762–1773)[413] elődje építkezéseit folytatta, és mint Bécsben, Nagyszombatban, majd Rómában tanult tudós főpap, a papnevelés színvonalának emelésén fáradozott. A könyvtár jelentőségét is hangsúlyozta.[414] Az új egyházlátogatási sorozatra azért is volt szükség, hogy a közel fél évszázad alatti népesség növekedését, az építőmunka eredményeit számba vegyék. Bajzáth József (1777–1802)[415] is vitába keveredett uralkodójával. A papnevelést Pozsonyba centralizáló II. József nem értette, hogy miért csökken a papok száma, és nem vetett azzal számot, hogy az értelmetlen centralizáció mellett ennek egyik oka a saját németesítési törekvése is lehet. Ez utóbbinak a papok nem szívesen lettek volna eszközei. Bajzáth idejére esik a Székesfehérvári Püspökség kialakítása, jelentős részben a Veszprémi Egyházmegye területeiből. Ő maga ugyanakkor végiglátogatta megmaradt plébániáit, a látogatás jegyzőkönyvének köszönhető sok falu életének dokumentálása. A következő püspök, aki elég időt kapott hivatalában határozott kulturális politika kialakítására, Kurbély György (1809–1821)[416] volt. A falusi iskolák sokat köszönhetnek gondoskodásának. A papnevelésben is hangsúlyt kapott a gondolat, hogy a plébános részesévé váljék az iskolai életnek (a hittan ottani tanításával), és azzal, hogy az iskolamesterrel működjenek együtt annak elérésében, hogy minél több

406 Körmendy J. 1995, 31–36.
407 Pfeiffer J. 1987, 22–23.
408 Koltai 2005.
409 Pfeiffer J. 1987, 11–12.
410 Pehm 1934; Hermann, szerk., *Padányi Biró Márton,* 2014.; könyvtáráról: Németh G. 2022.
411 Pehm 1934, 461.
412 Pehm 1934, 316–327. Megjegyzendő, hogy a Mária-kultusz mint kultikus alap egy nagy területen élő katolikus közösség számára nem csupán a Magyar Királyság alapeszméje volt. A Habsburg- udvar a XVII. század közepétől tervszerűen építette ezt a kultuszt mint a Habsburg Birodalom egységes gondolatiságát, a birodalmat összetartó kovászt. A magyar főurak (Nádasdyak, Esterházyak) ezt igyekeztek a Magyar Királyságra vonatkoztatva terjeszteni, tudva azonban a császári udvar törekvéseiről, értve azt. Padányi Biró Márton – azt hiszem – a gondolat birodalmi dimenzióját nem akarta érteni, vagy nem akarta elfogadni. Konfliktusai az udvarral, túl a konkrét eseteken, az ilyen gondolkodásbeli különbségek miatt voltak.
413 Pfeiffer J. 1987, 31–33.
414 Semsey 2015.
415 Pfeiffer J. 1987, 14–15.
416 Hermann E. 1947. – a papnevelésről: 48–86.; az iskolákról: 156–177.

gyermeket engedjenek a szüleik az iskolába. A katekézis iskolai meglétét is ellenőriztette az egyházlátogatásakor. Eredményét e figyelemnek látni fogjuk Zalamerenye esetében is. Kurbély határozott művelődéspolitikájának hátterében komoly olvasottsága állott, amelynek jellegét könyvtárának katalógusa alapján megítélhetjük.[417] A magyar nyelvű anyakönyvezést és egyházi adminisztrációt az egyházmegyében Kopácsy József (1825–1842)[418] vezette be, jól mutatja ez a reformkori Veszprém kulturális hangulatát, amely alól a papság nemhogy kivonta volna magát, hanem zászlóvivője volt a magyar nyelvű tudomány és kultúra ügyének. Kopácsy tanítóképezdét alapított, számos építkezést kezdett el az egyházmegyében élő szerzetesrendek és plébániák javára. Mérnöki hajlandóságát a hajózási ismeretek iránti fogékonysága jelzi. A forradalom előtti utolsó püspök, Zichy Domonkos (1842–1849), mondhatjuk könyves püspök volt. A papság kulturális horizontját tervszerűen akarta tágítani.[419] Ajánlott könyveket, meghatározta az ideális papi könyvtár tematikus összetételét is. Azt javasolta, hogy egy plébánián legyen 100–150 mű (a hivatal és a plébános könyvei), amelynek fele legyen teológia, hitszónoklat, aszketika. A másik fele bölcselet, történelem, nyelv és irodalom. Legyenek folyóiratok, és főleg magyar nyelvű szépirodalmat olvassanak. Ezt aztán inkább a családban adják tovább, a tudományos műveket pedig hagyják a plébániára.

A veszprémi papság magyar kultúra iránti elkötelezettségét jól mutatja a Papnevelde szellemisége. Erről a szellemiségről röviden képet ad Hermann Egyed akkor, amikor filozófiai racionalizmus, a külföldi és a magyar irodalom megjelenéséről és elterjedéséről ír a Papnevelde tanárai és növendékei között.[420] Két példát emelek itt ki, a későbbi székesfehérvári püspököt, Horváth Jánost (1769–1835) és Laszkallner Antalt.[421] Horváth középiskolába Pápán járt, majd Veszprémben és Pozsonyban filozófiát és teológiát tanult. A hazafias önművelést kötelességének tartotta, verseket is írt. Ezt az ambícióját erősítették Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor látogatásai a szemináriumban. Egyházi szolgálatát veszprémi káplánként kezdte. Kiváló szónoklati ismeretekkel, érzékkel megáldott ember hírében állt. Keszthelyen lett plébános, ahol történetíróként a hahóti apátság históriáját írta meg; gyakorlati érzékét mutatja, hogy Zala vármegye táblabírájává emelték. 1808-ban veszprémi kanonokká emelkedett, aki franciából fordított teológiai és irodalmi munkákat. A dióskáli Virág Benedekkel kapcsolatot tartott, igazi reformértelmiségiként emlékezhetünk rá. Hermann Egyed kiemeli azt, hogy az ő tanítványainak mint gyakorló plébánosoknak *könyvtáraiban*

[417] Hermann–Eberhardt 1942, 54–60.
[418] Pfeiffer J. 1987, 33–35. 1838-tól esztergomi érsek volt, a püspöki egyházmegyét mint apostoli kormányzó vezette.
[419] Meszlényi 1941. – a papság kultúrképe: 88–111. (a könyvekről: 90–93.); az iskoláról: 126–139.
[420] Hermann–Eberhardt 1942, 19–21., 44–47. Ruszek József kanonok ezirányú tevékenységéről lásd Varga T. L. 2015.
[421] Badics 1927.

jelentős arányú magyar szépirodalom is helyet kapott,[422] és megemlíti személyes könyvgyűjtő szenvedélyét és azt, hogy halálakor mint székesfehérvári püspöknek tízezres nagyságrendű könyvtára volt.[423]

A másik veszprémi kanonok, akiről szükséges megemlékeznünk a XIX. század első felének veszprémi miliőj*ének jellemzésekor – amely az ott tanuló leendő papokra nyilvánvaló hatással volt* –, Laszkallner Antal (1774–1854),[424] aki a Papnevelő Intézet igazgatója is volt. Mondhatjuk munkamániásnak, akár grafománnak, de kéziratos hagyatékában többezer oldalnyi magyar nyelvű szöveget hagyott az utókorra, többek között egy közmondásgyűjteményt. Nyomtatásban is több könyve jelent meg, a kereszténi toleranciáról,[425] de most a bennünket leginkább érdeklő olvasásról és ismeretszerzésről. Utóbbi dolgozata 1832-ben is megjelent egy folyóiratban,[426] aztán önálló könyvet is kapott.[427] Laszkallner szerint „könyvet olvasni tulajdonképpen és szoros értelemben annyit tesz, mint megtudni akarni, miként gondolkodnak s mit bizonyos tárgyról mások, a végre, hogy a könyvben előterjesztett eszméket s elveket kiki a magáéival, ha nála illynemüek már találtatnának, öszvehasonlitván, vagy ha nem volnának, jól kitanúlván, megfontolván és fejébe oltván, tudáskörét illyképen tágasitsa, földeritse, és tökéletesedésére forditsa."[428] [Ezt a gondolatot kötelezővé kellene tenni minden újságírónak vagy politikai pályára készülőnek, hátha kevesebb alaptalan egymásra vakogást kellene meghallgatnunk.]

A zalai falusi papok műveltségét jellemezendő, számot érdemes vetni még azzal a környezettel is, amelyet számukra a község lakossága jelentett. Főként a birtokos urak, az ő képviseletükben eljáró gazdatisztek, a falu jegyzője, esetlegesen orvosa. Nem akarnám Zala, vagy a Veszprémi Egyházmegye középkori könyves emlékeivel (Csatári Biblia, Érdy-kódex, hiteleshelyek stb.)[429] kezdeni, sem kitérni a protestáns évszázadok főúri (Bánffy, Nádasdy stb.) műveltségére, illetve a zalai származású külföldi egyetemeken járt értelmiségre. A jelentős szakirodalmi választékból csupán utalnék arra, hogy az uradalmi jószágigazgató jelentős műveltséggel bíró személlyé is válhatott,[430] hiszen utazott a különféle javakat beszerzendő, ehhez kellettek ismeretek, alkalmasint idegennyelv-ismeret is. A jogi ügyletek követéséhez elemi latintudás

[422] Hermann–Eberhardt 1942, 44–45.
[423] Hermann–Eberhardt 1942, 9.
[424] Pfeiffer J. 1987, 151–152.
[425] Laszkallner Antal, *Igaz keresztény tolerantia, azaz Voltaképen való érdemesítése a' következendő... beszédeknek: „Az evangéliumi keresztyén tolerantzia: két predikátziókban előladva...",* Veszprém, Szammer Nyomda, 1822.
[426] Laszkallner Antal, *A könyvolvasásról*, in *Egyházi folyóirás,* szerk. Kováts Mátyás, 2-dik füzet, Pest, Beimel Jósef, 1832, 49–108.
[427] Laszkallner Antal, *A könyvolvasásról, Második, néhány tárgyfejtegető érdekes jegyzésekkel 's egy uj szerkezetű toldalékkal bővített kiadás,* Veszprém, Ramasetter Károly, 1848.
[428] Laszkallner 1848, 6.
[429] Ha valaki itt kezdené a tájékozódást, számára a kiindulópontot jelentő tanulmányokra utalunk: Németh J. 1979; Németh J. 1986; Tantalics 1988; Tantalics 2009; Bilkei 2010; Bilkei 2015; Bartók Zs. 2015; Bilkei 2019.
[430] Csak utalnék a Csányiakra: Bilkei 1993.

sem ártott. Az egész említett hagyományról azonban sporadikus, de élő ismeretek is élhettek az egyes faluközösségekben. A kis- és köznemesek falusi udvarházaiban a XVIII. század közepétől megjelentek a könyvek. Néhány tucat könyv egyre inkább hozzátartozott a nemesi lakáshoz még akkor is, ha olvasásuk gyakoriságáról sok adattal nem bírunk. A zalamerenyei plébánosok olvasmányainak elemzésekor azonban bemutatunk majd egyet, Kálóczy Ferencet,[431] akinek kis tékája – azt hiszem – tipikusnak mondható. Akadt persze néhány kiemelkedő, figyelemre méltó olvasottsággal jellemezhető nemes is.[432]

A zalamerenyei káplánok, plébánosok és lakosok könyvei

Karlinszky Balázs a község számára összefoglalta annak vázlatos történetét.[433] Az ő adatai pontosak, a kis összeállítás-szöveg a falu internetes megjelenítésein is szerepel. A plébánia históriájáról a XX. század elején a helyi plébános, Strausz Antal (1872–1935)[434] hírlapi cikkekben tájékoztatta az érdeklődőket.[435] A török hódoltság korában a völgy, amely otthont adott az embereknek, csaknem elnéptelenedett. Az újjáépítés csak a török veszély elmúltával kezdődött, noha az 1711. évi pestisjárvány visszavetette a lélekszám gyarapodását. Ördög Ferenc adatai szerint[436] 1757-ben 203, 1771-ben 263 katolikus lakott itt, majd az 1828-as adat szerint már 418 a faluban élők száma. A katolikusok mellett két zsidó család élt a faluban, akik az 1770-es években költöztek ide. Zalamerenye a Veszprémi Káptalan birtokközpontja volt. Plébániájához mint anyaegyházhoz tartozott Kisrada, Garabonc, Zalaújlak és Csapi leányegyházként. Annak ellenére volt ez így, hogy Újlak és Garabonc is nagyobb falu volt Merenyénél.[437]

Az 1835–1836. évi egyházlátogatáskor feljegyezték, hogy a születésekről és a halálozásokról 1724-től kezdődően vezetnek anyakönyveket, amelyek hiányosan, de megmaradtak a reformkorig.[438] Ez azt jelenti, hogy az első, a XVIII. századból ismert

[431] Ennek a világnak kiváló, adatban gazdag bemutatása, Kálóczy említésével: Simon B. 2020, 113–115.
[432] Inkey Ferencről lásd Kapiller 1985.
[433] A Veszprémi Káptalan itteni birtokainak gazdálkodásáról a török hódoltság előtti időkben részletesen is megemlékezik: Karlinszky 2008; Karlinszky 2010.
[434] Pfeiffer J. 1987, 200.
[435] Strausz 1908.
[436] Ördög I–II, 1991–1992.
[437] Ördög 1991–1992 jól követi a lakosság változásait ezekben a falvakban.
[438] Kiadásuk: Monok 2021b, 63–11.

plébános, Erdős György (1688–1756),[439] aki 1714-től volt szolgálatban itt, fontosnak tartotta az anyakönyvek vezetését (ez az egyházi előírások ellenére sem volt magától értetődő mindenütt). Erdősről Pfeiffer János azt állítja, hogy Nagyszombatban a Szent István Szemináriumban tanult moralistaként, vagyis – ma így mondhatnánk – erkölcsteológiára szakosodott. A fennmaradt anyakönyvekben erről nem találunk adatokat, sajnos éppen a nagyszombati matrikulák jelentős része égett el a háborúban. Az egyházlátogatáskor (1748) 15 saját könyvének címét jegyezték fel.[440] Ez a kis jegyzék jól mutatja, hogy az iskolázás során használt tankönyveket nem mindig szerezték be a hallgatók, az intézmény példányát olvashatták tanulmányaik alatt. A 15 könyv között erkölcsteológiai munka csupán a pálos szerzetes Kollenich András (1665–1734) *Stella triplex…*-e (Nagyszombat, 1713) szerepel az összeírásban. Jezsuita arculata van a kis gyűjteménynek, amelyet a plébános Zalamerenyén használt. Zömmel szentbeszédgyűjtemények. Ezek között feltűnően sok a magyar nyelvű, régebbi – például Káldi György (1573–1634) –, de modernebbek is, mint Illyés András (1637–1712) és Illyés István (1650–1711). Általában kevés a hitvita-irodalom az egyházmegye papjainál, még ott is, ahol vannak protestánsok a faluban. Merenyére nem katolikus lakos csak a XVIII. század utolsó harmadában települt. Így érdekesnek mondható Erdős plébános úrnál Roberto Bellarmino (1542–1621) ilyen könyve, amelyet a jezsuita bíboros halála után még egy évszázad után is kiadtak. Maga Pázmány Péter (1570–1637) is az ő művein nőtt fel. Az esztergomi érseknek nem csupán prédikációi, de *Nyolcz okok…* című művének Erdőssel kortárs kiadása (Kassa, 1735) is ott volt a keze ügyében. A tridenti zsinati határozatokat mindenki kézikönyvként használta, és az sem meglepő, hogy egy *szentek élete* gyűjteményt is beszerzett Erdős. Fontos azonban figyelni arra, hogy több, a Mária-kultuszt megalapozó és népszerűsítő könyve is fellelhető. Így egy *Atlas Marianum* is, amely címmel csak drága – mert metszetekkel gazdagon díszített – kiadások ismertek. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) latin–magyar és magyar–latin szótára pedig ugyancsak sok helyen segítette a latin szövegekben való eligazodást.

A plébános munkáját a *ludimagister* (iskolamester, ahogy még szüleink is mondták, „a mester úr") segítette. Erdős György mellett is munkálkodott egy valaki, akit a források nem neveznek meg. Zalamerenyén túl mind a négy leányegyház településén is ellátta a tanítói teendőket. Az egyházlátogatási jegyzőkönyv annyit mond róla, hogy a hit alapjait tanítja a fiúknak és a leányoknak, bár maga sem túl erős az ismeretekben. Írástudatlan, ám példamutató, bűnt kerülő életet él *(est illiteratus, vitae tamen exemplari et inculpatae).*

Erdős utódjának, Zsivolics Pálnak (1731–1791) csak rövid idő adatott a merenyei szolgálatra, 1759-ben távozott Csökölyre.[441] Könyveiről nem találtunk adatokat. Annál szerencsésebbek vagyunk Benke György (1732–1768) plébánossal.[442] Az 1760-as

[439] Pfeiffer J. 1987, 381.
[440] Ördög 1993, III, 257.; Monok 2021b, 63–67. (az egyes tételek azonosításával); Monok, Adattár 13/6, 2024, 202.
[441] Pfeiffer J. 1987, 1109.
[442] Pfeiffer J 1987, 278.

év elején került Merenyére, és itt is halt meg. Talán ezért is maradt három könyve a plébánián – vagy több, de mindenesetre napjainkra csak három őrződött meg. Pfeiffer szerint Győrben tanult a jezsuitáknál,[443] majd egy év után átjelentkezett Veszprémbe, a Papneveldébe (1753). Az első szolgálati helye Lovas volt, ott vásárolta meg magának Csúzy Zsigmond (1670–1729) pálos szerzetes *Evangéliumi trombita…* című beszédgyűjteményét[444] és Paul Laymann (1574–1635) jezsuita atya erkölcsteológiai alapművét *(Theologia moralis…)*.[445] A szerző II. Ferdinánd gyóntatójaként is ismert, valamint a Dillingeni Egyetem egyházjogi tanszékének tanára. Benke harmadik fennmaradt könyve, az *Epistola catholica beati Judae…*[446] Dominicus Prosperus Schubert műve, egy olyan szentírás-magyarázat, amely az egyházi ünnepek alkalmával tartott prédikációkhoz való felhasználást segítő mutatókkal van ellátva.

A Veszprémi Egyházmegye alsó papságának XVIII. század közepi könyvösszeírásait áttekintve[447] elmondható, hogy a zalamerenyei könyvek mennyisége és tematikus összetétele is megfelel a kor átlag plébánosáénak. 1745 és 1750 között sok helyen nincsen szerkönyv sem, a plébános 5–10 könyvét említik, és kérik, hogy elhunytára gondolva, testálja azokat a plébániára. A következő *canonica visitatio* jegyzőkönyvei tanúsítják azonban, hogy addigra (1770–1780) a sekrestye csaknem mindenütt felszerelt a szerkönyvekkel, van külön plébániai könyvtár – 5–20 kötet –, és a plébános is *eruditus*.

Ahogy az általános bevezető gondolatokban is említettem, az 1778-as egyházlátogatási iratok lényegesen gazdagabb gyülekezeteket mutatnak be,[448] a *parochus*ok és a *ludimagister*ek számát tekintve is. Az ő képzettségük, iskolázottságuk már alaposabb, mint egy generációval korábbi pályatársaiké volt, könyveik száma átlagosan megduplázódott. A plébániákon pedig ott maradtak az elhunyt plébánosok tudományos és hitszorgalmi könyvei. Jó példa ez utóbbi állításra Nemesapáti, ahol 1778-ban a plébános Boldogfai Farkas Ferenc (1742–1807)[449] volt. Az ő 56 könyve mellett, mint a plébániáét, további 31-et soroltak fel.[450] (A XXI. század elején sokan életükben nem látnak ennyi könyvet. *Sapienti sat…*)

Fejér (Fehér) János (1738–1785)[451] sarródi, Sopron vármegyei születésű volt. Pfeiffer szerint Győrben filozófiát tanult, az itt működő egyházmegyei szemináriumban ugyanis teológiát és filozófiát is lehetett tanulni. Az oktatás a jezsuita gimnáziumban folyt 1745-től. Sajnos a beiratkozási anyakönyvek *(matricula)* nem maradtak fenn.[452]

[443] Fazekas–Kádár–Kökényesi–Ternovácz, *Győr,* 2020. nem ismeri.
[444] Pozsony, 1724 – Monok 2021b, 132, nr. 37.
[445] Monok 2021b, 148, nr. 76.
[446] Nürnberg, 1709 – Monok 2021b, 163–164, nr. 108.
[447] Monok, KtF XIV, 2021, 17–101.; Monok, Adattár 13/6, 124–218.
[448] Kanász, kiad., *A veszprémi egyházmegye…*, 2020.
[449] Pfeiffer J. 1987, 97–98.
[450] Kanász, kiad., *A veszprémi egyházmegye…*, 2020, 400–401.
[451] Pfeiffer J. 1987, 400–401.
[452] Fejér nem szerepel a Juhász R. I. 2017. kötetben sem.

Nagyszombatban az Egyetem Teológiai Karára az 1759/60-as tanévben iratkozott be, és 1763-ban végzett.[453] Zalamerenye előtt – ahova 1768 októberében helyezték – Tapolcán volt káplán, majd Balatonkilitin plébános. Haláláig Merenyén maradt, a falu megelégedésére. A szolgálata idején tartott egyházlátogatáskor 26 saját könyvének címét jegyezték fel a plébánián őrzött harmincé mellett.[454] Nem ismerünk ma olyan könyvet, amely kéziratos bejegyzését őrizné. Ennek ellenére kis tékája karakteres. A saját könyveit tekintve a hivatásának elméleti alapozásától a gyakorlat minden területéig volt egy-egy alapmű, amelyhez fordulhatott. A Biblia és szentírás-magyarázatok területén Giovanni Stefano Menochio (1575–1655) jezsuita alapműve volt meg neki *(Commentarius totius Sacrae Scripturae)*, mint egyébként sok papnak. Az a fontos szerintem, hogy milyen egyéb műveket választott mellé. Persze azokat a szerzőket, akiket vélhetően tanítottak nekik (így ezek több plébánosnál is együtt voltak). Menochio töretlenül népszerű volt, hiszen a rendnek a Habsburg Birodalomból való kizárásáig (1773) a jezsuiták újabb és újabb generációjának tudós tagjai adták ki. René-Josèphe Tournemine (1661–1739), majd Francesco Antonio Zaccaria (1714–1795). Menochio a tridenti zsinat utáni reformkatolicizmus jegyében, de a protestáns, sőt, ezen belül az unitárius bibliamagyarázatokra is reflektál. Győrben tanulhatott erről Fejér plébános. Nem lehet véletlen tehát, hogy a XIII. Benedek pápa által az egyháztanítók – vagyis a hit forrásainak – sorába emelt Petrus Chrysologus (Aranyszájú Szent Péter, 400 körül–450 körül) bibliai *sermones*ét is megvette magának. Petrus ariánus környezetben élt Ravennában, műveiben tételszerűen reflektál ezekre a tanokra. Menochio is hivatkozza, és mellette Sanctus Hieronymust (Szent Jeromos, 346–420 körül), akinek levelei *(Epistolae)* ugyancsak megvoltak Fejér Jánosnak. A középkori folytonosságot Nicolas de Hanappes (1225 körül–1291) domonkos szerzetes, Jeruzsálem utolsó pátriárkája jelentette. A szerző halála dátuma jelzi annak jellegét, hiszen Akkonban volt a székhelye, annak elestekor halt meg. Bibliai példázatgyűjteménye *(Exempla biblica)* a XII. századi *summa* műfaj folytatása. Töretlen népszerűségnek örvendett a XVIII. század végéig, franciára, angolra is fordították. A műfaj megengedte, hogy akár szentírás-magyarázatok alapjaként, akár erkölcsteológiai alapvetésként használják. Félreértés ne essék, nem állítom, hogy Fejér János, a zalamerenyei plébános a XVIII. század közepén tudatosan választotta Menochiót és a hozzá tartozónak értelmezhető alapvetéseket a korai kereszténységtől a középkoron át a XVIII. századig. Az azonban feltűnő, hogy a 26 saját könyve jól tematizálható. Az is állítható, hogy a tudatos gyűjteményépítés – biztosan nem örökölte ezeket a könyveket – a kiváló iskoláinak, főleg a győri jezsuitáknak köszönhető. A teológiai irodalomról is hasonlók mondhatók el. A dogmatikát jezsuita tanárainak könyvei képviselik nála. Schmitth Miklós

[453] Szögi László barátilag ellenőrizte az adatokat a még nem kiadott anyakönyvekben.
[454] Monok 2021b, 68–72. (az egyes tételek azonosításával).

(1707–1767) győri rektor és Prileszky János (1719–1790) kassai, majd nagyszombati tanár. Az ő műveik mellett XIV. Benedek (Lambertini, 1675–1758) *Casus conscientiae* című műve adja a szemléleti hátteret.

Az erkölcsteológia nagy klasszikusa, Niccolò Mazzotta (1669–1713) ugyancsak jezsuita *(Theologia moralis).* Kézikönyve tananyag volt a Magyar Királyság képzőhelyein is. A polemikus irodalom szemlélete XIV. Benedek említett művével – és egész szemléletével – jól bevezetett ebben a gyűjteményben. Vitus Pichler (1670–1736) osztrák jezsuita ugyancsak kötelező olvasmány volt az itthoni jezsuita iskolákban *(Theologia polemica),* és a Vácott megjelent, a protestáns egyházakkal való párbeszéd lehetséges módozatait tárgyaló mű is *(Mandata Regia intimata).* A *Ritus ac mores Hebreorum* című, Paolo Sebastiano Medici (1671–1738) firenzei plébános által írt – polemikus, elutasító, de toleráns – művet Rosty Miklós (†1767), a Rómában elhunyt pálos szerzetes, a Nagyszombati Egyetem tanára fordította olaszból latinra, azért, hogy a Magyar Királyság papneveldéiben is olvastathassák.[455] Talán véletlen, de Zalamerenyére ebben az időben költözött zsidó család, amikor a plébános a vallási szokásaikról könyvet szerzett magának. A mű egyébként ma nincsen meg, már az 1816-os zalamerenyei egyházlátogatáskor sem volt meg. Ugyanakkor Kálóczy György plébános testvérének, Ferencnek a könyvei közt ott szerepel egy példány.[456] Ezek a polemikus művek – zsidókról, protestánsokról – egy olyan környezetben, ahol a közelben erős helvét hitvallású hagyományok is éltek – Kiskomárom, Galambok, hogy csak szomszédos falvakat említsek –, már a gyakorlati teológia kérdéskörét is elérik. Utóbbi témacsoportban két „klasszikus" szerző közismert műveivel volt jelen Fejér olvasmányaiban. A morva jezsuita František Herzig (1674–1732) *Manuale parochi,* illetve az osztrák Tobias Lohner (1619–1697), a Dillingeni Egyetem pasztorál-teológia tanárának a műve, *Instructio practica… de confessionibus.* Fejér János saját könyvei mellett mindegyik említett tárgyban kiegészítő olvasmányokat talált a plébánia kis könyvtárában is. Ebben persze a hangsúly a beszédgyűjteményekre esett, amelyek sok segítséget nyújthattak a prédikációra felkészülten érkezni akaró egyháziaknak. A névsor hosszú, és olyan nevek szerepelnek, mint bármelyik plébánián. A magyar szerzők közül a négy XVII. századi jezsuita, Pázmány Péter (1570–1637), Káldi György (1573–1634), Viszocsányi Ferenc (1621–1696) és Landovics István (1635–1690), erdélyi papok, Illyés András (1637–1712) és Illyés István (1650–1711), a pálos szerzetes Csúzy Zsigmond (1670–1729) és a megyés püspök Padányi Biró Márton (1693–1762). A XVIII. században mindenütt használt latin nyelvű *concio* és *postilla* irodalmat a sváb, római zarándoklatának élményeit megosztó Anton Ginther (1655–1725), a két bajor teológus Sebastian Heinrich Penzinger (1689–1735) és Dominicus Prosperus Schubert (működött XVIII. század első fele), továbbá a francia Zacharias Laselve (működött XVIII. század első fele) képviselték. Az erkölcsteológiát – *Theologia moralis* – a tiroli

[455] Nagyszombat, Academia, 1758.
[456] Lásd Monok 2021b, 84.

jezsuita Paul Laymann (1574–1635) és a bajor ferences Anaklet Reiffenstuel (1642–1703), míg a gyakorlati teológiai művek közül Giuseppe Cabrino (XVII–XVIII. század fordulója) *Directorium ordinandorum*a, és a ferences Bernard Mercator (1600–1699) *Nucleus catecheticus*a volt meg. Kiemelem annak jelentőségét, hogy feltűnik két ferences is a szerzők közt, hiszen a jezsuitáknak nyomasztó túlsúlya volt csaknem minden szakterületen. A polemikus irodalmat Fejér olvasmányaiban Pongrácz Gáspár (1693–1763) *Antidotum universale*ja egészítette ki. Ezeken kívül a tridenti zsinat határozatai voltak a plébánián kötelező jelleggel, katekizmusok, néhány szentek élete, a padovai historikus, Antonio Sandini (1692–1751) egyháztörténeti munkája *(Historia apostolica).* Fontosnak látom, hogy megjelent a kis gyűjteményben a magyar történelem bemutatása is, a piarista történetíró, Desericzky József Ince (1702–1763) egy művével *(De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria).*

Fejér munkáját már képzett, iskolázott tanítók segítették. Ila József – aki 26 évesen éppen befejezte tanulmányait a *syntaxista* osztályban[457] – látta el a tanítói feladatokat Garaboncon, Csapin és Újlakon is, ugyanakkor Kisradán már egy ugyancsak iskolát végzett 43 éves személy, Molnár Benedek volt a mester. Az ő olvasmányaikról nincsen információnk.

Kálóczy György (1746–1795)[458] Bakónakról került Merenyére 1785-ben. Nem tudjuk, kik voltak a mesterek a szolgálata idején, azonban vele együtt egy káplán is érkezett a faluba, aki rövid ideig maradt. Frivaldszky Ferenc (1760–1810)[459] kalandos életű, összetűzéseiről ismert egyházi személy volt. Merenyéről Keszthelyre került káplánnak (1786), majd Tabra plébánosnak (1787). Innen a Pécsi Egyházmegyébe ment át Bölcskére. Sok konfliktusa akadt, az Esztergomi Főegyházmegyébe akarta magát áthelyeztetni, de nem engedték, számos helyen szolgált. Könyvösszeírását egyik állomáshelyén sem találtam, bár amúgy sem befolyásolhatta volna Zalamerenye szellemiségét a kurta ittlétével.

Kálóczy György 1746-ban Keszthelyen született nemesi családból. A Pesti Egyetemen filozófiát, Veszprémben, a Papneveldében teológiát tanult. Papi életpályáját Hahóton kezdte mint káplán (1771), majd Nagybakónakon volt plébános 1773-tól 1785-ig, amikor Zalamerenyére került. Itt szolgált haláláig. Végrendelete[460] mellé, sajnos, nem készült el javainak összeírása, ahogy halála bekövetkezése után sem. Így könyveiről sincsen tételes leírás élete végéről. Több forrásból azonban rekonstruálni tudunk egy értelmezhető mennyiségű könyvcímet ahhoz, hogy olvasmányműveltségéről képet formáljunk. 1778-ban Bakónakon feljegyezték 23 könyvének a címét.[461]

[457] Emlékeztetésül, az alapiskola három osztályát *(schola trivialis)* követően általában kétosztályos iskola (negyedik és ötödik év) következett, a *grammatica* és a *syntaxis* oktatásával. A negyedik osztály ezen felül a *poeticá*é volt, majd a hatodik, a *rhetorica* következett. Sokáig az első két osztályt *kisgimnázium*nak, a további két osztályt is vivő iskolákat *nagygimnázium*nak nevezték.

[458] Pfeiffer J. 1987, 565.

[459] Pfeiffer J. 1987, 420.

[460] Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (VFL), I. 3. a. 17. Testamentaria, 1795, II,37.

[461] Monok 2021b, 78–81.

Ma, részben ezekből, kilenc vehető kézbe Zalamerenyén, azonban ezek között vannak már helyben beszerzett darabok is. Testvérének, Kálóczy Ferencnek hagyatéki inventáriumában rögzített könyvjegyzékét azért is adjuk ki kötetünkben, mert vélhetően kerültek könyvek hozzá a merenyei plébánostól, adósságai fejében.[462]

Kötetünk bevezetésében a Veszprémi Papnevelde szellemiségét jellemezvén említettük, hogy a XVIII. század végén, de főként a XIX. század elején a növendékek már voltak olyan anyagi helyzetben, hogy a tananyagot képező könyveket meg is vegyék maguknak. Így a már szolgáló plébánosok összeírt könyvei meglehetősen ismétlik egymást. Kálóczy ma is meglévő könyvei bejegyzéseinek tanúsága szerint négy könyvet már veszprémi iskolai éveiben szerzett be. Mindegyik tankönyv is volt. Az erkölcsteológia tárgyból Paul-Gabriel Antoine (1678–1743) jezsuita *(Theologia moralis universa)*,[463] a szónoklattanhoz Maurus Bayrhamer (1721–1787) bencés szerzetes *(Promptuarium concionatorium)*,[464] polemikus irodalomhoz a majdani XIV. Benedek pápa, Prospero Lambertini 1675–1758) *Casus conscientia*[465] és Vitus Pichler (1670–1736) jezsuita *(Theologia polemica)*[466] műve.

Biztosan több könyve is ebből az időből származik, de azokkal először csak az 1778-as nagybakónaki összeírásban találkozunk. Első munkaállomása Hahót volt. Káplánként szolgálva szerezte meg magának a párizsi teológiai professzor, Louis Habert (1635–1718) dogmatikai alapművét *(Theologia dogmatica et moralis)*[467] és az egyik legnépszerűbb Paolo Segneri (1624–1694) beszédgyűjteményt *(Quadraginta sermones)*.[468]

Nem akarunk abba a hibába esni, hogy a XXI. századi teológiatörténeti értékelések szemszögéből vizsgált nagy egyéniségek hatását annak tulajdonítsuk, ami miatt mi a mai napon érdekesnek látjuk őket. Nem feltétlenül kellett tudnia Kálóczy Györgynek – minden bizonnyal nem is tudta –, hogy Habert-t a maga korában janzenizmussal vádolták. Ugyan az 1709 és 1712 között zajló vitákból „elfogadhatóként" került ki a pápaság szemszögéből is[469] – *Theologia dogmatica* című művével, ami Kálóczynak is rendelkezésére állt –, a bennfentes teológus körök mindig annak is tartották. Kálóczy és Habert vagy Kálóczy és Segneri esete is példázza azt a jelenséget, hogy más egy eszme belső – immanens – története, és más a társadalomtörténete. Az alsó papság tagjai Habert vagy Segneri szövegeiben is a használható, a napi vallásgyakorlatban eligazító szövegelemeket emelték ki, ezekből tanultak anélkül akár, hogy a szerző teljes mondandóját, annak minden apró részletét értették volna. Az meg aztán végképpen érdektelen, hogy egy XXI. századi teológus vagy filozófus mit gondol arról, hogy

462 Lásd Monok 2021b, 82–85.
463 Monok 2021b, 114–115, nr. 3. A bakónaki összeírásban Nr. 3.
464 Monok 2021b, 117, nr. 6. A bakónaki összeírásban Nr. 18.
465 Monok 2021b, 128–129, nr. 30. A bakónaki összeírásban Nr. 8.
466 Monok 2021b, 155, nr. 90. A bakónaki összeírásban Nr. 7.
467 Monok 2021b, 139–140, nr. 54. A bakónaki összeírásban Nr. 6.
468 Monok 2021b, 164, nr. 109. A bakónaki összeírásban Nr. 10.
469 Gay 2010, 79.

ezek a XVII. századi teológusok milyenek is voltak (valamelyik, a fejében meglévő fiókban elkülöníthetők-e). Tudom, a mai értelmiség jelentős része hiszi, hogy háromszáz évvel egy korszak után is megítélhet, sőt elítélhet embereket, mert ő ma ilyennek vagy olyannak látja életüket, felfogásukat. Ehhez még harminc év után sincsen semmi erkölcsi alapja senkinek. Rögzíthetjük ugyanakkor a jelenséget: a XIV. Benedek pápa utáni római katolikus egyház jelentős számú főpásztora – és ennek folyományaként az alsó papság jelentékeny része – az olyan szerzőket, mint Habert vagy Segneri a hitszemléletük és vallásgyakorlati segítő potenciáljuk miatt kedvelte, anélkül, hogy műveik valamennyi mondatát külön elemezték volna. Száraz Orsolya, aki Segneri elterjedtségét elemezte kiváló felkészültséggel, kitér a jezsuita Kaprinai István (1718–1785) ékesszólástanának *(Institutio eloquentiae sacrae)* szerepére a Segneri- recepció szemszögéből.[470] Ugyanakkor feltűnő, hogy a veszprémi alsó papság könyvtáraiban Kaprinai csak mutatóban fordul elő, Segneri sokkal többször, és még Hajas István (1733–1798),[471] Segneri fordítója is számos alkalommal. Utóbbival Kálóczy akár személyesen is találkozhatott, hiszen a jezsuita rend Mária Terézia általi feloszlatása (1773) után a Veszprémi Egyházmegyében lett plébános több helyen. Megjegyzem, hogy Kálóczy Segneri további műveit szerezte be magának Nagybakónakon *(Homo christianus, Devotus Mariae Virginis).*[472] A jeles hitszónok, az említett Hajas beszédgyűjteményeit viszont már Zalamerenyén vette meg.[473]

A bakónaki összeírásban nem szerepel, de 1775-ben jutott Kálóczy egy beszédgyűjteményhez, Alessandro Calamato (†1648) messinai plébános művéhez *(Discursus selecti in Sacra Evangelia).*[474] A szerző jelentős befolyást gyakorolt a XVII–XVIII. század magyar prédikációgyakorlatára, számos művéből vettek át részeket a XVII. század végétől kezdve. Szelestei Nagy László külön elemezte a szöveg- és stílusbeli hatását.[475]

A másik, az 1778. évi összeírásban nem szereplő könyve, amelyiket Bakónakon szerzett meg,[476] Fredericus a Jesu (Friedrich Schelborn, 1721–1788) munkája, a *Quaestiones Sacrae responsionibus concionatoriis*. A szerző bajor karmelita teológus, rendjének vezetője volt. Erkölcsteológiai, illetve a szentek kultuszáról írott munkái mellett állította össze nagy sikerű beszédgyűjteményét. A kortársak kedvelték, a Veszprémi Egyházmegyében számos példányát dokumentálták.[477] A szentbeszéd a katolikus papoknak is elsődleges feladatuk volt – a protestantizmusnak ez az egyik elismert hatása a római egyházra – már a XVII. századtól kezdve. Nem csoda hát, hogy a kevés könyvnek jelentős részét általában példabeszéd-gyűjtemények tették ki. Kálóczynak

[470] Száraz 2012, 224–231.
[471] Pfeiffer J. 1987, 470–471.
[472] Monok 2021b, 78–82., a nagybakónaki összeírásban Nr. 9–11.
[473] Monok 2021b, 140, nr. 55–57.
[474] Monok 2021b, 124, nr. 23.
[475] Szelestei Nagy 2020, *passim*.
[476] Monok 2021b, 136, nr. 49.
[477] Hermann–Eberhardt 1942, 166.

is voltak még az említetteken kívül is. Az ausztriai származású Tobias Lohner (1619–1697) dillingeni professzor *Instructissima Bibliotheca Manualis Concionatoria* című alapvető műve szerepel a bakónaki jegyzéken. Csakúgy, mint a minden plébániai könyvtárban megőrzött *Currus Israel,* Anton Ginther (1655–1725) munkája. Az alsó-ausztriai Thaya folyó völgyéből való, maga is gyakorló világi pap, Johann Ernest de Jamaigne (1648–1719) és a liège-i teológus Jacques Marchant (1587–1648) beszédgyűjteményei már aszketikus irányban viszik el a kis könyvgyűjteményt. Jelezve, hogy a XVIII. század második felének magyar királyságbeli lelki élete jól ötvözte a XVII. századi harcosabb, polemikus, jezsuita szellemiséget a kegyes – ha nem is janzenista – és aszketikus ferences, karmelita felfogással. Ismételjük, mindez a XIV. Benedek pápa által irányított reformok szellemében. A magyar nyelvű szentbeszédek teljes – mint láttuk, Hajas Istvánig érő – hagyománya megjelenik Kálóczy dolgozószobájában: a jezsuita Pázmány Péter (1570–1637), a pálos szerzetes Csúzy Zsigmond (1670–1729) és az egyházmegye püspöke, Padányi Biró Márton (1693–1762).

Erre utalnak a pasztorálteológiai munkák és a vallásgyakorlat napi könyvei is. A bajor bencés szerzetes Odilo Schreger (1697–1774) *Ascetico-Biblicum Calendarium* jelenléte, vagy éppen a szinte mindenütt meglévő Szent Jeromos-levelek is. A katekézis sem egyszerű, gyermekeknek szóló kiadásban volt meg a bakónak-merenyei plébánosnak. A bajor bencés Placidus Spies (1592–1659) tanításai magyar fordításban (Suphárt Albert által), és a főként hitvitáiról közismert jezsuita kardinális, Roberto Bellarmino (1542–1621) munkája *(Catechismus seu explicatio doctrinae christianae).*

Kálóczy György testvérének hagyatékában találunk még 17 olyan könyvet, amelyek gyaníthatóan a merenyei plébánostól származtak. Természetesen a szám azonnal csökkenthető a Biblia vagy a katekizmus tételekkel, hiszen bárki olvasni tudó embernek lehettek ezek is a könyvei közt. Imádságoskönyv is, és bizony egyes szentek élete sem feltétlenül csak papi olvasmány volt. Különösen, ha a nemes Kálóczy feleségére is gondolunk. Ha a pálos szerzetes Kollarics Joakim (1720–1778) által magyarra fordított Szalézi Szent Ferenc (François de Sales, 1567–1622) művét tekintjük *(Philotheca),* bizony lehet asszonyok esti olvasmánya is. Viszont a kezdő görög nyelvtan vagy a piarista Kőszeghy Szaniszló (1708–1780) *Institutiones theologicae* című műve, amelyet a Veszprémi Papnevelde számára írt, vélhetően nem Kálóczy Ferenc jurátus nemes olvasmánya volt. György plébános könyveihez sorolhatjuk a testvérpár Illyés András (1639–1712) és Illyés István (1650–1711) prédikációit, ahogy Padányi Biró Mártonéit is.

Összességében elmondhatjuk Kálóczy György olvasottságáról, hogy kevéssé módszeresen felépített könyvtárból nyerte, mint elődje, Fejér János, viszont a gyakorlati teológia erőssége volt, sokkal változatosabb beszédgyűjtemény-együttest mozgathatott a saját prédikációinak összeállításakor. Feltűnő az elmozdulás a magyarnyelvűség irányába is, bár még nem vagyunk a reformkorban.

A hosszú XIX. század Zalamerenye történetében, azt hiszem, virágkornak minősíthető. Ha valaki egyszer megírja akár a falu gazdálkodástörténetét, akár a Veszprémi Káptalan részletes históriáját, hasonló kijelentést tesz majd. A plébánia szempontjából is az állandóság és a nyugalom korszaka. Mutatja ezt az a tény is, hogy a plébánosok hosszú ideig maradtak a közösség élén. Fekete Antal[478] fél évszázadig (1795–1846), majd Viola János[479] csaknem ugyanilyen hosszan (1846–1883). A plébániai könyvtár történetét tekintve fontos még Strausz Antal[480] szolgálati ideje is (1905–1923), aki veszprémi kanonokként a káptalani könyvtárat is rendezte. Viola és Strausz időszaka között Veégh Sándor (1884–1887)[481] és Csánk Gyula Béla (1888–1905)[482] szolgálták a gyülekezetet. Most részletesebben még Fekete Antal olvasmányaival foglalkozunk, az őt követő szolgálattevők időszakának csak könyvtártörténeti vonatkozásait említjük meg.[483]

Fekete Antal (1767–1846) életrajzát latinul már 1816-ban, magyarul 1836-ban megírta az esperesi kerület vizitátora is. A második egyházlátogatás már Kopácsy József püspökségének idejére esett. Ő vezette be a magyar nyelvű adminisztrációt az egyházi anyakönyvezésben.[484] Fekete Antal nemesi származású volt, nagykanizsai születésű. Filozófiai tanulmányait Pesten végezte, Pozsonyban, a Nagyszemináriumban a teológiai ismereteket szerezte meg. 1787-ben szentelték föl, első állomáshelye Tapolca volt, innen került a zalai faluba, ahol élete végéig maradt. 1812-tól a vármegyei adminisztrációban is dolgozott, egyházi karrierje esperességgel, majd tiszteletbeli kanonoki címmel folytatódott. Könyveinek jegyzékében nem találunk arra vonatkozó jelet, hogy jogi vagy államelméleti téren (ön)képezte volna magát. Nyelvismerete azonban kiterjedt a latin mellett a németre és a horvátra is, jóllehet magyarul végezte a szolgálatát. A ma is kézbe vehető német nyelvű könyvek jelentős része tőle marad a faluban.

A három könyvjegyzék, amely könyveiről készült, mindössze két kiemelkedő tételben tér el egymástól, amely az első összeírás (1807) előtti könyvet takar (Juénin, Dietl). Gaspar Juénin (1650–1713) hétkötetes tankönyve a leendő papok számára *(Institutio theologiae ad usum seminariorum)* 109 kiadásban ismert, vagyis az egész katolikus világban használták.

[478] Élt: 1767–1846; Pfeiffer J. 1987, 401–402.
[479] Élt: 1807–1883; Pfeiffer J. 1987, 1083.
[480] Élt: 1872–1935; Pfeiffer J. 1987, 200.
[481] Pfeiffer J. 1987, 1071. Egy könyvét találtuk meg: Monok 2021b, 170–171, nr. 120.
[482] Élt: 1856–1910; Pfeiffer J. 1987, 338. Több könyve megmaradt Zalamerenyén, lásd Monok 2021b, 113 (nr. 1), 131 (nr. 36), 149–150 (nr. 80), 159 (nr. 99), 162 (nr. 104).
[483] Könyvei összeírásai: Monok 2021b, 86–90. (1807); Monok 2021b, 91–100. (1816); Monok 2021b, 102–108. (1835).
[484] Karlinszky Balázs megjegyzése: 1833 és 1850 között az anyakönyvek nyelve lett hivatalosan a magyar. 1850 és 1862 között visszahozták a latint. Latin és magyar volt a püspöki körlevelek nyelve 1842 és 1849 között, aztán latin, és 1860-tól ismét mindkettő. Az iktatókönyvekben 1870-től jelenik meg a magyar nyelv a latin mellett. – Az 1816-os látogatási jegyzőkönyv mindazonáltal latin, az 1836-os viszont magyar (a szerző megjegyzése).

Elképzelhető, hogy Fekete valakinek a tanulmányaihoz oda- vagy kölcsönadta ezeket. Az pedig, hogy Georg Alois Dietl könyve (*Predigten an seine Pfarrgemeine*) megvolt neki, a veszprémi papnevelés magas színvonalát mutatja. Hiszen a bajor költő és teológus a felvilágosult irodalom történetébe is beírta a nevét.[485]

Sokkal érdekesebb, hogy Feketének a harmadik összeírásig történt vásárlásai mind magyarországi kiadásúak, és az utolsó tétel *(A keresztény katolika hitnek tanítása)* három példányban volt meg neki. Mintha ezt a kisiskolásoknak való könyvet maga is használta volna Zalamerenyén a hittan tanításához. A többi, frissen megszerzett könyve vegyes tematikájú. Fejér György (1766–1851) történetíró, könyvtáros, aki talán tanította is Feketét Pesten, teológus is volt. Az úrvacsora teológiatörténete *(Sacramentum ac sacrificium eucharisticae)* kétkötetes kiadását vette meg a merenyei plébános. Ahogy kortársa, a kalocsai prépost, az ottani gimnázium tanára, Bajzik János (1760–1839) tollából a kánonjogi tankönyvét is *(Compendium corporis juris canonici)*. Nem gondolom, hogy szolgálati helyén, de a környéken bizonyosan – ne feledjük, esperes is volt – előfordult kérelem vegyes házasság megkötésére. A korban ez egy heves vitákat kiváltó egyház- és társadalompolitikai téma is volt. A katolikus álláspontot Skalnik Ferenc Xavér rögzítette 1835-ben megjelent munkájában *(De mixtis matrimoniis)*.

A második (1816) összeírás tematikus elrendezésben rendezte el a könyveket. Igaz, a 12 „*theologia*" könyv közé számos beszédgyűjtemény, sőt magyarázatokkal ellátott katekizmus is került. Először azonban vessünk egy pillantást a „*Libri diversi*", vagyis a „különféle könyvek" kategóriára. Sajnos, az ebbe a csoportba rendelt tételeknél – a többiektől eltérően – az összeíró nem adja meg a kiadás helyét és évét. Mindazonáltal érdekesek. A német nyelvtankönyv nem meglepő, tudjuk, olvasott is németül. Van viszont egy olasz nyelvtankönyve is, vagyis bővítette (vagy akarta) amúgy is szerteágazó nyelvismeretét. Lucius Annaeus Seneca levelei vagy Marcus Tullius Cicero beszédei alkalmasint a latin nyelvtanulást segítették iskoláiban, talán valaki Zalamerenyén is hasznát vette ezeknek. A csoport utolsó két darabja utal Fekete Antal filozófia tanulmányaira a Pesti Egyetemen. Ugyanakkor azt is tanúsítja, hogy az elkötelezett pap egyben gondolkodó értelmiségi is volt. Ha könyveit Padányi Biró Márton idején írták volna össze – és a látogató széles látókörű képzett teológus lett volna –, biztosan feljegyzi, hogy Fekete plébánosnak eretnek (gyanús) könyve is van. Marcello Palingenio Stellato (1500–1543) ugyanis éppen a XVIII. század második felében ismét értelmiségi téma lett, ekkor „azonosították"[486] személyét Padovában Pier Angelo Manzolli személyével (mondván, hogy a latin név, Marcellus Palingenius Stellatus anagramma). A humanista *poeta* híres/hírhedt könyve a *Zodiacus vitae,* amely sok nyelven nagyon sokszor megjelent 1534-as bázeli első kiadása óta.[487] A tizenkét csil-

[485] Knedlik, hrsg., *Georg Alois Dietl,* Pressath, 2002.

[486] Több mai filológus szerint hibásan.

[487] Kritikai kiadása szövegnek: Palingène (Pier-Angelo Manzolli, dit Marzello Palingenio Stellato, Marcellus Palingenius Stellatus), *Le Zodiaque de la vie (Zodiacus Vitae, 1534), texte latin établi, traduit et annoté par Jacques Chomarat*, Genève, Droz, CNRS, 1996.

lagjegyhez tartozó tulajdonságokat verses formában taglaló, egyébként tudományos mű 1549-ben került először a tiltott könyvek közé *(Index librorum prohibitorum)*. Még XIV. Benedek utáni értékelése szerint is káros életelveket hirdet, erkölcstelen és gyakran obszcén. Fekete plébános olvasmányai között mindenképpen feltűnő. Az utolsó „különféle" a kis könyvtárban nem tiltott, ugyanakkor tartalmában a megszokott papi olvasmányoktól eltérő kötet Ambrogio Marliani (1562–1632) műve, a *Theatrum politicum*. Részben a középkori fejedelemtükrök műfaji hagyományát eleveníti fel,[488] erkölcsfilozófiai alapú politikai elmélet. A XIX. századi Nyugat-Európa már túllépett azon a határon – ez napjaink egyik meghatározó különbsége a nyugat- és a közép-európai gondolkodásban is –, hogy a politikai életben bármilyen erkölcsi kérdés értelmezhető-e. A mai „nyugati modern" (állítólag demokratikus) felfogás szerint még a gazdálkodásban sem szabad erkölcsről beszélni. (Nem jelenti az előbbi mondat azt, hogy politikusainkat általánosságban erkölcsösnek tartanám.) Messze vezetne – és Zalamerenye XIX. század eleji valóságától bizonnyal nagyon távoli is volt – arról értekezni Marliani könyve kapcsán, hogy a magyar országgyűlésben például Kölcsey Ferenc beszédei mennyiben feleltek meg az említett fejedelemtükrök erkölcsi hagyományának. Az bizonyos, hogy a francia forradalom, a napóleoni idők, a Szent Németrómai Birodalom megszűnése és a bécsi kongresszus után az új társadalom építésének irányítását magához ragadó polgárság új elveket követett. A Magyar Királyság értelmiségének – és a pesti, a pozsonyi és a veszprémi iskolai évek biztosan elégséges benyomást adtak erről – hasonló gondolatai és gondjai lehettek a hagyományok és a modernitás végletei kapcsán, mint amilyenek napjainkban, a XXI. században elején a viszonylag archaikusabb társadalmakban szocializálódott erkölcsös emberben felvetődnek. Nem Marliani az egyetlen, a XIX. század elejének Magyar Királyságában olvasott XVI. századi erkölcsfilozófus. Igaz, Antonio Guevara (1481–1545) vagy Justus Lipsius (1547–1606) neve nem szerepel Zalamerenyén, ám a Veszprémi Egyházmegye papjainak könyvtári összeírásaiban igen.[489] De térjünk vissza Fekete Antal teológiai, illetve őt napi plébánosi gyakorlatában segítő könyveihez!

Kálóczy Györgynek is megvolt, ahogy Fekete plébános úrnak is Odilo Schreger (1697–1774) aszketikai alapműve (*Ascetico-Biblicum Calendarium)*. Feltűnő azonban, hogy azon könyvek közül, amelyeket *„libri concionatorii"*, vagyis beszédgyűjteményekként egy csoportba rendezett az inventáló, egyetlenegy sincsen meg egyik elődjének, Kálóczynak. Igaz, a hat azonosított tételből egyetlen jelent meg 1770 előtt. Kálóczynak – és majd a merenyei plébániának – pedig jellemzően 1730 és 1770 között megjelent könyvei voltak.[490] Louis Bourdaloue (1632–1704) bourges-i, a teátrális szónoklatairól és kiváló hitvitázó képességéről ismert jezsuita akár Padányi Biró Márton kedvence is lehetett. Már csak ha Bourdaloue-nak a *révocation de l'édit de*

[488] Alcíme szerint persze *„… elogiis, adagiis, emblematibus, notis academicis, hieroglyphicis et variis historiarum monimentis insignitum…"*.

[489] Hermann–Eberhardt 1942, 58, 81, 117, 137, 286, 305 (Lipsius); 133, 204 (Guevara).

[490] Lásd alább a plébániai könyvtára összehasonlítását egy református iskolai könyvtárral.

Nantes (az öt hugenotta főiskola működését és a kijelölt helyeken szabad vallásgyakorlatot engedélyező nantes-i ediktum (1589) visszavonása (1685)) utáni languedoc-i protestánsokkal való vitáira gondolunk. Fekete Antalnak egy 14 kötetes, német nyelvű gyűjteménye volt szenvedélyes hangú prédikációiból.[491] A Zalamerenyére vonatkozó forrásokban Elias Schiller (XVII. század második fele) Fekete könyvjegyzékén fordul elő először, prédikációs kötetét említve (a címet nem megadva). A Magyar Királyságban ritkán előforduló szerző[492] beszédei eléggé harcos hangvételűek a nem katolikusokat illetően. Ismertebb volt a bajor Joseph Ritter (1695–1761) jezsuita, aki az Osztrák Rendtartomány több képzőhelyén tanított (Graz, Bécs), majd Passauban. Beszédgyűjteményei nem tartoztak a legelterjedtebbek közé. A három magyarországi szentbeszédgyűjtemény, amelyet Fekete birtokolt, annál inkább közismert volt. Vajda Sámuel (1719–1795) bencés, tihanyi apát már csak ezért is, mert a Mária-kultuszról népszerű könyvet adott ki Veszprémben (1792), de könnyen érthető bibliamagyarázatait – beszédeinek témája alapjában – széles körben olvasták.

Stankovátsi Leopold (1742–1789) az erdélyi Kantáról származott, de nagyszombati tanulmányai után nem tért haza. Pozsony, Győr és Komárom hívei élvezhették szentbeszédeit. Az eredetileg keleti-ortodox vallású, áttért, majd a pálos rendből (annak II. József általi feloszlatása után) kényszerűen távozott Alexovics Vazul (1742–1796) a Pesti Királyi Egyetem hitszónoka lett. Beszédeinek nagy hatása volt, többször kiadták őket. Az általános bevezetésben említettük a veszprémi kanonokot, Laszkallner Antalt, idéztük is az olvasás fontosságáról és jellegéről írott gondolatait. Alexovics Vazul is írt egy könyvet a könyvek olvasásáról.[493] Ő azonban ezt egy hitbuzgalmi iratnak szánta, és csak az egyház által ellenőrzött könyvek olvasását tartotta megengedhetőnek. Fekete tehát a prédikációira való felkészüléshez komoly arzenállal bírt, jezsuita, bencés, ferences, pálos szerzetestől a nemzetközi hírnévre szert tett világi hitszónokokig. Hasonlóan összetett volt a *„Theologici"* könyvcsoport szerzői gárdája is.

Ezek közé a könyvek közé sorolták az egyébként nagyon sokak által használt kánonjogi alapvetést, mint amilyen Josef Johann Nepomuk Pehem (1740–1799) könyve *(Praelectionum in jus ecclesiasticum universum...)* volt. Ugyanígy a selmecbányai akadémia papjának, a karintiai származású Johann Nepomuk Langnak (1770–1842) német nyelvű „nagy katekizmusát", természetesen az egyes hittani tételeket kellő alapossággal kifejtve. Emellett a jezsuita Kereskényi Ádámnak (1713–1777), a kőszegi kollégium főnökének Petrus Canisius (1521–1597) fordítását is. Canisius *catechismus*a a jezsuita rend fennállása óta ma is használt, kiváló szerkesztésű és lényegre törő magyarázatokkal bíró könyvecske.

A kifejezetten teológiai összefoglalások bemutatásának sorát két, a szemináriumokban tankönyvként is használt könyvvel kezdjük. Tompa László (†1802) esztergomi

[491] Néhány meg is maradt ezek közül: Monok 2021b, 121–123, nr. 14–22.

[492] Nem a zalamerenyei példát említi Hermann–Eberhardt 1942, 189.

[493] *A könyvek szabados olvasásáról,* Pest, Patzkó Ferenc, 1792 – egy része a szövegnek bekerült a XVIII. századi gondolkodók antológiájába is: Tüskés G.–Lengyel R., szerk., *Magyarországi gondolkodók,* 2015, 193–202., 1046–1049.

kanonoknak a keresztény rítusokat magyarázó munkája *(de sacris christianorum ritibus)* mellett kiemeljük ismét – a Feketéről szóló tanulmányrészt is vele kezdtük – Gaspard Juénin (1650–1713) hétkötetes, sok európai papneveldében használt alapművét. Azért hangsúlyozom ismét, mert Juénin műve, ugyan száz évig folyamatosan kiadták, a XVII. század végén elítélőre talált, mint janzenizmussal vádolható: Mandement de Monseigneur l'évêque de Gap, portant *condamnation* Du Nouveau Testament de Mons, Des refléxions de Père Quesnel sur le Nouveau Testament. *Des Institutions theologiques du Père Juénin,* et de plusieurs autres livres.[494] A zalamerenyei plébános vélhetően ezt nem tudta, viszont érdekes, hogy az egyébként nem gyakori Franz Giftschütz (1748–1788) bécsi teológus, a *Stephansdom* plébánosának a könyve is megvolt neki *(Vorlesungen* über *die Pastoraltheologie).* Utóbbi egyértelműen szerepel a janzenista teológusok között. Nem állítjuk, hogy Fekete Antal részletesen követte a katolikus teológiatörténet vitáit, az azonban bizonyos, hogy Juénin mellé Jacques Bésombes (XVIII. század első fele) erkölcsteológiáját választani tudatosságra vall. Lehetett persze egy szemináriumi tanárának a tudatossága is. Bésombes a *Prêtres de al doctrine chritienne* tartományfőnöke volt. Ez a rend, mint annyi sok másik – kifejezetten ilyen volt a szomaszk is, amely renddel Pázmány Péter is szimpatizált[495] –, a tridenti zsinat után jött létre az ifjúság nevelésére, a szegény gyermekek felkarolására, iskoláztatására. A rendet Avignonban alapította César de Bus (1544–1607). A rendtagok szegénységi fogadalmat tettek, de nem elzártan éltek, fő feladatuknak a pasztorációt, a gyülekezetek tagjainak hétköznapi gondjaival való törődést tekintették. Bésombes nyolckötetes erkölcsfilozófiai alapművének egy későbbi, egykötetes (1768) összefoglalása volt meg Fekete plébánosnak. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a XIII., majd XIV. Benedek pápák reformjai utáni római katolikus világ jelentős mértékben – talán tartva is a kortárs neológ teológusok hatásától, no, és a felvilágosult korszellemtől is – visszanyúlt a tridenti zsinat utáni, a részben a protestantizmus hatására is hozott elvi alapokhoz. A zalamerenyei plébánosok könyvei jellemzően 1730 utáni kiadások voltak, viszont feltűnően sok a XVII. századi szerző. Szellemiségben – és nem teológiai mélységekben – olyanok, akik sugallták az *ecclesiá*val (vagyis a gyülekezetben élő emberekkel) való foglalkozás alapvető mivoltát. (Sok ilyen periódus ismert az egyház történetében, lassan szükség lenne egy újragondolásra e tekintetben is, és nem a hatalmi helyzet elérésére kellene koncentrálni napjainkban sem.)

Pierre Louis Danès (1684–1736) is hasonló szellemű volt. A flandriai születésű filozófus és teológus a papképzésben aktívan részt vett, majd Leuvenben az egyetem filozófia tanszékét vezette haláláig. A merenyei papnak fő műve, az *Institutiones doctrinae christianae* című dogmatikai és morálteológiai kompendiuma volt meg. Megértése

[494] Paris, Raymond Mazières, 1711. A szerző egyébként François Berger de Malissoles (1668–1738) Gap püspöke (mások szerint Henri-Pons de Thiard de Bissy (1657–1737) kardinális).

[495] Sávai 1992; Tusor 2013.

komoly alapműveltséget igényelt, ahogy a sváb bencés Stephan Hayd (1744–1802) hermeneuticai művének *(Introductio hermeneutica in sacros Novi Testamenti libros)* olvasása is.

Fontosnak látjuk újra kiemelni, hogy Fekete Antal szolgálata idején már a plébániai könyvtárban őrizték elődeinek, főként Kálóczy Györgynek könyveit. Vagyis az ott bemutatott beszédgyűjtemények, teológiai művek, vagy akár hitbuzgalmi és vallásgyakorlati könyvek is gazdagíthatták a pap látókörét.

Fekete Antal nem volt egyedüli értelmiségi Merenyén. Szolgálati ideje alatt számos káplán (volt egy rövid időszak, amikor kettő is segítette munkáját) és *ludimagister* is megfordult a faluban. Minden ismert névre nem térünk ki,[496] csupán azokra, akik hosszabb ideig maradtak a faluban, vagy valamilyen szempontból karakteres alkatoknak tartják őket, vagyis hatással lehettek néhány emberre. Mindegyiküket követtem pályájukon, és ha szolgálati helyükön összeírás jellegű irat maradt fenn, áttekintettem azért, hogy esetleges könyveket említenek-e. Sajnos, nagyon kevés sikerrel jártam. A tíz ismert személy közül az első, akit kiemelni gondoltam, Kéry János (káplán: 1816–1823), mert ő hosszú attalai plébánosi szolgálata után veszprémi kanonok lett, sőt káptalani országgyűlési követ is volt (1847). Zalamerenyei tevékenységéről nincsen adat, de egyénisége, vélem, fiatalon is megmutatkozhatott.[497] Bessenyei Antal (káplán: 1819–1820) rövid ideig volt Merenyén, majd a kiskomáromi plébános mellett szolgált. A kiskomáromi 1816. évi *visitatio*[498] jelentős számúnak mondható könyvet sorol fel (78 könyvcím), de a legtöbb ezek közül a XVIII. század első fele, közepe táján jelent meg. A XIX. századból alig említenek könyvet, így ebből később sem nagyon frissíthette korszerű ismereteit. Nagybakónak egyik legjelentősebb plébánosa, Csépán József, 1820 és 1823 között volt káplán Zalamerenyén. A bakónaki, 1832. június 15-i látogatáskor[499] csak a jövedelmeket jegyezték fel (plébános és iskolamester), a meglévő ingóságokat nem írták össze. Ugyanakkor az alapítványnál említik a könyvek szükségességét: *„Kegyes Fundatiok… kamatja az oskolába járó szegényebb sorsú gyermekek számára a tanuláshoz szükséges könyveknek, papirosnak és egyébb eszközöknek meg szerzésére fordittasson"* – ezek szerint Csépán gondoskodott a könyvek beszerzéséről és használatáról is. Polgár Imre Ignác ugyan hat évet töltött Merenyén (1825–1831), könyvéről azonban nem tudunk, még zalaszabari plébános idejéből sem.[500] Valamivel több ismerettel rendelkezünk Nagy Ferencről, aki talán nem véletlenül

[496] Pfeiffer J. 1987 mindegyikük életrajzát összefoglalta röviden. Jelen munkánkban mi is erre támaszkodunk. *1810–1813:* Bernáth László (1784–1835; Pfeiffer J. 1987, 283.); *1816–1823:* Kéry János (1792–1854; Pfeiffer J. 1987, 136.); *1819–1820:* Bessenyei Antal (1791–1852; Pfeiffer J. 1987, 286.); *1820– 1823:* Csépán József (1791–1845; Pfeiffer J. 1987, 343.); *1825–1831:* Polgár Imre Ignác (1800–1887; Pfeiffer J. 1987, 850.); *1831:* Nagy Ferenc (1800–1839; Pfeiffer J. 1987, 752.); *1831–1845:* Ross József (1808–1893; Pfeiffer J. 1987, 880.); *1833–1838:* Varga János (1807–1877; Pfeiffer J. 1987, 1062.); *1838–1841:* Zalka János (1807–1847; Pfeiffer J. 1987, 1102.); *1841–1849:* Pongrácz János (1815–1877; Pfeiffer J. 1987, 852.).

[497] Kanonoki hagyatékában összeírták könyveit is (Karlinszky Balázs közlése).

[498] Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (VFL), I, 8, 24. pag. 81–83.

[499] VFL I, 8, 36.

[500] A látogatáskor 1837-ben csak a jövedelmeket sorolják fel, könyvekről nincsen szó (VFL I, 8, 106).

csak egy évet maradt Merenyén (1831), többre tartották, komolyabb feladatot kapott. Zalaszentlászlóra ment plébánosnak, Széchenyi István mutatta be a gyülekezetnek. Itt 1838-ban a látogatáskor nem írták össze az ingóságokat,[501] így a könyveket sem. A megelőző, 1816. évi *visitatio* egyik jegyzőkönyve csak annyit mond,[502] hogy van egy külön összeírása a könyveknek *(„Libri parochiales consignantur sub numero 3.")*. A másik 1816. évi látogatási jegyzőkönyv[503] is csak említi, hogy Nagy Ferenc elődjének, Nagy Márton plébánosnak könyveiről készül egy összeírás *(„Specificatio librorum quos proprios possidet exhibetur in Cathalogo sub numero 4")*. Ez azonban elveszett.

Ross József (káplán: 1831–1845) kivételes személyiség lehetett, és azt hiszem, nem lehetett hatástalan Merenyén sem. Ezt későbbi életútja igazolja. Gyékényesre került (1845), ahol Pfeiffer szavaival „hírneves gyógyász volt. Nem csak hívei, hanem messze vidékről, Dalmáciából is felkeresték a betegek." Talán alappal feltételezhető, hogy előző szolgálati helyén is foglalkozott híveinek testi bajaival. Szeretnénk arra gondolni, hogy Laurentius Stockernek a budai termálfürdőkről szóló műve *(Thermographia Budensis)*[504] járt a kezében. Ugyancsak Pfeifferre vagyunk utalva, ha Pongrácz János (káplán: 1841–1849) kedveltségét feltételezzük. Ő idéz ugyanis egy korabeli jellemzést, miszerint Pongrácz „Vígkedélyű, a néphez nagyon nyájas és leereszkedő volt, miáltal annak szeretetét és barátságos indulatát megnyerte."

Fekete Antal plébánossága alatt a lelki gondozása alá tartozó falvak lakossága láthatóan megnőtt. Fennmaradt – és kötetünkben közöljük – az iskolák tanulói névsoraiból a zalamerenyeié és a zalaújlakié egy-egy évből. Csak Csapin nem volt külön mester, az ottani gyerekekkel a merenyei *ludimagister* foglalkozott. Az egyházlátogatáskor[505] összegezve jellemezték kvalitásaikat, erkölcsös életet éltek, ismerték az egyház tanításait, az ifjúság nevelésére képesnek mutatkoztak. Külön megjegyezték, ha orgonálni tudtak, vagy éppen zenei analfabéták voltak *(musicae ignarus)*. A megjegyzés mutatja, hogy a tanítónak kántori teendői is lehettek. Egyházlátogatási jegyzőkönyveken kívüli forrásból még egy névvel gazdagíthatjuk az iskolamesterek névsorát. Valamikor 1846 előtt volt a faluban Andalics János, aki könyveket adott ajándékba a későbbi plébánosnak, Viola Jánosnak. Az egyik könyv Pázmány Péter szentbeszédgyűjteménye volt.[506] A másik ennél közvetlenebbül kötődik tanító mivoltához: Odilo Schreger (1697–1774) bencés szerzetes *Studiosus jovialis*-a[507] ugyanis egy a tanítóknak, tanároknak, és persze felsőbb iskolásoknak való, XIII részből álló kifejezésgyűjtemény, amely tematikus elrendezésben segíti a latin kifejezések

[501] VFL I, 8, 134.
[502] VFL I, 8, 133. pag. 3.
[503] VFL I, 8, 23. pag. 143.
[504] ZM 023, katalógus Nr. 113.
[505] 1816, rector: Györkös Gábor, Csapit is kiszolgálja; Garabonc: Szili Mihály; Újlak: Gál Imre; Kisrada: Szekér József. – 1837, rector: Györkös Gábor, Csapit is kiszolgálja; Garabonc: Bellovay József; Ujlak: Máté Mihály; Kisrada: Balogh György.
[506] Katalógus Nr. 88.
[507] Katalógus Nr. 106.

helyes alkalmazását. Ahogy a szerző az előszóban megfogalmazza, a diákok „*proh dolor* (ó fájdalom)!" nem rendelkeznek kellő szókinccsel, nem tudják gondolataikat megfogalmazni. (A XXI. század elején egy ilyen gondot a tanárnak megfogalmaznia sem szabad, mert sérti a diák emberi jogait.) Nem gondoljuk persze azt sem, hogy a zalamerenyei iskolában a XIX. század első felében a latin kifejezés eleganciája lett volna a legfőbb gondja a tanítónak.

***

A plébániai könyvtár a XIX. század első felében, a forrásokból jól láthatóan, a XVIII. századi, Merenyén elhunyt plébánosok könyveit őrizte, amely kis gyűjteményt kevés más könyvvel gyarapítottak. 1816-ban 49 könyvet számlált a könyvtár. Pontosan annyit, mint Bihardiószeg helvét hitvallású iskolája 1823-ban. Az itteni 49 mű (58 kötet) közül egyetlen jelent meg 1770 után (egy énekeskönyv), vagyis az összeírást megelőző fél évszázadból nem volt könyvük, a könyvek egyharmada XVI. és XVII. században jelent meg, egyötödük a XVIII. század első harmadában, a többség 1730 és 1770 közt látta meg a napvilágot.[508] Ha így vizsgáljuk Zalamerenye plébániai tékáját, akkor azt mondhatjuk, hogy kilenc könyvről nem mondja meg az összeírás készítője, mikor jelent meg, de a szerzők és művek olyanok, hogy bármikor lehetett. Csak négy könyv XVII. századi kiadású, hét jelent meg 1700 és 1730 között, 25 mű 1730 és 1770 között, 1770 után biztosan csak négy.[509] A zalamerenyei plébánia könyvtára tehát valamivel – nem sokkal – korszerűbb volt, mint kálvinista testvéreik iskolájáé. Ha azonban azt is tekintetbe vesszük, hogy a szerzők zöme XVII. századi, főként jezsuita, akkor a modernitásról csak óvatosan beszélhetünk. Való igaz, ezt láttuk is, hogy a XIV. Benedek pápa hivatali ideje utáni szemléletváltás más szerzőket helyezett előtérbe a régibb időkből, mint ahogy az az 1730 előtti katolikus kánon szerint lett volna. Fekete Antal plébános azonban, összhangban egyházmegyéje kulturális politikájával, szép számú magyar nyelvű könyvet is beszerzett, és hagyott aztán a gyülekezetre. Két könyvjegyzéke közül az 1836-os már pontosan jelzi ezt a tendenciát még akkor is, ha ekkor a könyvek még mint a plébánoséi kerültek összeírásra. Közülük több megmaradt a mai napig.

***

Fekete Antal halálával lezárult egy fél évszázados korszak. Utódjára, Viola Jánosra nagy felelősség hárult, amelynek ő, úgy tűnik – a könyvtár gondozását tekintve biztosan –, megfelelt. Egyébként is szerették. Pfeiffer János idézi róla az egykor a zalamerenyei plébánián még őrzött krónikát: „Viola János a jó szívnek, pontos hivatalnoknak és vidám kedélynek szerencsés keveréke volt… Jóízű humoráról az egész

[508] Monok 2020, 13–34. (itt: 18.)

[509] A kiskomáromi 1816. évi *visitatio* az ottani plébánián 78 könyvet sorol fel, a legtöbb ezek közül ugyancsak a XVIII. század első felében és közepén jelent meg (VFL I, 8, 36.).

egyházmegyében ismeretes volt."[510] 1846-ban, vélhetően Viola hivatalba lépésekor, katalogizálták a könyveket. Sajnos, ez az összeírás nem került elő, pedig Karlinszky Balázs, a Veszprémi Főegyházmegye Levéltárának vezetője készséggel segített a keresésben. A *„Parochiae Merenye A[nn]o 1846"* a legtöbb könyvben szerepel, nekem úgy tűnik, Viola kezével bejegyezve. Némely könyvben a következő is: *„N[ota]B[ene] Ki maradt a Lajstrombol"*, vagyis a tény, hogy az 1846-os jegyzékből hiányzik. Ez a bejegyzés arra utal, hogy az összeírás egy példánya mindenképpen Zalamerenyén maradt, hiszen életszerűtlen azt hinni, hogy a plébános vagy a káplán feljegyezte magának a könyv címét, és Veszprémben jártában ellenőrizte a levéltárban, hogy a kötet szerepel-e egy ottani inventáriumban. Mostani könyvünknek nem tárgya Viola János olvasmányainak elemzése, de feltűnő, hogy régi könyveket is beszerzett a plébánia számára.[511] Némelyikben a vásárlás idejét és helyét is feljegyezte (Veszprém, Nagykanizsa). Az egyik bejegyzése egy további, eddig nem ismert 1850 előtti zalamerenyei iskolamester nevét is megőrizte számunkra. Ahogy már említettük, Pázmány Péter egy szentbeszédgyűjteményét Viola Andalics Jánostól kapta emlékül.[512] Bizonyos, hogy Odilo Schreger tankönyve is Andalicstól való.[513] Egy Bibliát a (nem tudni, miért) kicsapott explébánostól, Kovács Ignác Jánostól kapott ifjúkorában Tüskeváron.[514]

Könyvtáros vénája volt, hiszen ha olyan könyvhöz jutott, amelynek hiányzott a címlapja, kiderítette, ki a mű szerzője, mi annak a címe, és hol, mikor jelent meg. De nem csupán a régi könyveket kedvelte, vélhetően folyóiratot is előfizetett, ami egy zalai faluban nem lehetett mindennapi eset a XIX. században. A kiegyezés évében (1867) vásárolta meg Matthias Heimbach prédikációit, amelybe beragasztotta egy, a *Képes Ujság* első évfolyamában megjelent néprege illusztrációját.[515] A könyvekbe nem csupán bejegyezte a parókia tulajdonlásának tényét, hanem vélhetően ő használta azt a pecsétet, amelyen Szent Mihály arkangyal – a falu védőszentje – látható és az 1777-es évszám. Köttette is a könyveket, hiszen Haraszthy György kiskomáromi könyvkötő pecsétje több könyvben megmaradt.[516]

A könyvtárat ezek után Strausz Antal újrarendezte 1910 körül. Az 1851 előtt nyomtatott könyvei közül hat maradt meg a mai napig.[517] Veszprémi kanonokként

[510] Pfeiffer J. 1987, 1083. Pappá szentelésekor egyébként külön kiadvány is megjelent (sajnos nincsen ebből Merenyén): beiktatására külön nyomtatvány készült, Beke Incze Kristóf (1785–1862) tollából: *Az egyházi személynek főbb kötelessége az Istennek dücsőségét és a lelkek* üdvözségét *keresni. Tisztelendő Viola János úr első miséjének alkalmával megmutatta* Beke Kristóf. Veszprémben, Számmer Alajosnál, 1831.

[511] 22 könyvben szerepel bejegyzése az 1851 előtt megjelentek közül, további körülbelül ugyanennyi könyve ismert. Lásd katalógus Monok 2021b, 118–169, nr. 9, 12, 32, 40–44, 46, 47, 52, 53, 60, 66, 70, 79, 83, 88, 91, 92, 105, 112, 117.

[512] Monok 2021b, 154, nr. 88.

[513] Monok 2021b, 163, nr. 106.

[514] Monok 2021b, 120–121, nr. 12.

[515] Monok 2021b, 142, nr. 60.

[516] Lásd Monok 2021b, 118–156, nr. 9, 46, 47, 91.

[517] Monok 2021b, 133–163, nr. 40, 51, 54, 94, 101, 107.

nagy rendrakó, történész volt. Újrarendezte a káptalan és a szeminárium könyvtárát, levéltárát. Egykori plébániájának történetét is megírta. Zalamerenyén ő újította fel a plébánia épületét és a templomot is.

***

Olvasott-e bárki is Zalamerenyén a papokon kívül a XIX. század közepéig? Nagyon kevés az erre vonatkozó adat. 1795-ben Kálóczy György plébános végrendeletét aláírta ő maga, a kiskomáromi és a zalaszabari pap, a merenyei jegyző (Magyar János) és a merenyei jószágigazgató (Gazdag Mihály). A falu bírája, Sütő István és négy további lakos (Toha János, Csöndör Imre, Nagy Pál, Pais Mihály) a nevéhez keresztet rajzolt, vagyis nem tudtak írni. Olvasni egy-egy feliratot ettől függetlenül tudhattak, és persze tudták a katekizmus során elsajátított ismereteket is. Azt is, amit a plébánostól hallottak, és persze elsősorban azt, amit a szüleiktől tapasztalatból vagy szóbeli okítással magukévá tettek (mindez nem volt kevés).

De ennél kevéssel többet is tudunk. Simon Beáta említi Ivánczi István merenyei kasznárt (†1776), akinek hagyatékából a kiskomáromi káplán vett egy *Szentek életé*t, de volt neki egy törvényes könyve és egy *officium*a (zsolozsmáskönyv, imakönyv) is.[518] Ivánczinak nem maradt fenn könyve a mai plébániai anyagban. Van azonban egy bejegyzés, Sónicz Ferencé, egy latin nyelvű könyvbe, amelyet Bedő Gergely[519] hozott a faluba. Nem tudjuk, hogy Sónicz Ferenc csak a nevének leírását gyakorolta, és bejegyzése tollpróba értékű, vagy lapozgatta-e a könyvet magát is, de már az a tény is, hogy leírta a nevét a XVIII. század második felében, azt jelzi, hogy a falu paraszti közegében az írástudásnak a rangja kezdett kialakulni.

Összegzésként

Sokféleképpen tudtuk volna megírni ezt a történetet. Lehetséges lett volna – mondjuk már eleve életszerűtlennek gondoltuk –, ha sorra vesszük a XX–XXI. századi filozófiai és kultúrtörténeti kánonokat, és keressük az idetartozó szerzőket. Olyan neveket és műveket, amelyek „a filozófia rövid története" című művekben szerepelnek. Ha górcső alá vesszük a Nagyszombati, a Pesti Egyetemek vagy a szemináriumok tanári karának olvasmányait, bizonnyal találunk is ilyen neveket. A nagy filozófiai rendszerek azonban mindig közvetítéssel, és ezért sohasem vegytisztán hatnak. Nem olvastak Kantot vagy Hegelt Zalamerenyén a XIX. század közepéig (azóta sem sokan). Ha azonban kézbe veszünk egy magyar filozófia történetét taglaló munkát,[520]

[518] Simon B. 2020, 106.
[519] Bedő Gergely (1709–1770; Pfeiffer J. 1987, 272.) A könyv leírását lásd: Monok 2021b, 143, nr. 63.
[520] Például: Horkay 1977.

biztosan találkozunk a merenyei papok tanárai közül néhány névvel. Lehet, hogy harcosan kikelt Kant vagy Hegel – talán meg sem értett – tanítása ellen, de közvetítette az ismereteket róluk.

Továbblépve elmondjuk, hogy többen talán azt mondhatnák, hogy a falusi papok olvasmányairól, egy távoli, olvasmánytörténeti nézőpontból nem sok újat tudtunk mondani, talán elég is a már ismert elemzés.[521] A prédikáció fontosságát, a beszédgyűjtemények hangsúlyos jelenlétét a kis gyűjteményekben, mint a protestáns egyházak gyakorlatának hatását, is ismertük.[522] A célunk azonban éppen az általános kép kiegészítése volt, annak bemutatásával, hogy egy kis falusi közösség milyen életteret kínál egy olvasni kívánó értelmiséginek, illetve egy ilyen személyiség milyen hatással tud lenni a környezetére. Egy olyan környezetre, amelyben az olvasás, az *eruditív* műveltség önmagában semmiféle értékkel nem bír. Sőt, miután az olvasás elvonja a gyermeket a munkától, elfordítja a figyelmet és az értékrendet a napi kötelességként végzett feladatoktól, a közösség még ellenséges is ezzel szemben. A lelki és a testi igények azonban nagy urak. Alkalmasint olyan emberre van szükség ezek kielégítéséhez – egészségügyi tanácsok, lelki vigasztalás, a vallásukkal kapcsolatos szentségek kiszolgálása, az ezek fogadására való felkészítés –, aki minden szempontból hiteles és tekintéllyel bíró a közösség tagjai számára. Nem mindegy, hogy milyen segítséget kapnak a szükségben azoktól, akiknek a segítség adása a hivatásuk. Ha a történelemben eljátszották a hitelüket egyes emberek, egyes intézmények, jó dolog mikroszkóp alá venni egyes korokat, egyes jelenségeket, hogy megtudjuk, hol keletkezett disszonancia közösség és értelmiségi tagja közt. Nem csak egyirányú utak léteznek, alkalmasint vissza is lehet találni elemi és természetes feladatainkhoz.

[521] Hermann–Eberhardt 1942; Dénesi 2006, 74–80.
[522] Gárdonyi M. 2013, 43–52.

Rövidítve idézett szakirodalom

Ádám–Joó 1896.

Ádám Gerzson–Joó Imre, *A nagy-kőrösi Ev. Ref. Főgymnasium története,* Nagy-Kőrös, Ev. Ref. Egyháztanács, 1896.

Adamska–Mostert, eds., *The development…,* 2004.

The Development of Literate Mentalities in East Central Europe, ed. by Anna Adamska, Marco Mostert, Turnhout, Brepols, 2004. – https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.6.090708020500030501040409 09

Amburger–Cieśla–Sziklay, hrsg., *Wissenschaftspolitik…* 1976.

Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa, Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert, hrsg. von Erik Amburger, Michal Cieśla, László Sziklay, Berlin, Camen, 1976 (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, 3.)

Anelli–Maffini–Viglio 1986.

Vittorino Anelli–Luigi Maffini–Patrizia Viglio, *Leggere in provincia, Un censimento delle bibliotheche private a Piacenza nel Settecento,* Bologna, Il Mulino, 1986 (Cultura e vita civile nel Settecento).

Antalóczi 1996.

Antalóczi Lajos, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története, 1793–1996,* Eger, Főegyházmegyei Hivatal, 1996.

Antalóczi, szerk., *Kétszáz éves...,* 1993.

Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993, Emlékkönyv, szerk. Antalóczi Lajos, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993.

Arany K.–Bara J.–Laczlavik Gy.–Lengyel N., szerk., *A 18. századi arisztokrácia…,* 2021.

A 18. századi arisztokrácia mindennapjai: Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759, szerk. Arany Krisztina, Bara Júlia, Laczlavik György, Lengyel Nóra, Budapest, MTA BTK, 2021 (Magyar történelmi emlékek, Elbeszélő források, Magyar családtörténetek: Források 3. – Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, *Historia*e Familiarum Hungaricarum: Fontes, 3.)

Arató Gy.–Nemes G.–Vajk Á. szerk., *Primus inter omnes,* 2016.

Primus inter omnes, Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára, szerk. Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2016 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások, 25.)

Badics 1927.

Badics Ferenc, *Horváth János [székesfehérvári] püspök 1769–1835,* Veszprém, Veszprémi Egyházmegye, 1927.

Bahlcke 2013.

Bahlcke, Joachim, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia, Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790),* Budapest, METEM, 2013.

Bajáki–Báthory, szerk., *Lelkiség és oktatás...,* 2018.

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Budapest, MTA, PPKE, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 18.)

Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009.

Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, a mutatót összeáll. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.)

Balázs É.–Krász–Kurucz, szerk., *Hétköznapi élet...,* 2007.

Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815, szerk. H. Balázs Éva, Krász Lilla, Kurucz György, Budapest, Corvina Kiadó, 2007.

Balázs G., szerk., *Folklorisztika 2000-ben…,* 2000.

Folklorisztika 2000-ben, Folklór–irodalom–esztétika, Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára, szerk. Balázs Géza, Budapest, ELTE, 2000.

Balázs–Font–Keserű G.–Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések...* 1997.

Művelődési törekvések a korai újkorban, tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

Bálint, szerk., *Adalékok...,* 1987.

Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez, szerk. Bálint István János, Budapest, OSZK, 1987.

Balogh M.–Gergely J. 1996.
Balogh Margit–Gergely Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992,* Budapest, MTA TTI, 1996 (História könyvtár).
Bándi–Monok, KtF XIII, 2020.
Intézményi- és magángyűjtemények 1591–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. és szerk. Bándi András, Monok István, Budapest, MTAK, 2020 (Könyvtártörténeti Füzetek, XIII.).
Bányai, szerk., *Könyves műveltség…,* 2006.
Könyves műveltség Erdélyben, szerk. Bányai Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006.
Bányai–Spielmann-Sebestyén, szerk., *Könyvek által...* 2009.
Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére, szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009.
Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi…,* 2014.
Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában – Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe, szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint, Debrecen, DTE BTK, 2014 (Speculum historiae Debreceniense, 18).
Barbier 2022.
Frédéric Barbier, *L'étique Luthérienne et les bibliothèques (1517–1572),* Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance, LXXXIV(2022), nr. 2, 225–247.
Barbier, ed., *Est-ouest...,* 2005.
Est-ouest, Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe*–XX*[e] *siècle),* ed. par Frédéric Barbier, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. II.).
Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...,* 2012.
Actes du symposium international Le livre, La Roumanie, L'Europe, 4ème édition, *20 à 23 Septembre 2011, Sinaia* (org.: Biblioteca Metropolitană Bucureşti), *Tome I. Histoire et civilisation du livre,* textes réunis par Frédéric Barbier, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 2012.
Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013.
Un'istituzione dei Lumi, La biblioteca, Teoria, gestione e practiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi, Convegno internazionale, Parma, 20–21 maggio 2011, a cura di Frédéric Barbier, Andrea De Pasquale, Parma, Museo Bodoniano, 2013 (Caratteri 8.).

Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005.
Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, III.).
Barbier–Monok–De Pasquale, eds., *Bibliothèques décors 17–19. sz.,* 2016.
Bibliothèques décors (XVIIe-XIXe siècle) – Bibliotheken, Dekor (17.-19. Jahrhundert) – Biblioteche decorazioni (XVII-XIX secolo), eds. Frédéric Barbier, István Monok, Andrea De Pasquale, Budapest–Rome–Paris, Bibliothèque de l'Académie hongroise des sciences, Bibliothèque nationale centrale de Rome, Éditions des Cendres, 2016.
Barbier–Monok–Seidler, ed., *Les bibliothèques…,* 2020.
Les bibliothèques et l'économie des connaissances – Bibliotheken und die Ökonomie *des Wissens, 1450–1850, Colloque international – Internationale Tagung, 9–13 avril/April 2019 Sárospatak (Hongrie/Ungarn),* ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Andrea Seidler, Budapest, MTAK, 2020 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, VIII.). – https://doi.org/10.36820/SAROSPATAK.2020
Bárth D., szerk., *Alsópapság…,* 2013.
Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon, szerk. Bárth Dániel, Budapest, ELTE BTK, 2013.
Bárth D., szerk., *Papok...,* 2021.
Papok a 18–20. századi lokális közösségekben, Történetek találkozása, szerk. Bárth Dániel, Budapest, ELTE BTK, 2021.
Bárth J. 2019.
Bárth János, *Paptartás a Kalocsai Főegyházmegyében (1738–1849),* Budapest, ELTE BTK, 2019 (Folcloristica historica, 1.).
Bartók Zs. 2015.
Bartók Zsófia Ágnes, *Az* Érdy-*kódex célközönsége, Nyelvemlékek a nyomtatásos terjesztés küszöbén,* in Karlinszky, szerk., *Szerzetesrendek…,* 2015, 233–248.
Báthory–Kónya, szerk., *Egyház és reprezentáció...,* 2016.
Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon, szerk. Báthory Orsolya, Kónya Franciska, Budapest, MTA, PPKE, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 12.).
Beke 1991.
Beke Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa,* Budapest, OSZK, 1991 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 9.).

Béla B.–Latzkovits M.–Majoros V., szerk., *Balázs 75,* 2024.
Balázs 75. Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára, szerk. Béla Bálint, Latzkovits Miklós, Majoros Viktória, Budapest, Reciti, 2024.
Benda K. 1979.
Benda Kálmán, *Pázmány Péter politikai pályakezdése,* Az MTA I. osztályának közleményei, 28(1979), 275–287.
Bene, szerk., *Magyar sztoikusok,* 2024.
Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből, szerk. Bene Sándor, Budapest, Gondolat, 2024.
Bene–Pintér, szerk., *Zrínyi Miklós,* 2021.
Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet, szerk. Bene Sándor, Pintér Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum Kiadó, 2021.
Berecz 1999.
Berecz Ágnes, *Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai, II, Az Esterházy-aukció,* in A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, Budapest, 9(1999), 191–204.
Berecz 2002.
Berecz Ágnes, *A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, Budapest, 10(2002), 105–132.
Bérenger 2010.
Jean Bérenger, *La Hongrie des Habsbourg, Tome I., de 1526 à 1790,* Rennes, PIE, 2010.
Bérenger–Kecskeméti K. 2008.
Jean Bérenger–Kecskeméti Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918,* Budapest, Napvilág, 2008.
Berlász 1974a.
Berlász Jenő, *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században,* in Pintér M., összeáll., *Régi könyvek...,* 1974, 221–226.
Berlász 1974.
Berlász Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században,* in Szauder–Tarnai, szerk. *Irodalom és felvilágosodás,* 1974, 283–332.
Berlász–Keveházi–Monok, Adattár 12/1, 1984.
A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke, Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István, Szeged, JATE, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12.).
Berlász–Keveházi–Monok, hrsg. von, *Die Bibliothek Dernschwam,* 1984.
Die Bibliothek Dernschwam, Bücherverzeichnis eines Fugger-Agenten in Ungarn, hrsg. von Jenő Berlász, Katalin Keveházi, István Monok, Szeged, JATE, 1984.

Bernád–Muckenhaupt 2019.
Bernád Rita-Magdolna–Muckenhaupt Erzsébet, *Pázmány Péter dedikált préikációskönyve* a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában, 1, Lustra, 6(2019), 18–22.
Bernád–Muckenhaupt 2020.
Bernád Rita-Magdolna–Muckenhaupt Erzsébet, *Pázmány Péter dedikált préikációskönyve* a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában, 2, Lustra, 7(2020), 36–42.
Bernád–Muckenhaupt 2022.
Bernád Rita-Magdolna–Muckenhaupt Erzsébet, *Lakatos István erdélyi könyvtárakban fennmaradt könyvei,* Lustra, IX(2022), 1. szám, 14–25.
Bernád–Muckenhaupt 2023.
Rita-Magdolna Bernád–Erzsébet Muckenhaupt, *„Ex libris Patris Stephani Lakatos de Udvarhely", Cărţi din biblioteca cărturarului István Lakatos păstrate* în *colecţii din Transilvania,* in Roman-Negoi–Bogdan–Matei, ed., *Cartea,* 2023, 55–83.
Bilkei 1993.
Bilkei Irén, *Csányi Ákos, egy zalai köznemes pályája a XVI. században,* in Kapiller, szerk., *Gazdaságtörténeti tanulmányok,* 1993, 7–16.
Bilkei 2010.
Bilkei Irén, *Hiteleshelyek a veszprémi egyházmegyében a középkorban és a korai újkorban,* in Hermann–Karlinszky, szerk., *Megyetörténet,* 2010, 57–68.
Bilkei 2015.
Bilkei Irén, *A késő középkori zalai bencés hiteleshelyek szerepe az írás elterjedésében,* in Karlinszky, szerk., *Szerzetesrendek…,* 2015, 249–259.
Bilkei 2019.
Bilkei Irén, *Zalai peregrinusok, prédikátorok és szervitorok a reformáció századában,* in Erős K.–Kulcsár B., szerk., *A protestantizmus…,* 2019, 11–31.
Bíró A. 2022.
Annamária Bíró, *Aufbau der Infrastuktur der Wissenschften in Siebenbürgen gegen Ende des 18. Jahrhunderts: Die beiden Telekis,* in Vaderna, hrsg, *The Culture…,* 2022, 159–172.
Bíró Gy.–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018.
Erdélyi könyvesházak V. 1541–1750, Vegyes források, sajtó alá rend. Bíró Györgyi, Monok István, Verók Attila, Budapest–Szeged, MTAK, SZTE, 2018 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/5.).
Bitskey 1997.
Bitskey István, *Püspökök, írók, könyvtárak, Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban,* Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997.

Bitskey 2007.
Bitskey István, *Telekesy István püspök könyvei Egerben,* in Maczák, szerk., *Summa,* 2007, 33–35.
Blair 2000.
Ann Blair, *Mosaic Physics and the Search for a Pious Natural Philosophy in the Late Renaissance,* Isis, 91(2000), Nr. 1, 32–58. – https://doi.org/10.1086/384625
Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra …*2000.
A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában, Tanulmányok, szerk. Boda Miklós, Kalányos Katalin, Surján Miklós, Tüskés Tibor, Pécs, JPTE, 2000.
Bode 2005.
Gerhard Bode, *Conrad Dietrich (1575–1639) and the Instruction of Luther's Small Catechism,* PhD Dissertation, Concordia Seminar, Saint Louis, 2005.
Bogár, szerk., *Régi magyar népénekek…*, 2015.
Régi magyar népénekek és imádságok, szerk. Bogár Judit, Budapest, MTA, PPKE, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11.)
Bogdándi–Dáné–Lupescu Makó, szerk. *Sipos Gábor 70,* 2021.
Album amicorum, Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára, szerk. Bogdándi Zsolt, Dáné Veronika, Lupescu Makó Mária, Kolozsvár, EME, 2021.
Bognár–Kiss J. M.–Varga J., *Nagyszombat,* 2002.
Bognár Krisztina–Kiss József Mihály–Varga Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói, 1635–1777,* Budapest, ELTE, 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 25.).
Boros 1994.
Boros István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár,* Budapest, Balassi, 1994.
Boros 2021.
Boros István, *A váci szemináriumi könyvtár kezdete és a váci Gutenberg-töredék,* Magyar Könyvszemle, 137(2021), 220–231. – https://doi.org/10.17167/mksz.2021.2.220-231
Borvölgyi, KKK VII, 2004.
Borvölgyi Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára,* Budapest–Szeged, OSZK, SZTE, 2004 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VII..)
Bruck–Monok–Zvara 2021.
Bewahrte Geistigkeit und Kulturerbe von drei Nationen, Die Historische Bibliothek des Fraziskanerklosters in Güssing, Aufsätze von Anton Bruck, István Monok, Edina Zvara, Budapest–Güssing, MTAK, Franziskanerkloster, 2021. – https://doi.org/10.36820/bibliothekgussing.2021
Bubryák 2013a.
Bubryák Orsolya, *Walch* Máté és a pozsonyi Erdődy-*palota,* in Szentesi E.–Mentényi K.–Simon A., szerk., *Kő, kövön,* 2013, 631–666.

Bubryák 2013.
Bubryák Orsolya, *Családtörténet és reprezentáció, A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei,* Budapest, MTA BTK, 2013.
Buzási 2001.
Buzási Enikő, *Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Widemann-portrésorozatok*, Művészettörténeti Értesítő, L(2001), 15–26. – https://doi.org/10.1556/MuvErt.50.2001.1-2.2
Buzási 2010a.
Buzási Enikő, *A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecenatúrájának példáján (Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutatkozása),* Századok, 144(2010), 849–852.
Buzási 2010.
Buzási Enikő, *Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről, Számok és következtetések*, Századok, 144(2010), 895–932.
Buzási 2014.
Enikő Buzási, *Porträts, Mäler, Mäzene zur Geschichte des Porträts im 16–17. Jahrhundert im Königreich Ungarn*, Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 55(2014), 23–104. – https://doi.org/10.1556/AHistA.55.2014.1.3
Buzási, szerk., *Főúri ősgaléria…,* 1988.
Főúri ősgaléria, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból, A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, Magyar Nemzeti Galéria, 1988. március–augusztus, a katalógust szerk. Buzási Enikő, a kiállítást rend. Buzási Enikő, Cennerné Wilhelmb Gizella, Budapest, MNG, 1988.
Chindriș 1980.
Ioan Chindriș, *Blajul iluminist, O analiză a structuliror cultulare,* Anuarul Institutului de Istorie şi Archeologia, Cluj Napoca, XXIII(1980), 187–208.
Chindriș 2001a.
Ioan Chindriș, *Biblioteca lui Inochentie Micu-Klein*, in Chindriș 2001, 45–76.
Chindriș 2001.
Ioan Chindriș, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, Cartimpex, 2001.
Chindriș 2007.
Ioan Chindriș, *Unirea cu Roma,* şi *scuola Ardeleană*. In: Scoala Ardeleana, II. coordonator Ioan Chindris. Oradea, Editura Episcop Vasile Aftenie, 2007. 9–60.
Čičaj 2005.
Viliam Čičaj, *Das französische Buch und der mitteleuropäische Leser in der Periode der Neuzeit,* in Barbier, ed., *Est-ouest...,* 2005, 143–150.

Čičaj–Monok–Viskolcz, Adattár 13/3, 2003.
Magyarországi magánkönyvtárak, III, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya, sajtó alá rend. Viliam Čičaj, István Monok, Noémi Viskolcz, Budapest–Szeged, OSZK, SZTE, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.).
Conte–Oïffer-Bomsel–Cantarino-Suñer, sous la dir., *Boèce,* 2019.
Boèce au fil du temps: Son influence sur les lettre européennes du Moyen Âge *à nos jours,* sous la dir. de Sophia Conte, Alicia Oïffer-Bomsel, Maria-Elena Cantarino-Suñer Paris, Garnier, 2019.
Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010.
Magyarországi magánkönyvtárak, V, 1643–1750, sajtó alá rend. Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István, a mutatót összeáll. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2010 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/5.).
Czeglédi–Mizera–Verók, szerk., *Művelődéstörténeti…* 2017.
Művelődéstörténeti kalászatok, szerk. Czeglédi László, Mizera Tamás, Verók Attila, Eger, Líceum Kiadó, 2018 (Helyi érték, 3.).
Czibula–Demeter–Pintér, szerk., *Szín–játék–költészet...* 2013.
Szín–játék–költészet, Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, reciti, Partium Kiadó, Protea Egyesület, 2013.
Csajághy 2000.
Csajághy Gábor, *Klimo György könyvtáráról,* in Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra …*2000, 91–94.
Csanak 1976.
F. Csanak Dóra, *A „G. Telekiek' alapítványa",* Magyar Tudomány, 83(1976), nr. 9, 545–551. – ugyanez: Rejtő I. szerk., *MTAK 150,* 1976, 17–25.
Csanak 2001.
F. Csanak Dóra, *A Telekiek gyűjteménye,* in Fekete G., szerk., Örökségünk..., 2001, 11–33.
Csapodi 1942.
Csapodi Csaba, *Könyvtermelésünk a 18. században,* Magyar Könyvszemle, 66(1942), 393–398.
Csapodi 1946.
Csapodi Csaba, *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig,* Magyar Könyvszemle, 70(1946), 98–104.
Csapodi–Tóth–Vértesy 1987.
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós, *Magyar könyvtártörténet,* Budapest, Gondolat, 1987.

Császtvay–Nyerges, szerk., *Humanizmus és gratuláció…*, 2009.
Humanizmus és gratuláció, Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Budapest, Balassi, 2009.
Cséby 2013.
Cséby Géza, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepségekre,* Doktori értekezés, Szeged, SZTE, 2013
Cselenkó 2011.
Cselenkó Borbála, *Zalaegerszeg, a szombathelyi püspök uradalma, 1777–1848: A mezőváros és földesura kapcsolattörténete,* Zalaegerszeg, Millecentenáriumi Közalapítvány, 2011 (Zalaegerszegi füzetek).
Cserpes–Szijártó 2010.
Cserpes Tünde–Szijártó István, *Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században,* Századok, 144(2010), 1225–1261.
Csorba D. 2011.
Csorba Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái,* Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények, 2011, 196–207.
Csörsz Rumen–Hegedüs B.–Kiss M.–Lengyel R.–Tüskés G, összeáll., *Fénykeresők,* 2017.
Fénykeresők, Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában, Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október – Lichtsucher, Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa, Kommentierte Quellensammlung zur Kabinetausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Oktober 2017, írták és összeáll. / von Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Budapest, MNM, MTA BTK ITI, 2017.
Deé Nagy 1996.
Deé Nagy Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században,* in Kovács A.– Kovács A.–Sipos G.–Tonk S., szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond...,* 1996, 134–147.
Deé Nagy 1997a.
Deé Nagy Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században,* in Simon M.–Szabó Ágnes, KKK II, 1997, XXV–LII.
Deé Nagy 1997.
Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel,* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.
Deé Nagy 2017a.
Deé Nagy Anikó, *Az erdőszentgyörgyi Rhédei-kastélykönyvtár a 18. században,* in Deé Nagy 2017, 59–80.

Deé Nagy 2017.
Deé Nagy Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony,* Kolozsvár, Kriterion, 2017.
Deé Nagy 2019.
Deé Nagy Anikó, *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna (1754–1797),* in Deé Nagy–László L. 2019, 7–42. [a könyveiről: 32–41.]
Deé Nagy–László L. 2019.
Deé Nagy Anikó–László Lóránt, *Gróf iktári Bethlen Zsuzsanna és szakácskönyve,* Kolozsvár–Marosvásárhely, Kriterion, Teleki Téka Alapítvány, 2019.
Dékány 2015.
Dékány Vanda, *Assisi Szent Ferenc alakja a 17–18. századi magyar népénekekben és más kegyességi műfajokban,* in Bogár, szerk., Régi magyar népénekek…, 2015, 69–110.
Dénesi 2006.
Dénesi Tamás, *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében,* Budapest, ELTE BTK, PhD-értekezés, 2006.
Dénesi 2010.
Dénesi Tamás, *Katolikus megújulás a 18. századi egyházmegyében,* in Hermann I.–Karlinszky, szerk., *Megyetörténet,* 2010, 103–139.
Desachy, red., *Roueurge,* 2000.
Livres et bibliothèques en Rouergue (XIVe–XVIIIe siècle), textes réunis par Matthieu Desachy, Rodez, 2000 (Revue de Rouergue, Nr. 63.)
Dezsényi Szemző 1939.
Dezsényi Szemző Piroska, *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei,* Magyar Könyvszemle, 63(1939), 165–175.
Dezső–Molnár–Schmelczer-Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás...* 2016.
Tudomány és kutatás a 240. éves Klimo Könyvtárban. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelczer-Pohánka Éva, Pécs, 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13.)
Djuvara 1914.
Trandafir G. Djuvara, *Cent projet de partage de la Turquie (1281–1913),* Paris, Alcan, 1914.
Dóbék 2018a.
Dóbék Ágnes, *Könyvek Barkóczy Ferenc püspök egri gyűjteményéből,* in Horváth I., szerk., *Fejezetek az ezer éves...,* 2018, 77-84.
Dóbék 2018.
Dóbék Ágnes, *Az egri szeminárium tankönyvei (1754–1761),* in Bajáki–Báthory, szerk., *Lelkiség és oktatás...,* 2018, 47–55.

Dóbék 2020.
Dóbék Ágnes, *Sauttersheim Ignác könyvei,* in Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 203–216.
Dóbék 2021.
Dóbék Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára,* Budapest, MTAK, 2021 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XI.) – https://doi.org/10.36820/karpatmed.2021.Barkoczy
Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020.
Könyvek magántulajdonban 1770–1820, szerk. Dóbék Ágnes, Budapest, reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 6.).
Dobozy, szerk., *Epika…,* 2010.
Epika: Fiatal kutatók konferenciája, Tanulmánykötet, ed. Dóra Dobozy, Budapest, 2010 (Arianna könyvek, 3..)
Draskóczy–Varga J.–Zsidi, szerk., *Universitas – historia,* 2018.
Universitas – historia, Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére, szerk. Draskóczy István, Varga Júlia, Zsidi Vilmos, Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018.
Eckhardt 1917.
Eckhardt Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad, Réthy, 1917.
Eckhardt 1923.
Alexander Eckhardt, *Les livres français d'une bibliothèque privée en Hongrie au XVIII.*e *siècle (István Csáky et sa femme Júlia Erdődi)*, Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes, 1923, Nr. 3–4, 145–147.
Eckhardt 1938.
Eckhardt Sándor, *A francia szellem,* Budapest, 1938 (A Magyar Szemle könyvei, 14.) (Budapest, *Historia* Incognita, 4, [2]2003).
Eckhardt 1943.
Sándor Eckhardt, *De Sicambria à Sans Souci* : *histoire et* légendes *franco-hongroises,* Paris, 1943 (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, 2.).
Ecsedy 1999.
V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800,* Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (benne Pavercsik Ilona a *könyvkereskedelem*ről, 295–340.).
Ecsedy 2007.
V. Ecsedy Judit, *Pillanatkép a retrospektív nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszáról,* in Maczák, szerk., *Summa,* 2007, 64–68.
Ecsedy 2012.
V. Ecsedy Judit, *Hetven év nyomdai körképe és mérlege, 1601–1670,* in Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae,* 2012, 11–33.

Ecsedy 2014.
V. Ecsedy Judit, *Bod* Péter műveinek kiadástörténetéhez – hamis évmegjelenésű változatok, Magyar Könyvszemle, 130(2014), 10–29.
Ecsedy 2021a.
V. Ecsedy Judit, *A magyarországi könyvtermelés a kézisajtó korában számokban,* in Ecsedy 2021, 465–475.
Ecsedy 2021.
V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1830,* Budapest, MTA KIK–Kossuth, 2021. – https://doi.org/10.36820/konyvnyomtatas.2021.ecsedy
Egyed E. 2014.
Egyed Emese, *Művelt nemesek és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a XVIII. századi Erdélyben,* in Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi…,* 2014, 473–483.
Emődi 2006.
Emődi András, *A 18. századi erdélyi és partiumi pálosrendi könyvtárak fennmaradt könyvei és könyvjegyzékei,* in Sarbak–Őze S. *Decus solitudinis,* 2007, 335–376.
Emődi 2006.
Emődi András, *A pálos rend tövisi kolostorának könyvtára a 18. században,* in Bányai, szerk., *Könyves műveltség…,* 2006, 51–73.
Emődi, Adattár 19/4, 2014.
Emődi András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén, 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei,* Budapest–Szeged–Nagyvárad, NMTT, SZTE, PKE, 2014 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4.).
Erdélyi G.–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...,* 2007.
Mindennapi választások, Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Budapest, MTA TTI, 2007 (Történelmi Szemle, 49(2007), 2. szám CDROM melléklete).
Erős K.–Kulcsár B., szerk., *A protestantizmus…,* 2019.
A protestantizmus zalai évszázadai, szerk. Erős Krisztina, Kulcsár Bálint, Zalaegerszeg, MNL Zala Megyei Levéltára, 2019 (Zalai gyűjtemény 82.).
Etényi–Horn, szerk., *Portré és imázs…,* 2008.
Portré és imázs, Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2008.
Fábri 2022.
Fábri Anna, *Arany idők, Eszmék, emberek gróf Teleki László neveltetésében,* Budapest, Kortárs, 2022.

Farkas G. F. Adattár 17/2, 1997.
Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II, Nagyszombat 1632–1690, sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2. – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 18.).
Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992.
Magyarországi magánkönyvtárak, II, (1580–1721), sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.).
Farkas G. F.–Monok–Pozsár–Varga A., Adattár 17/1, 1990.
Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1.).
Fata–Forgó–Haug-Moritz–Schindling, hrsg., *Das Trienter Konzil…*, 2019.
Das Trienter Konzil und seine Rezeption in Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts, hrsg. von Márta Fata, András Forgó, Gabriele Haug-Moritz, Anton Schindling, Münster, Aschendorff, 2019 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 171.).
Fatio 1976.
Olivier Fatio, *Méthode et théologie: Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée,* Genève, Droz, 1976 (Travaux d'humanisme et renaissance, 147.).
Fazekas 1993.
Fazekas István, *A Győri Egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között,* Történelmi Szemle, 35(1993), Nr. 1-2., 101–131. uez: in Fazekas 2014a, 69–115. (bővebb változat).
Fazekas 2014a.
Fazekas István, *A reform útján: A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Feldolgozások, 20.).
Fazekas 2014.
Fazekas István, Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében, in Fazekas 2014a, 147–162.
Fazekas–Kádár–Kökényesi–Ternovácz, *Győr,* 2020.
Fazekas István–Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Ternovácz Bálint, *A győri jezsuita gimnázium diáksága, 1630–1773,* – https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/
Fazekas–Kádár–Kökényesi–Ternovácz, *Nagyszombat,* 2020.
Fazekas István–Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Ternovácz Bálint, *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága, 1616–1773,* – https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/

Fazekas–Kádár–Kökényesi–Ternovácz, *Pozsony,* 2020.
Fazekas István–Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Ternovácz Bálint, *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága, 1661–1773,* – https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/
Fejér 1809.
Fejér György, *Jutalomra érdemesített értekezés egy Magyar Tudós Társaság' legkönnyeb, 's leghelyesebb felállításáról,* Pesten, Trattner Mátyás, 1809.
Fejér 1842.
Fejér György, *Ember-nemesítés, vagy is a' természeti erkölcs-tudomány,* Pesten, Trattner Károly, 1842.
Fejérdy A.–Hegedűs A., szerk., *Visszatérés…,* 2022.
Visszatérés a magyar Sionra: Tanulmányok az érseki szék Esztergomba történt visszatérésének 200. évfordulója alkalmából, szerk. Fejérdy András, Hegedűs András, Esztergom, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, 2022 (Strigonium antiquum, XI.).
Fekete Cs.–Kulcsár Gy. (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988.
Partiumi könyvesházak 1621–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György (= Bura László), Monok István, Varga András, Budapest–Szeged, MTAK, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.).
Fekete G., szerk., Örökségünk..., 2001.
Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, szerk. Fekete Gézáné, Budapest, MTAK, 2001 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 37/112.).
Ferenczi S. 2016.
Ferenczi Sándor, *Az erdélyi egyházmegye római katolikus papsága 1716–1753 közötti időszakban,* in Marton J.–Bodó M. szerk., *Ezeréves,* 2009, 62–79.
Fodor Gy.–Sarbak, szerk., *Maróth ünnepi kötet,* 2013.
Ünnepi kötet *Maróth Miklós hetvenedik születésnapja tiszteletére,* szerk. Fodor György, Sarbak Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2013.
Fodor P.–Pálffy G.–Tóth I. Gy., szerk., *Tanulmányok Szakály Ferenc…,* 2002.
Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, MTA TTI, 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.).
Forgó A.–Gőzsy, szerk., *Katolikus egyházi társadalom, 18. század,* 2019.
Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században, szerk. Forgó András, Gőzsy Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2019 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11.).

Földváry M. I. 2012.
Földváry Miklós István, *A római rítus változatainak kutatása, I–VI,* Magyar Egyházzene, XX(2012/13), 29–36.
Förköli 2010.
Förköli Gábor, *A taláros francia és az erdélyi főúr: Jacques Auguste de Thou Commentarii de vita suaja mint Bethlen Miklós Önéletírásának előkép,* in Dobozy, szerk., *Epika…,* 2010, 23–36.
Förköli 2019.
Gábor Förköli, *Une „Consolation philosophique" méconnue, Les deux Vérités de Jean de Silhon (1626),* in Conte–Oïffer-Bomsel–Cantarino-Suñer, sous la dir., *Boèce,* 2019, 545–559.
Förköli 2021.
Förköli Gábor, *Zrínyi félreismert olvasmánya, Nicolas Caussin,* in Bene–Pintér, szerk., *Zrínyi Miklós,* 2021, 269–285. – https://doi.org/10.17048/ZrinyiMiklos.2021.269
Fülemüle–Kiss, szerk., *Történeti forrás...,* 2008.
Történeti forrás – néprajzi olvasat, szerk. Fülemüle Ágnes, Kiss Réka, Budapest, L'Harmattan, 2008 (Documentatio ethnographica, 23.).
Fülöp 1978.
Fülöp Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban,* Budapest, Akadémiai Kiadó 1978 (Irodalomtörténeti könyvtár, 33.).
Gáborjáni Szabó 2014.
Gáborjáni Szabó Botond, *Kazay* Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a *historia litteraria magyarországi történetéből,* Debrecen, TREGy, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).
Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi K.–Lázár I. D.–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990.
Kassa város olvasmányai, 1562–1731, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh (Viskolcz) Noémi, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.).
Gálfi E.–Kovács Zs.–Kovács K., szerk., *Arte et ingenio,* 2021.
Arte et ingenio Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára, szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára, Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.
Gárdonyi M. 2013.
Gárdonyi Máté, *A plébánossal szemben támasztott követelmények a tridenti zsinat után,* in Bárth, szerk., *Alsópapság…,* 2013, 43–52.

Gay 2010.
Jean-Pascal Gay, *Théologiens radicaux, théologies radicales? Autour des pratiques d'écritures de théologiens francophones de la fin du XVII*e *siècle,* Archives de sciences sociales des religions, 55(2010), Nr. 150, 77–98. – https://doi.org/10.4000/assr.22169

Géra 2014.
Géra Eleonóra, *Kőhalomból (fő)város, Buda város hétköznapjai a 18. század elején,* Budapest, L'Harmattan, 2014.

Géra 2024.
Géra Eleonóra, *Buda a fővárossá válás útján (1686–1791),* Urbs, Magyar várostörténeti évkönyv 2023, Budapest, 18(2024), 259–286.

Glatz, szerk., *Gazdaság, társadalom…,* 1989.
Gazdaság, társadalom, történetírás, Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, MTA TTI, 1989.

Gordán–Monok, Adattár 16/7, 2022.
Erdélyi könyvesházak VII, Magyar személyek és intézmények könyvtárai, 1617–1777, sajtó alá rend. Gordán Edina, Monok István, Budapest–Sárospatak, MTAK, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/7.).

Göllner 1977.
Carl Göllner, *Samuel von Brukenthal, Sein Leben und Wert im Wort und Bild,* Bukarest, Kriterion, 1977.

Gőzsy 2013.
Gőzsy Zoltán, *A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században,* in Bárth D., szerk., *Alsópapság…,* 2013, 53–84.

Gőzsy–Varga Sz. 2009.
Gőzsy Zoltán–Varga Szabolcs, *Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben,* Századok, 143(2009), 1123–1161.

Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…,* 2009.
Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742 – Egyházlátogatási jegyzőkönyvek a Pécsi Egyházmegyében 1738–1742, Kiad. Gőzsy Zoltán, Varga Szabolcs, Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola, 2009 (Seria *Historia*e Dioecesis Quinqueecclesiensis, V.).

Gőzsy–Varga Sz., kiad., *Visitatio canonica…,* 2018.
Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742 – A Pécsi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve 1738–1742, Kiad. Gőzsy Zoltán, Varga Szabolcs, 2. javított kiadás, Pécs, META Egyesület, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 6.).

Granasztói 2005.
Olga Granasztói, *Lecteurs hongrois de livres francais, Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIII*e *siécle*, in Barbier, ed., *Est-ouest...,* 2005, 247–254.
Granasztói 2009.
Granasztói Olga, *Francia könyvek magyar olvasói, A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810,* Budapest, Universitas, OSZK, 2009 (Res libraria, III.).
Granasztói 2012–2014.
Olga Granasztói, *Diffusion du livre en français en Hongrie: bilan et perspectives des recherches sur les bibliothèques privées de l'aristocratie (1770–1810),* in Komorová, zost., *K výzkumu zámockých...,* 2012, 183–190.; ugyanez: Histoire et civilisation du livre, Revue internationale, 10(2014), 181–205.
Granasztói 2020.
Olga Granasztói, *Se divertir: les enseignements de la bibliothèque d'une femme aristocrate hongroise à la fin du XVIII*e *siècle*, in Barbier–Monok–Seidler, ed., *Les bibliothèques…,* 2020, 302–313.
Grócz 2017.
Grócz Zita, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvritkaságai,* Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 2017.
Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996.
Lesestoffe in Westungarn II, Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt), hrsg von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen, Sonderband XV.).
Guida, a cura di, *Dalla liberazione di Buda…,* 1996.
Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon, Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea, Atti del Convegno storico italo-ungherese (Pécs 23–24 aprile 1993), a cura di Francesco Guida, Roma, Lithos, 1996, 64–71.
Guthmüller, hrsg., *Latein und Nationalsprachen…* 1998.
Latein und Nationalsprachen in der Renaissance, hrsg. von Bodo Guthmüller, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998,(Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 17.).
Gyáni–Szilágyi A. 2024.
Gyáni Gábor–Szilágyi Adrienn, *Az arisztokrácia tündöklése és bukása Magyarországon 1700–1957,* Budapest, HUN REN BTK TTI, 2024.
Gyöngyössy 2021.
Gyöngyössy Orsolya, *„Tsokoládé* főző edénytől az arany *lánczos óráig", Egy csongrádi plébános személyes tárgyainak jegyzéke 1840-ből,* in Bárth D., szerk., *Papok...,* 2021,

György A. 1885.
György Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben,* Budapest, Statisztikai Hivatal, 1885 (Hivatalos statisztikai közlemények).
Gyulai É. 2009.
Gyulai Éva, *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században, I–II.* Egyháztörténeti szemle, 10(2009), Nr. 1, 3–31.; 10(2009), Nr. 3, 3–20.
Gyuricza A. 2024.
Gyuricza Andrea, *A Nemzeti Casino* könyvtára, Budapest, MTA KIK, 2024 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 52(127)).
Hála 2016.
Hála József, *Különös kövek, csodás csontok, Kilenc dolgozat a népi geológia köréből,* Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány, 2016.
Hanauer, szerk., *A Veszprémi Papnevelő…,* 1896.
A Veszprémi Papnevelő Intézet emlékkönyve Magyarország fennállásának ezredéves ünnepére, szerk. Hanauer István, Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1896.
Hargittay 1987.
Hargittay Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében*, in Lukács–Szabó F., szerk., *Pázmány…,* 1987, 405–448.; ugyanez in Hargittay 2009, 113–151.
Hargittay 2009.
Hargittay Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében,* Budapest, Universitas Kiadó, 2009 (*Historia* Litteraria, 25.). – https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2009.03.003
Hargittay 2019.
Hargittay Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása,* Budapest, Universitas Kiadó, 2019.
Harms–Raymond–Salman, eds., *Not Dead Things,* 2013.
Not Dead Things, The Dissemination of Popular Print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500–1820, ed. by Roeland Harms, Joad Raymond, Jeroen Salman, Leiden–Boston, Brill, 2013 (Library of the Written World, 30.). – https://doi.org/10.1163/9789004253063
Hegedűs A. 2010.
Hegedűs Antal, *Patachich* Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége, Budapest, METEM, 2010 (METEM könyvek, 69.).
Hegyi Á. 2018.
Hegyi Ádám, *„…azt kőzőnséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos…" Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között,* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

Hegyi Á. 2020.
Hegyi Ádám, *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár? Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáraira a XVIII–XIX. század fordulóján,* in Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 87–98.
Hegyi Á. 2021.
Hegyi Ádám, *Rektorok lelkészi szolgálatai, Református tanítók társadalmi megítélése a 18. században a Dél-Alföldön,* in Bárth D., szerk., *Papok...,* 2021, 111–121.
Hegyi F. 1978.
Hegyi Ferenc, *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 94(1978), 167–176.
Hegyi F. 2016a.
Hegyi Ferenc, *A szenci piarista Collegium Oeconomicum* könyvtára, in Hegyi 2016, 57–68.
Hegyi F. 2016.
Hegyi Ferenc, *Szenctől Tatáig. A piarista rend és a műszaki-gazdasági szakoktatás kezdetei Magyarországon, Tanulmányok és források,* sajtó alá rend. Koltai András, Szekér Barnabás, Budapest, Piarista Rend, 2016 (Magyarország piarista múltjából, 10.).
Héjja 2003.
Héjja Julianna Erika, *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig,* Budapest, OSZK, 2003 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, IX.).
Hendre Bíró 2012.
Doina Hendre Bíró, *La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány,* in Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...* 2012, 122–139.
Hermann E. 1947.
Hermann Egyed, *Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821) egyházlátogatása 1815–16-ban,* Veszprém, Veszprémi Egyházmegye, 1947 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 11.).
Hermann E.–Eberhardt 1942.
Hermann Egyed–Eberhardt Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején,* Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1942 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 8.).
Hermann I., szerk., *Padányi Biró Márton,* 2014.
Padányi Biró Márton veszprémi püspök emlékezete, szerk. Hermann István, Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 2014 (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 33.).
Hermann I.–Karlinszky, szerk., *Megyetörténet,* 2010.
Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére, szerk. Hermann István, Karlinszky

Balázs, Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani levéltár, Veszprém Megyei Levéltár, 2010 (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 22. – A veszprémi egyházmegye múltjából, 22.).

Herner–Monok, sajtó alá rend., Adattár 11, 1983.

A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend. és a függeléket összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.).

Hiller 1975.

Hiller István, *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az Erdészeti és Faipari Egyetem könyvtárának története,* Sopron, Erdészeti és Faipari Egyetem, 1975.

Hobson 1949.

Geoffrey D. Hobson, „*Et amicorum*", in The Library, 5. series, Vol. IV, 1949, No. 2, 87–99. – https://doi.org/10.1093/library/s5-IV.2.87

Hodson 2007.

Brian A. Hodson, *The development of Habsburg Policy in Hungary and the Einrichtungswerk of Cardinal Kollonich, 1683–90,* Austrian History Yearbook, 38(2007), 92–107. – https://doi.org/10.1017/S0067237800021433

Holik 1923.

Florian Holik, *Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn,* Ungarische Jahrbücher, 2(1923) (Berlin–Leipzig), 383–399.

Holl B. 1982.

Béla Holl, *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo,* in Köpeczi–Sárközy, a cura di, 1982, 211–224.

Holl B. 1992.

Holl Béla, *A podolini piaristák első könyvvásárlásai (1646–1658),* in Holl, szerk., *Piaristák…,* 1992, 58–88.

Holl B. 2000a.

Holl Béla, *A váci egyházmegye alsópapságának könyvei a XVIII. században,* in Holl 2000, 185–273.

Holl B. 2000.

Holl Béla, *Laus librorum, Válogatott tanulmányok*, vál. szerk. Monok István, Zvara Edina, Budapest, 2000 (METEM könyvek).

Holl B., szerk., *Piaristák…,* 1992.

Piaristák Magyarországon 1642–1992, Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség, 1992.

Horkay 1997.

Horkay László, *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig. Bevezetés a magyar filozófiai gondolkodás történetébe,* Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1977 (Teologiai tanulmányok, új folyam, 7.)

Horváth 1889.
Horváth József, *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasd-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése,* Budapest, Franklin, 1889.
Horváth I., szerk., *Fejezetek az ezer éves...,* 2018.
Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből, Az Egri Hittudományi Főiskola 2015. május 7-én és 2016. május 5-én megrendezett konferenciáinak előadásai, szerk. Horváth István, Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2018 (Egri Érseki Gyűjtemények kiadványai, 1.).
Horváth J. 2001.
Horváth József, *A XVIII. századi győri árvairatok népi vallásossággal kapcsolatos adalékairól,* in Lackovits–Mészáros, szerk. *Népi vallásosság 5,* 2001, 288–295.
Horváth J. 2020.
Horváth József, *Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához (Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatékai, 1770–1820),* in Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 63–86.
Horváth J. 2021.
Horváth József, *A plébános és a helyi közösség kapcsolata a 18–19. században a két Kimle példáján, a plébánoshagyatékok tükrében,* in Bárth D., szerk., *Papok...,* 2021, 279–295.
Horváth József 1975.
Horváth József, *Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól,* Somogyi Múzeumok Közleményei, 2(1975), 235–248.
Horváth József 1982.
Horváth József, *Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Szentbékkálláról és leányegyházairól,* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 16(1982), 271–285.
Horváth M. 2000.
Horváth Margit, *Klimo* püspök könyvtáralapítása, in Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra…*2000, 81–90.
Hudi 2009.
Hudi József, *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében,* Budapest, OSZK, Gondolat Kiadó, 2009 (Nemzeti téka).
Hunyady–Csapó–Pusztai–Szivák, szerk., *Az oktatás…* 2017.
Az oktatás korproblémái, szerk. Hunyady György, Csapó Benő, Pusztai Garbiella, Szivák Judit, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2017.

Hursán 2019a.
Hursán Szabolcs, *Batthyány Lajos (1696-1765) katalógusa I. különös tekintettel a Theologici, Geographici, a Miscellanea szakokra a magyar vonatkozású és antik anyagra,* Magyar Könyvszemle, 135(2019), 201–235. – https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.138-172
Hursán 2019.
Hursán Szabolcs, *Batthyány-könyvtárak az Akadémia Könyvtárában,* in Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019, 196–216. – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.6
Hursán, KKK XII, 2023.
Hursán Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn,* Budapest, MTA KIK, 2023 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII.). – https://doi.org/10.36820/karpatmed.2023.Hursan
Imitatio Christi 2011.
Édition *et diffusion de l'»Imitation de Jésus-Christ« (1470–1800).* Études *et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne,* Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.
Imre M.–Oláh Sz.–Fazakas–Száraz, szerk., *Eruditio, virtus…,* 2011.
Eruditio, virtus et constantia, Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
Infelise–Marini, a cura di, *Remondini,* 1990.
Remondini, Un editore del Settecento, a cura di Mario Infelise, Paolo Marini, Milano, Electa, 1990.
Jagersma–Bloom–Chayes–Hansen, *Private Libraries…,* 2023.
Private Libraries and Their Documentation, 1665–1830, Studying and Interpreting Sources, ed. by Rindert Jagersma, Helwi Bloom, Evelien Chayes, Ann-Marie Hansen, Leiden-Boston, Brill, 2023 (Library and the Written Word, 112. – The Handpress World, 91.). – https://doi.org/10.1163/9789004542969
Jakó 1970–1971.
Jakó Zsigmond, *A szekélyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története,* in Könyvtári Szemle, 14(1970), 171–176.; 15(1971), 21–28., 71–73., 116–124.; újabb, kibővített jegyzet anyaggal: Jakó 1976, 219–251., 347–351.

Jakó 1976.
Jakó Zsigmond, Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez, Bukarest, Kriterion, 1976.
Jakó 1991a.
Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező,* Magyar Könyvszemle, 107(1991), 353–375.
Jakó 1991.
Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác a tudós és a tudományszervező,* Erdélyi Múzeum, LIII(1991), 76–99.
Jakó 1997a.
Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező,* in Jakó 1997b, 359–382.
Jakó 1997.
Jakó Zsigmond, *Társadalom, egyház, művelődés, Tanulmányok Erdély történelméhez,* Budapest, 1997 (METEM könyvek).
Juhász R. I. 2017.
Juhász Réka Ibolya, *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852,* Budapest, ELTE EK és Levéltár, 2017 (Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat, 13.).
Juznić–Bratec Mrvar 2007.
Stanislav J. Juznić–Rožle Bratec Mrvar, *Blaž Kocen in začetki pouka geografskih vsebin ter geografije med Slovenci: katalog razstave – Blaž Kocen (Blasius Kozenn) for the Modern Geography Teaching in Mid-European Milieu,* Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 2007.
Kádár–Kiss–Póka, *Nagyszombat,* 2011.
Kádár Zsófia–Kiss Beáta–Póka Ágnes, *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága, 1635–1773,* Budapest, ELTE, PPKE, 2011 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 26. – Varia theologica, PPKE HTK, 3.).
Kalmár, szerk., *Európai szemmel...* 2007.
Európai szemmel, Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére, szerk. Kalmár János, Budapest, Universitas, 2007.
Kalmár–Varga J. J. 1993.
Kalmár János–Varga J. János, *A magyar királyság berendezésének műve,* Függelék: *A pozsonyi rendi bizottság tervezete, Az ún. „Magyar Einrichtungswerk",* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1993 (Századok Füzetek, 1.).
Kalmár–Varga J. J. 2010.
Kalmár János–Varga J. János, *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn 1688–1690,* Stuttgart, Steiner Verlag, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.).

Kanász 2024.
Kanász Viktor, *Iskolamesterek a veszprémi egyházmegyében az 1778–1779-es Canonica Visitatio* tükrében, in Karlinszky–Varga T. L., szerk., *Hosszú 19. százada,* 2024, 137–162.
Kanász, kiad., *A veszprémi egyházmegye…,* 2020.
A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779, I, Zala megye, közreadja, bev. Kanász Viktor, Veszprém, Főegyházmegyei Levéltár, 2020 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 35.).
Kántor 1940.
Kántor Lajos, *Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében,* Cluj–Kolozsvár, Minerva, 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 116.). – https://doi.org/10.36240/etf-116
Kapiller 1985.
Kapiller Imre, *Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez, Palini Inkey Ferenc bellicai* könyvtára, Zalai Gyűjtemény, 21(1985), 67–77.
Kapiller, szerk., *Gazdaságtörténeti tanulmányok,* 1993.
Gazdaságtörténeti tanulmányok, szerk. Kapiller Imre, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993 (Zalai Gyűjtemény).
Kardos F. 2018.
Kardos Ferenc, *Könyvkincsek zalai falvak könyvtáraiban,* Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2018), Nr. 9, 27–36.
Karlinszky 2008.
Karlinszky Balázs, *A Veszprémi Káptalan bevételei és gazdasági ereje a 15–16. század fordulóján,* in Kilián–Rainer, szerk., *Veszprém reneszánsza,* 2008, 37–66.
Karlinszky 2010.
Karlinszky Balázs, *A Veszprémi Káptalan Zalamerenye-környéki birtokai a török előtt (Káptalani birtokkezelés a középkorban,* in Hermann–Karlinszky, szerk., *Megyetörténet,* 2010, 33–56.
Karlinszky, szerk., *Szerzetesrendek…,* 2015.
Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében, A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai, szerk. Karlinszky Balázs, Veszprém, Főegyházmegyei Levéltár, 2015 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 26.).
Karlinszky–Varga T. L., szerk., *Hosszú 19. százada,* 2024.
Karlinszky Balázs–Varga Tibor László, *A veszprémi püspökség „hosszú 19. százada", A Veszprémi Egyházmegye története 1777–1917 között,* Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár, 2024.
Kecskeméti G. szerk., *Tarnai...* 1996.
Tarnai Andor-emlékkönyv, szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil, Thimár Attila, Budapest, Universitas, 1996 (*Historia* litteraria, 2.).

Kégli F. 2025.
Kégli Ferenc, *A magyarországi szabadkőműves könyvtárak a dualizmus korában,* Budapest, MTA KIK, 2025. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 53(128).
Keplinger 2005.
Ludwig Keplinger, *Der Schlierbacher Kreuzgang und seine Marienbilder,* Schlierbach, Stift Schlierbach, 2005.
Keplinger 2008.
Ludwig Keplinger, *Ikonographie der Schlierbacher Stiftskirche,* Schlierbach, Stift Schlierbach, 2008.
Keplinger 2009.
Ludwig Keplinger, *Zisterzienserstift Schlierbach,* 3. veränderte Auflage, Salzburg, Sankt Peter Verlag, 2009.
Khavanova 2016.
Olga Khavanova, *Búcsú Szentpétervártól, Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost,* Aetas (Szeged), 31(2016), Nr. 4, 188–199.
Kilián–Rainer, szerk., *Veszprém reneszánsza,* 2008.
Veszprém reneszánsza, A 2008. szeptember 18-án „Veszprém reneszánsz kori emlékei" címmel rendezett konferencia előadásaival, szerk. Kilián László, Rainer Pál, Veszprém, Művészetek Háza, 2008.
Király F. 1990.
Király Ferenc, *A könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében,* Zalai Gyűjtemény, 31(1990), 165–192.
Kiss T. 2016.
Kiss Tamás, *Gróf Zichy Ferenc győri püspök könyvkatalógusa 1752-ből,* in Arató Gy.–Nemes G.–Vajk Á. szerk., *Primus inter omnes,* 2016, 367–381.
Klaniczay G.–Pócs, eds., *Witchcraft…,* 2008.
Witchcraft Mythologies and Persecutions, ed by Gábor Klaniczay, Éva Pócs, Budapest, CEU Press, 2008. – https://doi.org/10.1515/9786155211508
Klaniczay G.–Poór–Ring, szerk., *A felvilágosodás jegyében,* 1985.
A felvilágosodás jegyében, *Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára,* szerk. Klaniczay Gábor, Poór János, Ring Éva, Budapest, ELTE BTK, 1985.
Klaniczay T. 1987.
Klaniczay Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben*, in Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia…,* 1987, 337–400.
Klaniczay T. 2001a.
Klaniczay Tibor, *Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása*, in Klaniczay T. 2001, 236–250.

Klaniczay T. 2001.
Klaniczay Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk., Klaniczay Gábor, Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2001 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 4.).
Klapka, *Catalog,* 1816–1817.
*Bücherverzeichniss der k[*öniglich*-] k[aiserlich] privilegierten* öffentlichen *Leihbibliothek des Joseph Klapka, vol. 1–2.,* Temeswar, Joseph Klapka, 1816–1817.
Klempa 1938.
Klempa Károly, *A keszthelyi Festetich könyvtár,* Keszthely, Mérei Nyomda, 1938.
Klempa 1939.
Klempa Károly (Karl von Klempa), *Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetics,* Győr, Baross Nyomda, 1939.
Knapp 1992.
Knapp Éva, *A máriavölgyi* pálos kolostor a 18. században, Magyar Könyvszemle, 108(1992), 193–216, 311–328.
Knapp 2016.
Knapp Éva, *Az ELTE Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványainak bővülése a 18. század második felétől,* Könyvtári Figyelő, 62(2016), 227–230.
Knedlik, hrsg., *Georg Alois Dietl,* Pressath, 2002.
Georg Alois Dietl (1752–1809), Literarische Spätaufklärung in Bayern, hrsg. von Manfred Knedlik, Pressath, Bodner, 2002.
Kókay 1990.
György Kókay, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn,* Wiesbaden, Harrassowitz, 1990.
Kókay 1997.
Kókay György, *A magyarországi könyvkereskedelemről,* Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
Kókay 1999.
Kókay György, *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimo György emlékezete,* Magyar Könyvszemle, 115(1999), 304–313.
Kókay 2000a.
Kókay György, *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár, Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben*, in Kókay 2000, 202–213.
Kókay 2000.
Kókay György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra,* Budapest, Universitas, 2000 (*Historia* litteraria, 8.)
Kókay 2003.
Kókay György, *Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben,* Magyar Könyvszemle, 119(2003), 459–464.

Kollányi 1900.
Kollányi Ferencz, *Esztergomi kanonokok 1100–1900,* Esztergom, Buzárovits Gusztáv, 1900.
Koltai A. 2005.
Koltai András, *Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegprímás,* Limes, 17(2005), Nr. 3, 5–20.
Koltai A. 2007.
Koltai András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században,* in Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...,* 2007, 313–323.
Koltai A. 2008.
Koltai András, *Portré végvidékkel, Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659)*, in Eténi–Horn, szerk., *Portré és imázs…*, 2008, 401–435.
Koltai A. 2012.
Koltai András, *Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén,* Győr, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások, 14.)
Koltai A., KKK IV, 2002.
Koltai András, *Batthyány Ádám és könyvtára – Die Bibliothek von Ádám Batthyány,* Budapest–Szeged, OSZK–Scriptum, 2002 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IV.).
Komorová, zost., *K výzkumu zámockých...,* 2012.
K výzkumu zámockých mešťánskych a cirkevnich knihoven, Európske cesty románskych kníh v 16.–18. storočí, zost. Klára Komorová, Martin, Slovenská národná Knižnica, 2012 (Opera Romanica, 13.).
Kont 1902.
Ignác Kont, Étude *sur l'influence de la littérature française en Hongrie 1772–1896,* Paris, Leroux, 1902.
Kornis 1927.
Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II. kötet,* Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.
Kosáry 1996.
Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, [2]1983, [3]1996.
Kovách 2006.
Kovách Zoltán, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig,* Esztergom–Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 2006 (2., bővített kiadása, válogatott bibliográfiával (Szepesi Zsuzsanna), 2011).

Kovács A. 1997.
Kovács András, *Kézdiszentlélek templomai,* in *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései, Nemzetközi Tudományos ülésszak, Tusnad, 1997,* szerk. Benczédi Sándor, Sfîntu Gheorghe/Gyergyószentmiklós, 1997, 100–105.
Kovács A. 2009.
Kovács András, *Egyházlátogatási jegyzőkönyv, 1731, Br. Sorger Gergely püspök rendeletére tartott 1731. évi vizitáció jegyzőkönyve,* in *Kézdiszentléleki breviárium,* szerk. Borcsa János. Kézdivásárhely, Ambrózia, 2009, 114–117.
Kovács A.–Kovács Zsolt, szerk., *Erdélyi római katolikus…,* 2002.
Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I, 1727–1737, Közzéteszi Kovács András, Kovács Zsolt, bev. Kovács András. Kolozsvár, Entz *Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi művelődéstörténeti források, 1.).*
Kovács A.–Sipos–Tonk, szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond...* 1996.
Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, EME.
Kovács A.–Tüdős 2003.
Kovács András–Tüdős S. Kinga, *Kézdiszentlélek templomai, Két tanulmány,* Kézdivásárhely, Ambrózia, 2003.
Kovács B. 1993.
Kovács Béla, *Plébániai könyvtárak Heves megyében 1767–1769,* in Antalóczi, szerk., *Kétszáz éves...,* 1993, 93–157.
Kovács I., publ. par, *Début et fin des Lumières…,* 1987.
Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, Actes du sixième colloque de Mátrafüred 20–25 octobre 1984, publié par Ilona Kovács, Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó, CNRS, 1987.
Kovács M., szerk., *A könyv és könyvtár...*, 1963.
A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig, szerk. Kovács Máté, Budapest, Gondolat, 1963 (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet).
Kökényesi 2022.
Kökényesi Zsolt, *Az udvar vonzásában, A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765),* Budapest, L'Harmattan, 2022 (Humaniórák). – https://doi.org/10.56037/978-963-414-873-9
Kökényesi, szerk., *Nemesi oktatás…,* 2022.
Nemesi oktatás, elitképzés a kora újkori Magyarországon, szerk. Kökényesi Zsolt, Budapest, L'Harmattan, 2022 (Humaniórák).
Köpeczi–Sárközy, a cura di, *Venezia, Italia, Ungheria...*, 1982.
Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo, rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese, a cura di Béla Köpeczi, Péter Sárközy, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

Körmendy J. 1995.
Körmendy József, *Gr. Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök élete és munkássága, 1665–1720,* Veszprém, Egyházmegyei Történelmi Munkaközösség, 1995 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 16.).
Körmöczi János és a kortárs ... 2014.
Körmöczi János és a kortárs eszmei áramlatok, Az Erdélyi Unitárius Egyház, az Erdélyi Múzeum Egyesület, *Babeş-Bolyai Tudományegyetem Filozófiai Intézete, a Szegedi Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom tanszéke által 2013. szeptember 13–15-én Kolozsváron rendezett tudományos tanácskozás tanulmányai*, Keresztény Magvető, 120(2014), 3–4. szám.
Kövécs 2001.
Kövécs Ildikó, *Egy kalocsai kanonok könyvjegyzéke (Gloszer* Gábor, 1780), Szeged, 2001, kézirat.
Krähling E., szerk., *Calliotheca,* 2017.
Calliotheca, Kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából, szerk. Krähling Edit, Budapest, MTA KIK, Kossuth Kiadó, 2017.
Krämer 1989–1991.
Sigfrid Krämer, *Hanschriftenerbe des deutschen Mittelalters, Teile 1–3.,* München, Beck, 1989–1991 (Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz).
Kriegleder–Seidler–Tanzer, hrsg., *Deutsche Sprache und Kultur…* 2012.
Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest, Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten, hrsg. von Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tanzler, Bremen, Edition Lumière, 2012 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 63.).
Kriegleder–Seidler–Tanzer, hrsg., *Deutsche Sprache und Kultur…* 2007.
Deutsche Sprache und Kultur in der Zips, hrsg. von Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Édition Lumière, 2007 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 24.).
Kristóf 1990.
Ildikó Kristóf, *Wise Women, Sinners and the Poor: the Social Background of Witsch-Hunting in a 16/18th-Century Calvinist City of Eastern-Hungary*, Acta Ethnographica Hungarica, 37(1990), 93–119.
Kristóf 1995.
Kristóf Ildikó, *„Istenes könyvek – ördöngös könyvek"*, in Népi kultúra – népi társadalom, 18(1995), 67–104.
Kristóf 2002.
Sz. Kristóf Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig, Alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, A Pápai Református gyűjtemények közleményei, 2(2002), 1-2, 3–28.

Kristóf 2008.
Ildikó Kristóf, *How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witsch Confessions in Early Modern Hungary,* in Klaniczay G.–Pócs, eds., *Witchcraft…*, 2008, 164–183. – https://doi.org/10.1515/9786155211508-008
Kristóf 2008.
Sz. Kristóf Ildikó, *Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről 16–18. század,* in Fülemüle–Kiss, szerk., *Történeti forrás...*, 2008, 209–224.
Kristóf L.–Tóth V. szerk., *Széchényi Pál,* 2015.
Széchényi Pál érsek emlékezete, Adalékok az életútjához és a nagycenki múmia vizsgálatának eredményei, szerk. Kristóf Lilla Alida, Tóth Vilmos, 2. kiad., Győr, Győri Hittudományi Főiskola, 2015.
Kriza 2011.
Kriza Ágnes, *A középkori orosz képvédő irodalom, I. rész, Bizánci források,* Budapest, Russica Pannonicana, 2011.
Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter,* 2008.
Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter, hrsg. von Nathalie Kruppa, unter Mitw. von Lesezk Zygner, Göttingen, Vanderhoeck und Ruprecht, 2008.
Kulcsár A. 1943.
Kulcsár Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján,* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.
Kurucz Gy. 2013
Kurucz György, *Keszthely grófja, Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013.
Lackovits–Mészáros, szerk. *Népi vallásosság 5,* 2001.
Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 5, Konferencia Pápán, 1999. június 22–24., szerk. Lackovits Emőke, Mészáros Veronika, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2001.
Lakatos–Jaklovszky 1942–1990–2002.
Lakatos István, *Székelyudvarhely leírása,* latinból ford. Jaklovszky Dénes, Kolozsvár, Minerva, 1942 (Erdélyi ritkaságok, 6.) – Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 1990, [2]2002 (Múzeumi füzetek).
Lakatos–Pap L. 2017.
Lakatos István, *Siculia,* Transl., epilogue and notes by Levente Pap, Iaşi, Editura Vasiliana, 2017.
Léces K. 1959.
Léces Károly, *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya,* Magyar Könyvszemle, 75(1959), 351–352.

Legros 2004.
Philippe Legros, *François de Sales – une poétique imaginaire : études des représentations visuelles dans »Introduction à la vie dévote et le Traité de l'amour de Dieu«,* Tübingen, Narr, 2004 (Biblio 17.).
Lengyel R.–Tüskés G., eds., *Learned Societies…,* 2017.
Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th Century Hungary, A Collection of Documents and Sources, ed. by Réka Lengyel, Gábor Tüskés, Budapest, MTA BTK ITI, 2017.
López-Vidriero–Cátedra 1998.
Coleccionismo y bibliotecas (siglos XV–XVIII), dir. por María Luisa López-Vidriero, Pedro M. Cátedra, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1998.
Löffler 2012.
Löffler Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár,* Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2012.
Löffler 2013.
Löffler Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár,* in Petercsák, szerk., *Az egri...,* 2013, 111–150.
Lukács L-–Szabó F., szerk., *Pázmány…,* 1987.
Pázmány Péter emlékezete, szerk. Lukács László, Szabó Ferenc, Róma, IHSI, 1987.
M. Nagy 1943.
M. Nagy Ottó, *Gyarmathi Sámuel könyvei (1830),* Erdélyi Múzeum, 57(1943), nr. 2, 332–341.
Maczák, szerk., *Summa,* 2007.
Summa, Tanulmányok Szelestei Nagy László tiszteletére, szerk. Maczák Ibolya, Piliscsaba, PPKE, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 7.).
Magyar Minerva I–V.
Magyar Minerva, a magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve, közrebocsátja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, I–V. kötet, Budapest, Athaeneum, 1901, 1902, 1904, 1912, 1915.
Magyar Minerva VI.
Magyar Minerva, a magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak, tudományos intézetek, tanintézetek, bizottságok, tanácsok, tudományos és művészeti társulatok, közművelődési egyesületek évkönyve, VI. kötet, kiadja az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932.
MAMŰL VI.
Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, VI, főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi, 2006.

Marte–Ionită–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union...* 2010–2011.
Die union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei, eds. Johann Marte, Viorel Ionită, Iacob Mârza, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, 2 vol. Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2010–2011.
Marton J.–Bodó M. szerk., *Ezeréves,* 2009.
Ezeréves múltunk, Tanulmányok az Erdélyi Egyházmegye történelméből, szerk. Marton József, Bodó Márta, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat, Verbum, 2009.
Mârza E. 1997.
Eva Selecká Mârza, *A Középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum, 1997 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII.).
Mârza E. 2005.
Eva Mârza, *Die Bibliothek der Metropolie von Alba Iulia,* in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 133–154.
Mârza I. 2005.
Iacob Mârza, *Das Schulzentrum Blasendorf der Kern einre rumänischen Bibliothek in der Aufklärung,* in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 155–162.
Mârza I. 2007.
Iacob Mârza, *Biserică, politică,* şi *cultură la episcopul Ioan Giurgiu Patachi,* in Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 11/II (2007), 48–67.
Meszlényi 1941.
Meszlényi Antal, *Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–46-ban,* Veszprém, Veszprémi Egyházmegye, 1941 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 7.).
Mihalik 2013.
Mihalik Béla Vilmos, *Plébános és közösség a 18. századi egri egyházmegyében,* in Bárth D., szerk., *Alsópapság…*, 2013, 85–99.
Mihályi P. 2016.
Mihályi Péter, *Privatizáció és államosítás Magyarországon a 17–18. században,* Közgazdasági Szemle, LXIII(2016), 1217–1245. – https://doi.org/10.18414/KSZ.2016.11.1217
Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019.
Teleki József, Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről, szerk. Molnár Andrea, Budapest, MTA KIK, 2019. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat 40(115). – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI

Monok 1995.
István Monok, *La présence des auteurs français dans les lectures de la noblesse hongroise entre 1526 et 1671,* Cahiers d'études hongroises, 7(1995), 38–50.
Monok 1996a.
Monok István, *„Libri in publica libraria exules scholastici", Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon,* in Kecskeméti G. szerk., *Tarnai...* 1996, 181–187.
Monok 1996.
Monok István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*, in Kovács A.–Sipos–Tonk, szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond...* 1996, 393–401.
Monok 1997.
Monok István, *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*, in Balázs–Font–Keserű G.–Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések...* 1997, 401–414.
Monok 1998a.
István Monok, *Leser oder Sammler? Die Veränderung der Buchsammel- und Lesegewohnheiten an der Wende des 17–18. Jahrhunderts*, Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, 12(1997), 127–142.
Monok 1998b.
István Monok, *Nationalsprachige Lesestoffe in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert,* in Guthmüller, hrsg., *Latein und Nationalsprachen…* 1998, 137–150.
Monok 1998.
Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása, (Kutatástörténeti áttekintés)*, in Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 10(1998), 1–2, 203–207.
Monok 2000.
Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértékéről*, in Balázs G., szerk., *Folklorisztika 2000-ben…*, 2000, 661–670.
Monok 2001.
Monok István, *A ferences könyvkultúráról és könyvtárakról,* in Takács J.–Pfeiffer–Kapiller 2001, 886–895.
Monok 2002.
Monok István, *A francia könyv jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban a 16–18. században*, in Fodor P.–Pálffy G.–Tóth I. Gy., szerk., *Tanulmányok Szakály Ferenc…,* 2002, 279–290.
Monok 2003.
Monok István, *Württenbergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában,* Magyar Könyvszemle, 119(2003), 205–211.

Monok 2004.
Monok István, *Cara patria ac publica utilitas, Széchényi Ferenc könyvtáralapítása,* Századok, 138(2004), 739–748.
Monok 2005a.
István Monok, *Le projet de Ferenc Széchényi et la fondation de la Bibliothèque nationale hongroise,* in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 87–100.
Monok 2005b.
István Monok, *Lecteurs et lectures en Hongrie: quelques aspects d'une histoire originale,* Histoire et civilisation du livre. Revue internationale, 1(2005), 267–276.
Monok 2005c.
István Monok, *Influences françaises dans les lectures hongroises 1660–1760,* in Barbier, ed., *Est-ouest...,* 2005, 235–245.
Monok 2005.
Monok István, *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége,* in Monok, szerk., *Kék vér...,* 2005, 92–104.
Monok 2007a.
István Monok, *Die Rolle der bayerischen Buchdruckerkunst in der Rekatolisierung Ungarns,* Ungarn Jahrbuch, 28(2005–2007), 369–375.
Monok 2007b.
Monok István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában, Statisztikai megközelítések,* in Kalmár, szerk., *Európai szemmel...* 2007, 35–38.
Monok 2007.
István Monok, *Lesestoffe in Leutschau im Vergleich, XVI–XVII. Jahrhundert,* in Kriegleder–Seidler–Tancer, hrsg., *Deutsche Sprache…* 2007, 157–169.
Monok 2008a.
Monok István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Részmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről*, in Hegyi Á.–Simon M., szerk., *Apró cseppekből…* 2008, 23–43.
Monok 2008b.
Monok István, *A bassanoi Remondini* Múzeum, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 455–457.
Monok 2008c.
István Monok, *La présence du livre français dans les lectures en Hongrie (XVI*eme*–XVIII*eme *siècles),* Cahiers d'études hongroises, 14(2007/2008): *Temps, espaces, langages. La Hongrie à la croisée des disciplines,* Actes du Colloque organisé pour le 21e anniversaire du Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises (2006), Tome II, Paris, L'Harmattan, 2008, 297–305.

Monok 2008d.
István Monok, *Les langues de la lecture dans la Hongrie moderne (1526–milieu XVIII*e *siècle,* Histoire et civilisation du livre, Revue internationale, 4(2008), 137–148.
Monok 2008.
István Monok, *Die Buch- und Lesekultur in Ungarn der frühen Neuzeit, Teilbilanz der Ergebnisse einer langen Grundlagenforschung (1980–2007),* Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich, 10(2008), Nr. 1, 7–31.
Monok 2009a.
Monok István, *„Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum" Az „et amicorum" bejegyzésről és a közös könyvhasználatról*, in Császtvay–Nyerges, szerk., *Humanizmus és gratuláció…* 2009, 266–276.
Monok 2009.
Monok István, *Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században,* in Bányai–Spielmann-Sebestyén, szerk., *Könyvek által...* 2009, 199–211.
Monok 2011a.
István Monok, *Boldizsár (Balthasar) Batthyány, un homme de culture française,* in Nencescu–Macarie–Radu, réd., *300 ans après…*, 2011, 348–366.
Monok 2011.
István Monok, *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates, 1526–1750,* Paris, Champion, 2011 (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale, 4.).
Monok 2012a.
István Monok, *Deutsche Buchhändler in Ofen und Pest in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts,* in Kriegleder–Seidler–Tanzer, hrsg., *Deutsche Sprache und Kultur…* 2012, 153–158.
Monok 2012b.
Monok István, *Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században*, in Pusztai, szerk., *Médiumok, történetek...* 2012, 75–92.
Monok 2012c.
István Monok, *L'uso pubblico dei libri nell'Ungheria del Cinque e Seicento*, La Bibliofilía, CXIV(2012), Nr. 2, 215–229.
Monok 2012d.
István Monok, *Le livre parisien en Hongrie et en Europe centrale (XV*e*–XVII*e *siècles),* Histoire et civilisation du livre, Revue internationale, 8(2012), 251–267.
Monok 2012e.
István Monok, *Les livres de Miklós Pázmány,* in Komorová, zost., *K výzkumu zámockych...*, 2012, 191–201.

Monok 2012f.
Monok István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században,* Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség).
Monok 2012.
István Monok, *Transformations linguistiques et thématiques dans les bibliothèques aristocratiques de la Hongrie du 18e siècle,* in Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...* 2012, 108–121.
Monok 2013.
Monok István, *Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon, Szempontok és példák*, in Czibula–Demeter–Pintér, szerk., *Szín–játék–költészet...* 2013, 65–72.
Monok 2014.
István Monok, *Lesestoffe deutscher Bürger in Kaschau in der Frühen Neuzeit,* Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik, 4(2014), Heft 2, 127–144.
Monok 2016.
Monok István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16-18. században,* in Dezső–Molnár–Schmelczer-Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás ...* 2016, 13–23.
Monok 2017a.
István Monok, *Cultural Ideals: Changes in the Pattern of Knowledge (from the Point of View of Reading History),* Hungarian Studies, 31(2017), Nr. 2, 251–270. – https://doi.org/10.1556/044.2017.32.1.10
Monok 2017b.
Monok István, *Művelődési eszmények: a tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból),* in Hunyady–Csapó–Pusztai–Szivák, szerk., *Az oktatás…* 2017, 41–57.
Monok 2017c.
Monok István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai,* in Czeglédi–Mizera–Verók, szerk., *Művelődéstörténeti…* 2017, 21–35.
Monok 2017.
Monok István, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítása,* in Krähling, szerk., *Calliotheca,* 2017, 8–13.
Monok 2018a.
Monok István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez,* Budapest–Eger, Kossuth, EKE, 2018 (Kulturális örökség).
Monok 2018b.
Monok István, *A könyvtár múzeuma, vagy a múzeum könyvtára? Egy közép-európai történet magyar példákkal,* in Draskóczy–Varga J.–Zsidi, szerk., *Universitas – historia,* 2018, 567–576.

Monok 2018c.
Monok István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században,* in Monok 2018a, 75–85.
Monok 2018.
Monok István, *A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése*, in Monok 2018a, 137–214.
Monok 2020.
Monok István, *Magánkönyvtárak (1770–1820), A kutatás és az elemzések különös jegyei,* Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 13–34.
Monok 2021a.
Monok István, *A francia könyv arányának változása a magyar arisztokjrcia* könyvtáraiban a 18. században, in Bogdándi–Dáné–Lupescu Makó, szerk. *Sipos Gábor 70,* 2021, 467–474.
Monok 2021b.
Monok István, *A könyv és az olvasás Zalamerenyén 1746–1846,* Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKE, 2021 (Kulturális örökség).
Monok 2021.
Monok István, *Lakatos István olvasmányai – a vágyott eruditio a székelyföldi katolikus papok számára a 18. század első felében,* in Gálfi E.–Kovács Zs.–Kovács K., szerk., *Arte et ingenio,* 2021, 493–507.
Monok 2022a.
Monok István, *A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815),* Magyar Könyvszemle, 138(2022), 218–229. – https://doi.org/10.17167/mksz.2022.2.218-229
Monok 2022.
Monok István, *Püspöki könyvtárak a XVIII. század közepén a Magyar Királyságban és Erdélyben – The Library of Márton Padányi Biró (1696–1762) Compared with the Contemporary Hungarian Prelat Collections,* in Németh G. 2022, 11–14., 50–56., 203–206.
Monok 2023a.
István Monok, *Der Aufbau des Bibliothekssystems im Königreich Ungarn und im Grossfürstentum Siebenbürgen im neuen Reichsrahmen (1686/1690–1815),* Hungarian Studies, 37(2023), 105–118. – https://doi.org/10.1556/044.2023.00230
Monok 2023b.
István Monok, *Surviving Records of Private Book Collections in the Kingdom of Hungary and the Transylvanian Principality between 1665 and 1830,* in Jagersma–Bloom–Chayes–Hansen, eds. *Private Libraries…,* 2023, 309–324. – https://doi.org/10.1163/9789004542969_015

Monok 2023.
Monok István, *A könyv és a könyvtár helye Teleki László Tudós Társaság tervezetében,* in Monok, szerk. *Teleki László,* 2023, 171–181.
Monok 2024.
Monok István, *Nagyapák* és *unokák olvasmányai – a Batthyány* és *a Nádasdy család könyvtárainak tartalmi* és *nyelvi változásai a XVII–XVIII. század fordulóján,* in Béla B.–Latzkovits M.–Majoros V., szerk., *Balázs 75,* 2024, 347–357.
Monok, Adattár 13/6, 2024.
Magyarországi magánkönyvtárak, VI, 1594–1750, sajtó alá rend. Monok István, Budapest, MTAK, 2024 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/6.). – https://doi.org/10.36820/konyvtar.adattar.6
Monok, KKK I, 1996.
Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588–1660,* Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.).
Monok, KtF XIV, 2021.
Intézményi- és magángyűjtemények 1609–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. és szerk. Monok István, Budapest, MTAK, 2021 (Könyvtártörténeti Füzetek, XIV.).
Monok, szerk. *Teleki László,* 2023.
Teleki László tervezete egy Magyar Tudós Társaságról, 1810, Keveházi László fordításában, Monok István szerkesztésében és utószavával, Budapest, MTA KIK, 2023 (A Magyar Tudományos Akadémia Közleményei, 50(125)). – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2023.Teleki.TudTarsasag
Monok, szerk., *A tiszántúli református...,* 2012.
A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Tanulmányok, szerk. Monok István, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség).
Monok, szerk., *Kék vér...,* 2005.
Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, szerk. Monok István, Budapest, OSZK, 2005.
Monok–Hursán–Szabó A. P., Adattár 13/7, 2024.
Magyarországi magánkönyvtárak VII., 1540–1760, sajtó alá rend. Monok István, munkatársak Hursán Szabolcs, Szabó András Péter, Budapest, MTA KIK, 2024 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/7.).
Monok–Németh (Viskolcz) 1992.
Monok István– Németh (Viskolcz) Noémi, *Isaac Basire könyvei a nagyenyedi református kollégium könyvtárában (1679–1680).* Magyar Könyvszemle, 108(1992), 256–264.

Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991.
Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.).
Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994.
Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)
Monok–Ötvös P., hrsg., *Lesestoffe und kulturelles niveau...,* 2001.
Lesestoffe und kulturelles niveau des niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Vorwort von Frédéric Barbier, Szeged, Scriptum, 2001 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, Különszám, Sonderband, III.).
Monok–Ötvös P.–Zvara 2004.
Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Band II, István Monok–Péter Ötvös–Edina Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* Eisenstadt, 2004 (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI.).
Monok–Péter K. 1990.
Monok István–Péter Katalin, *Felmérés hithűségről 1638-ban,* Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, II, Szeged, 1990, 111–142. (Klny. A Lymbus Füzetei 14.).
Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher,* 2020.
Reformation und Bücher, Zentren der Ideen – Zentren der Buchproduktion, hrsg. von István Monok, Andrea Seidler, Wiesbaden, Harrassowitz, 2020 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Geschichte des Buchwesens, 51.).
Monok–Varga A. 2009.
Monok István–Varga András, *Pálos könyvtárak,* in MAMŰL VI, 177–209.
Monok–Zvara 2020.
Monok István–Zvara Edina, *Esterhasiana Biblioteca,* Budapest, MTAK, Kossuth, 2020 (Esterházyana).
Monok–Zvara, Adattár 19/5, 2023.
Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1647–1750, sajtó alá rendezte Monok István, Zvara Edina, Budapest–Sárospatak, MTA KIK, THE, 2023 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/5.). – https://doi.org/10.36820/KAT.KONYVTAR.5

Monok–Zvara, KtF VIII, 1997.
Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1535–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Monok István, Zvara Edina. Szeged, Scriptum, 1997 (Könyvtártörténeti füzetek, VIII.).
Monok–Zvara, KtF XI, 2001.
Intézményi- és magángyűjtemények 1599–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. és szerk. Monok István, Zvara Edina, Szeged, SZTE BTK, 2001 (Könyvtártörténeti Füzetek, XI.).
Móró, összeáll., *Klimo-könyvtár...*, 2001.
A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimo-könyvtár katalógusa, I. rész, A könyvek szerzői betűrendes katalógusa, Összeáll. Mária Anna Móró, Budapest, Tarsoly, 2001 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 1.)
Mossóczi Institoris 1796.
A könyv-laistrom eránt rövid tudósítás, Mosótzi Institóris Gábor Pesthi Könyvkötő, és a M[agyar] Olvasó Kabinet tulajdonossa, [Pest], 1796.
MTT 1833.
Magyar Tudós Társaság történetei, a nyelv országos régibb állapotjának *előadásával,* A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, első kötet, 1831–1832, Pesten, Trattner Károly, 1833, 1–58.
Murányi L. 1993.
Murányi Lajos, *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája: A szekésfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság (1838–1849),* Székesfehérvár, 1993 (Fejér Megyei levéltár közleményei, 16.).
Murányi L. 2023.
Murányi Lajos, *A Fejér Megyei Olvasótársaság könyvtára: A Fejérmegyei Olvasó Társaság könyvtárában lévő könyvek című 1842-ben megjelent katalógus rekonstukciója,* Budapest–Székesfehérvár, MTA KIK, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2023. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 48(123). – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2023.OlvTarsasag
Németh G. 2022.
Németh Gábor, *Padányi Biró* Márton könyvtára, Budapest, MTA KIK, Kalligram, 2022.
Németh J. 1979.
Németh József, *Adatok Zala megye kulturális emlékeiből, II, A reformáció kora,* Zalai Gyűjtemény, 12(1979), 89–102.
Németh J. 1986.
Németh József, *Lendva kulturális és irodalmi jelentősége*, Naptár'87 (A szlovéniai magyarok szemléje), Murska Sobota, 1986.

Nencescu–Macarie–Radu, réd., *300 ans après…*, 2011.
Travaux de symposium international Le livre, La Roumanie, L'Europe, Troisième édition, 20–24. septembre 2010, 300 ans après la intronisation de l'érudit roumain Dimitrie Cantemir en Moldavie, Tome I, réd. par Marian Nencescu, Iulia Macarie, Cornelia Radu, Bucarest, Bibliothèque de Bucarest, 2011.
Novák–Selmeczi, szerk., *Falvak, mezővárosok...*, 1986.
Falvak, mezővárosok az Alföldön, szerk. Novák László, Selmeczi László, Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1986 (Acta Musei de János Arany nominati).
Oláh R. 2012.
Oláh Róbert, *A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján,* in Monok, szerk., *A tiszántúli református...*, 2012, 151–238.
Oláh R. 2022.
Oláh Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége,* Sárospatak, Hernád Kiadó, 2022 (Hit és kultúra, 7.)
Ördög 1991–1998.
Ördög Ferenc, *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771), I–IV. kötet,* Budapest–Zalaegerszeg, MTA NyTI, Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése, 1991–1998.
Pach Zs. P.–Vörös A., szerk, *MTA 150,* 1975.
A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. Vörös Antal, 1825–1975, Budapest, akadémiai Kiadó, 1975.
Pálffy G. 2024.
Pálffy Géza, *Buda örökösei: „Fővárosok" a kora* újori *Magyarországon,* Urbs, Magyar várostörténeti évkönyv 2023, Budapest, 18(2024), 169–187.
Papp K.–Püski L.–Novák Á., szerk. *A magyar arisztokrácia…*, 2019.
A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása, szerk. Papp Klára, Püski Levente, Novák Ádám, Debrecen, DE TI, 2019 (Speculum *Historia*e Debreceniense, 26.).
Papp K.–Püski, szerk., *Arisztokrata életpályák…*, 2009.
Arisztokrata életpályák és életviszonyok, szerk. Papp Klára, Püski Levente, Debrecen, Debreceni TE, 2009 (Speculum historiae Debreceniense, 4.).
Păun 2010.
Liana Păun, *The Klapka Library – the first lending library in the Habsburg Empire,* in Rotaru, L. red., *550 de ani…*, 2010, 128–135.
Pehm 1934.
Pehm *József, Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora,* Zalaegerszeg, Zrínyi Nyomda, 1934 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 2.).
Penke 1999.
Olga Penke, *Le discours historico-philosophique français dans une bibliothèque hongroise du XVIII*e *siècle,* Acta Romanica (Szeged), XIX(1999), 52–74.

Penke 2005.
Olga Penke, *La réception polémique de l'Essai sur les Moeurs en Hongrie au XVIIIe siècle,* Revue Voltaire, 5(2005), 267–282.
Penke 2008.
Olga Penke, *La fortune des oeuvres de Voltaire en Hongrie au XVIIIe siècle,* Cahiers d'études hongroises, 14(2007/2008), 313–323).
Penke 2013.
Olga Penke, *Lectures et traductions hongroises de Montesquieu entre 1779 et 1789*, Revue française d'histoire du livre, 134(2013), 130–131.
Perschy, red., *800 Jahre…,* 1996.
800 Jahre Zistenzienser im Pannonischen Raum, Burgenländische Landes-Sonderausstellung, 1996, Klostermarienberg, red. von Jacob Perschy, Eisenstadt, 1996.
Péter K. 1984.
Péter Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban,* Történelmi Szemle, 26(1984), 80–102. ; ugyanez Péter K. 1995, 77–97, 238–243.
Péter K. 1989.
Péter Katalin, *Lendület és megtorpanás Sárospatakon, Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre,* in Glatz, szerk., *Gazdaság, társadalom…,* 1989, 115–125.
Péter K. 1995.
Péter Katalin, *Papok és nemesek, Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.).
Péter K. 2018a.
Katalin Péter, *Golden Age and Decay in Intellectuel Culture at the Turn of the Seventeenth Century,* in Péter K. 2018, 149–178.
Péter K. 2018.
Katalin Péter, *Studies on the History of the Reformation in Hungary and Transylvania,* ed. by Gabriella Erdélyi, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2018 (Ref500 Academic studies, 45.). – https://doi.org/10.13109/9783666552717
Petercsák, szerk., *Az egri...,* 2013.
Az egri Domus Universitatis és Líceum, Oktatás, tudomány, művészet, 1763–2013, szerk. Petercsák Tivadar, Eger, Líceum Kiadó, 2013.
Pfeiffer J. 1947.
Pfeiffer János, *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai, 1554–1760,* Veszprém, Lipót Nyomda, 1947 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 16.).
Pfeiffer J. 1987–1990.
Pfeiffer János, *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai,* München, Görres, 1987 (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae VIII.) – *Index* Pfeiffer János *A veszprémi egyházmegye*

történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai című művéhez, összeáll. Rajczi *Pál, Csonka László,* Kredics *László, Veszprém, Püspöki Levéltár, 1990 (*Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae VIIIa.).

Pintér M., összeáll., *Régi könyvek...,* 1974.

Régi könyvek és kéziratok, összeáll. Pintér Márta, Budapest, OSZK, 1974.

Polonyi 1970.

Heinrich Polonyi, *Das „Deutsche Kasino" in Kronstadt, Zur Geschichte des „Kronstädter Lese- und Geselligkeitsvereins", kurz „Deutsches Kasino" genannt,* in *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender,* hrsg. von Hans Philippi, 16(1971), Schweinfurt, Schweinfurter Druckerei und Verlagsanstalt, 1970, 97–110. (a Lesekabinetről itt: 98–100.).

Popa–Theilemann–Zikeli, hrsg., *Kirchenbücher sprechen…,* 2006.

*Kirchenbücher sprechen lassen – Ctastifele bisericeşti vorbesc, Die Ordnung des kirchlichen Lebens in Weidenbach – R*ânduiala *vieţii bisericeşti* în *Ghimbav,* hrsg. von Liliana Maria Popa, unter Mitarbeit von Wolfram G. Theilemann, einleitende Studie von Daniel Zikeli, Bucureşti, Blueprint, 2006 (Miscellanea ecclesiastica, Band II.).

Pott–Danneberg–Schönert–Vollhardt, hrsg. *Säkularisierung in den Wissenschaften…,* 2002–2003.

Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit, Band 1, Medizin, Medizinethik und schöne Literatur, hrsg. von Sandra Pott, *Band 2, Zwischen christlicher Apologetik und metodologischem Atheismus,* hrsg. von Lutz Danneberg, Sandra Pott, Jörg Scönert, Friedrich Vollhardt, Band 3, *Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers,* hrsg. von Lutz Danneberg, Berlin, De Gruyter, 2002–2003. – https://doi.org/10.1515/9783110893830

Pusztai, szerk., *Médiumok, történetek...* 2012.

Médiumok, történetek, használatok, Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére, szerk. Pusztai Bertalan, Szeged, SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.

Rapp–Embach, hrsg., *Zur Erforschung…,* 2009.

Zur Erforschung mittelalterlichen Bibliotheken, Chancen–Entwicklungen–Perspektiven, zweite Trierer Handschriften- und Bibliothekstagung, Trier, 23–24. 11. 2007, hrsg. von Andrea Rapp, Michael Embach, Frankfurt am Main, Klostermann, 2009 (Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie, Sonderbände, 97.).

Rejtő I. szerk., *MTAK 150,* 1976.

Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből, szerk. Rejtő István, Budapest, MTAK, 1976 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 2(77)).

Reviczky, *Catalogus,* 1784.

Catalogue de mes livres, premier partie contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina, complectens... quas usui meo paravi Periergus Deltophilus, Berolini, Johann Friedrich Unger, 1784.

Reviczky, *Catalogus,* 1794.

Catalogue de la bibliothèque du Comte de Rewiczky, Contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina... quas usui meo paravi Periergus Deltophilus, editio altera, Berolini, Johann Friedrich Unger, 1794.

Richter 1987.

Noë Richter, *La lecture et ses institutions, La lecture populaire 1700–1918,* Main, Éditions Plain Chant, 1987 (Bibliothèque de l'Université de Main).

RMNy.

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1473–1600,* Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos munkája, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum,* 1601–1635, Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla munkája, Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit közreműködésével, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1636–1655,* Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit munkája, Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István közreműködésével, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1656–1670,* Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter, P. Vásárhelyi Judit munkája, V. Ecsedy Judit, Käfer István közreműködésével. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012; *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1671–1685,* Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit, munkája, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2023.

Roman-Negoi–Bogdan–Matei, ed., *Cartea,* 2023.

Cartea, oglinda spiritului uman, Studii în *onoarea profesoarei Eva Mârza,* ed. Ana-Maria Roman-Negoi, Florin Bogdan, Cristian Nicolae Matei, Alba Iulia–Cluj Napoca, Muzeului Naţional al Unirii, Editura Mega, 2023 (Bibliotheca Musei Nationalis Apulensis, XL.).

Rotaru, J. red., *550 de ani…,* 2010.

Lucrările simpozionului internaţional Cartea, România, Europa, Ediţia II-a – 20–24 septembrie 2009. 550 de ani de la prima atestare documentară a oraşului Bucureşti, red. Julieta Rotaru, Bucureşti, Biblioteca Metropolitană Bucureşti, 2010.

Ruszkai 2016.
Ruszkai Zsófia, *Ludovico Antonio Muratori és az „igazság szeretete”,* in Báthory–Kónya, szerk., *Egyház és reprezentáció…,* 2016, 325–332.
Sallai Á.–Szabó Á. 2018.
Sallai Ágnes–Szabó Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei,* Magyar Könyvszemle, 134(2018), 381–410. – https://doi.org/10.17167/mksz.2018.4.381-410
Sallai Á.–Szabó Á. 2019a.
Sallai Ágnes–Szabó Ádám, *A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei,* Magyar Könyvszemle, 135(2019), 421–468. – https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.421-468
Sallai Á.–Szabó Á. 2019.
Sallai Ágnes–Szabó Ádám, *Vegytan az Akadémia Könyvtár alapító állományában,* in Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019, 122–144. – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.4
Sallai Á.–Szabó Á. 2020.
Sallai Ágnes–Szabó Ádám, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ alapító állományának állattani témájú könyvei,* Állattani Közlemények, 105(2020), nr. 1–2, 3–28. – https://doi.org/10.20331/AllKoz.2020.105.1-2.3
Sarbak–Őze S. *Decus solitudinis,* 2007.
Decus solitudinis: pálos évszázadok, Őze Sándor közrem. szerk. Sarbak Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2007. (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák, 4/1.).
Sarkadi Nagy 2012.
Sarkadi Nagy Emese, Összefüggések néhány segesvári falkép kapcsán, in Szőcs P. L., szerk., *Középkori egyházi…,* 2012, 339–358.
Saupin–Schnakenbourg, sous la dir. de, *Expériences de la guerre...* 2013.
*Expériences de la guerre et pratiques de la paix de l'Antiquité au XX*e *siècle*, sous la dir. de Guy Saupin, Éric Schnakenbourg, Rennes, PUR, 2013. – https://doi.org/10.4000/books.pur.132726
Sávai 1992.
Sávai János, *Pázmány és a szomaszkok,* Lymbus, Művelődéstörténeti Tár (Szeged), 4(1994), 123–141.
Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...,* 1981.
Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard, Symposion der Universität Tübingen *im 500. Jahr ihres Bestehens (Tübingen) 1977. 06. 24–25,* hrsg. von Friedrich Seck, Tübingen, Mohr, 1981 (Contubernium, 26.).
Semsey 2015.
Semsey Balázs, *Könyvtár és „period room”: Padányi Biró Márton könyvtárszobája az Iparművészeti Múzeumban,* Magyar iparművészet, 22(2015), Nr. 8, 8–13.

Sennowitz 1897.
Sennowitz Adolf, *A budai és pesti könyvkereskedelem a múlt század második felétől 1831-ig,* Corvina, 20(1897), nr. 9, 40–59.
Simon B. 2020.
Simon Beáta, *Köznemesek magánkönyvtárai a 18. századi Zalában, hagyatéki leltárak alapján,* in Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 99–122.
Simon M.–Szabó Ágnes, KKK II, 1997.
Simon Melinda–Szabó Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója,* Deé Nagy Anikó bevezetésével, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai –Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, II.).
Somkuti 1987.
Gabriella Somkuti, *Ungarische Büchersammlerinnen im 18. Jahrhundert,* in Marginalien, Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie, 107(1987), nr. 3, 22–35.
Somkuti 1991.
Somkuti Gabriella, *Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon*, Könyvtáros 41(1991), nr. 5, 290–296.
Somkuti–Monok, *Litterae fundationis…* 2002.
Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum alapító okirata – Litterae fundationis Musei Nationalis Hungariae et Bibliothecae Nationalis Széchényianae, praef. Gabriella Somkuti, red. István Monok, Budapest, OSZK, 2002 (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae).
Soós I. 2022.
Soós István, *Az esztergomi érsekség és a főkáptalan visszatérése alapítási helyére (16–19. század),* in Fejérdy A.–Hegedűs A., szerk., *Visszatérés…,* 2022, 72–93.
Sőtér 1943.
Sőtér István, *Francia szellem a régi Magyarországon,* Budapest, Officina, 1943.
Stanescu 1976.
Heinz Stanescu, *Deutschsprachige wissenschaftliche und Lesegesellschaften der achtziger Jahre des 18. Jahrhunderts in Siebenbürgen und im Banat,* in Amburger–Cieśla–Sziklay, hrsg., *Wissenschaftspolitik…* 1976, 187–195.
Stibli 2007.
Stibli Anikó, *Az eperjesi Zimmermann könyvtár 1687-ben,* Magyar Könyvszemle, 123(2007), 44–62.
Strausz 1908.
Strausz Antal, *A merenyei plébánia története,* Veszprémi Hírlap, XVI(1908), Nr. 15. (április 12.), 5.; Nr. 16. (április 19.), 5.; Nr. 17. (április 26.), 5.; Nr. 18. (május 3.), 5.

Sutter 1981.
Berthold Sutter, *Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Religionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg,* in Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...,* 1981, 153–240.
Szabó Á. 2019a.
Szabó Ádám, *Teleki-gyűjtemény az Akadémián, Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója,* in Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019, 68–121. – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3
Szabó Á. 2019.
Szabó Ádám, *A Teleki család és a könyvek,* in Molnár A., szerk., *Teleki József,* 2019, 43–67. – https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.2
Szabó Á. 2020.
Szabó Ádám, *Egy főúri tudóskönyvtár: a Telekiek gyűjteménye,* in Dóbék, szerk., *Magánkönyvtárak…,* 2020, 123–139.
Szabó Ágnes 2023.
Szabó Ágnes, *Bethlen Kata asszonyköre könyvtárainak rekonstrukciója,* Budapest, Opitz, 2023.
Szabó Z. 2009.
Szabó Zoltán, *Kölcsey ferenc* könyvtára és olvasmányai, Budapest, OSZK, Gondolat, 2009 (Nemzeti Téka).
Szántó Gy. T. 1983.
Szántó György Tibor, *Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből,* Budapest, MTAK, 1983. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 11(86).
Száraz 2008.
Száraz Orsolya, *Paolo Segneri művei Magyarországon*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 123–140.
Száraz 2012.
Száraz Orsolya, *Paolo Segneri (1642–1694) és magyarországi recepciója,* Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49.). – https://doi.org/10.5484/paolo_segneri
Szarvasi 1939.
Szarvasi Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században, Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei,* Budapest, OSZK, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7.).
Szauder–Tarnai, szerk., *Irodalom és felvilágosodás,* 1974.
Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
Széchényi *Catalogi* 1799–1815.
Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi... Vol. 1, Sopronii, typ. Siessianis, 1799 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci*

Com. Széchényi, Sopronii, typis Siessianis. 1803 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae,* Posonii, typis Belnaianis, 1803 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae. Tomi I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complectentis. Supplementum I. A.–Z.* Posonii, typis Belnaianis, 1803. – *Catalogus manuscriptorum bibliothecae nationalis hungaricae Széchenyiano-regnicolaris. Vol. 1–3.* Sopronii, typis haered. Siessianorum, 1813–1815. – *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Vol. 1–2.* Pestini, typis Matthiae Trattner, 1807–1810.

Szekeres 2002.
Szekeres Andor, *Milyen (lesz) a magyar mikrotörténelem?* Korall, 3(2002), 9. kötet, 233–237.

Szekeres 2005.
Szekeres Andor, *Van-e még mikrotörténelem? A Quaderni storici* három évfolyamáról *(2011–2003),* Korall, 6(2005), 19–20. kötet, 224–234.

Szelestei Nagy 1989.
Szelestei Nagy László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon,* Budapest, OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai; új sorozat, 4.).

Szelestei Nagy 2000.
Szelestei Nagy László, *Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében*, Magyar Könyvszemle, 116(2000), 287–303. Továbbírt változata in Szelestei Nagy 2010, 100–112.

Szelestei Nagy 2010.
Szelestei Nagy László, *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (*Historia* litteraria, 26.).

Szelestei Nagy 2019.
Szelestei Nagy László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről,* Budapest, Szent István Társulat, 2019.

Szelestei Nagy 2020.
Szelestei Nagy László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratos kötetek),* Budapest, PPKE, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 25.).

Szelestei Nagy, kiad., *Batthyány…,* 1988.
Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658, kiad. Szelestei Nagy László, Szeged, JATE, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 2.).

Szemethy 2020.
Szemethy Tamás, *Katonabárók és hivatalnok grófok, Új arisztokraták a 18. századi Magyarországon,* Budapest, MNL OL, BTK TTI, 2020.

Szentesi E.–Menténi K.–Simon A., szerk., *Kő kövön,* 2013.
Kő kövön: Dávid Ferenc 73. születésnapjára – Stein auf Stein: Festschrift für Ferenc Dávid, szerk./hrsg. Szentesi Edit, Menténi Klára, Simon Anna, Budapest, Vince Kiadó, 2013.
Szijártó 2021.
Szijártó J. István, *A diéta II, A 18. századi politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben,* Budapest, MNL OL, 2021.
Szőcs P. L., szerk., *Középkori egyházi…*, 2012.
Arhitectura religiosă dinTransilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval ecclestiastical architecture in Transylvania, Satu Mare, Editura Muzeului Satmarean, 2012.
Szögi 1994.
Szögi László, *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest, MKM, 1994.
Takács J.–Pfeiffer–Kapiller 2001.
Takács J. Ince–Pfeiffer János, *Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században, 1–2. kötet,* szerk. Kapiller Imre, Pápa–Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei Könyvtár, 2001.
Takáts E. 1943.
Takáts Endre, *Gróf Nádasdy László csanádi* püspök (1662–1729), Szeged, Szeged városi Nyomda, 1943.
Tampe 1979.
Magdalena Tampe, *Din inceputurile Bibliotecii de la Blaj, despre inventarul manuscris din 14 iunie 1747,* Biblioteca şi cercetarea, III(1979), 126–132.
Tantalics 1988.
Tantalics Béla, *Lendva kulturális emlékei a 16. század második feléből – Kulturne znamenitosti Lendave v drugi polovici 16. stoletja*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács, 1988.
Tantalics 2009.
Tantalics Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, Lenti Honismereti Egyesület, 2009.
Teleki L. 1806.
A' magyar nyelv elé mozdításáról, buzgó esdeklései G. Teleki Lászlónak, Pesten, Trattner Mátyás, 1806.
Teleki L. 1810.
Über *die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung* des Gr. Ladislaus Teleki. Gedruckt mit [Matthias] Trattnerischen Schriften, 1810.
Teleki, *Catalogi* 1796–1819, 2002.
Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars 1–2. Viennae, per Sam. Falka [...] in Typographeo Baumeisteri, 1796. – *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars 3–4.* Viennae, typis Antonii Pichler, 1796–1819. – *Bibliothecae Samuelis*

Com. Teleki de Szék pars quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos complexa, curam gerebat Anikó Deé Nagy, Budapestini–Novi Fori Siculorum, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Bibliotheca Teleki-Bolyai, 2002.

Tobler 2021.

Felix Tobler, *Die Fürsten Esterházy als Schutzherren der jüdischen Sieben-Gemeinden 1612-1848,* Eisenstadt, Esterhazy Privatstiftung, 2021 (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterhazy, Historie, 12.).

Toma K. 2010.

Toma Katalin, *Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere,* Századok, 144(2010), 853–872.

Tóth F. 2013.

Ferenc Tóth, *Charles* Émeric *de Reviczky, diplomate, penseur militaire et bibliophile de l'époque des Lumières,* in Saupin–Schnakenbourg, sous la dir. de, *Expériences de la guerre...* 2013, 169–180. – https://doi.org/10.4000/books.pur.132804

Tóth I. Gy. 1985.

Tóth István György, *Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban,* in Klaniczay G.–Poór–Ring, szerk., *A felvilágosodás jegyében,* 1985, 258–271.

Tóth I. Gy. 1986.

Tóth István György, *Írásbeliség és szóbeliség a XVII–XVIII. századi mezővárosokban,* in Novák–Selmeczi, szerk., *Falvak, mezővárosok...,* 1986, 373–384.

Tóth I. Gy. 1987a.

István György Tóth, *L'alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières,* in Kovács I., publ. par, *Début et fin des Lumières…,* 1987, 293–300.

Tóth I. Gy. 1987.

Tóth István György, *Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században*, in Bálint, szerk., *Adalékok...,* 1987, 143–165.

Tóth I. Gy. 1993.

István György Tóth, *How many Hungarian noblemen could read in the eighteenth century?* CEU History Department yearbook. Budapest, 1993, 67–79.

Tóth I. Gy. 1996a.

István György Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe,* Budapest, CEU Press, 1996.

Tóth I. Gy. 1996b.

István György Tóth, *Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko*, Historičky Časopis, 44(1996), č. 1, 102–113.

Tóth I. Gy. 1996c.

István György Tóth, *La diffusione dell'alfabetizzazione nel comitato di Vas nei secoli XVII–XIX,* in Guida, a cura di, *Dalla liberazione di Buda…,* 1996, 64–71.

Tóth I. Gy. 1996.
Tóth István György, *„Mivelhogy magad írást nem tudsz…", Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon,* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.).
Tóth I. Gy. 1999.
István György Tóth, *Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries,* CEU History Department yearbook 1997–1998, Budapest, 1999, 93–111.
Tóth I. Gy. 2002.
Tóth István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon,* Acta Papensia, A Pápai Református gyűjtemények közleményei, 2(2002), Nr. 1-2, 31–37.
Tóth I. Gy. 2004.
István György Tóth, *Illiterate and Latin-speaking gentlemen*, in Adamska–Mostert, eds., *The development…,* 2004, 519–528. – https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.3.4369
Tóth I. Gy. 2005a.
István György Tóth, *„In Hungary even the small children all speak Latin…", The spoken Latin in early modern Hungary – myths and reality,* in Tóth I. Gy. 2005, 51–68.
Tóth I. Gy. 2005.
István György Tóth, *Ab imo pectore,* Viterbo, Sette Città, 2005 (Quaderni del Centro Studi sull'Età dei Sobieski e della Polonia Moderna, 5.).
Tóth Tamás 2014.
Tóth Tamás, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása,* Budapest–Kalocsa, METEM, HEHA, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014.
Tóth Tamás 2019.
Tóth Tamás, *Püspökkinevezések a 18. században a kánoni eljárások tükrében,* in Forgó A.–Gőzsy, szerk., *Katolikus egyházi társadalom, 18. század,* 2019, 59–72.
Towsey 2010.
Mark R. M. Towsey, *Reading the Scottish Enlightenment, Books and their Readers in Provincial Scottland, 1750–1820,* Leiden–Boston, Brill, 2010 (Library of the Written World, 10.). – https://doi.org/10.1163/ej.9789004184329.i-364
Turzai 1966.
Maria Turzai, *Un trésor de l'époque des lumières en Transylvanie: la bibliothèque de Sámuel Teleki, à Tîrgu-Mureş,* in Revue Roumaine d'Histoire, V(1966), Nr. 2, 341-354.
Tusor 2013.
Tusor Péter, *A jezsuita Pázmány szomaszka szerzetessége, Miért?,* in Fodor Gy.–Sarbak, szerk., *Maróth ünnepi kötet,* 2013, 177–186.

Tüskés G.–Lengyel R., szerk., *Magyarországi gondolkodók,* 2015.
Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok, II., vál., szerk. Tüskés Gábor, Lengyel Réka, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2015.
Tüzes Gábor 1900.
Anonymus, *Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról (Il Governo dell'Ongaria)*, Történelmi Tár, 39(1900), 219–397.
Uray 1987.
Uray Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján,* in Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia…,* 1987, 187–208.
Vacalebre 2016.
Natale Vacalebre, *Come le armadure e l'armi, Per una storia delle antiche biblioteche della Compagnia di Gesù, Con il caso di Perugia,* permesa di Edoardo Barbieri, Firenze, Olschki, 2016 (Biblioteca di bibliografia, 205.).
Vaderna 2022.
Vaderna Gábor, *A nevelésről való tudás társadalmi áramlása, Gróf Teleki László neveléstana,* in Kökényesi, szerk., *Nemesi oktatás…,* 2022, 133–146.
Vaderna, hrsg, *The Culture…*, 2022.
The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820, ed. by Gábor Vaderna, Wien, Praesens Verlag, 2022 (Verflechtungen und Interferenzen, Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 8.).
Vanyó 1941.
Vanyó Tihamér, *A plébániatörténetírás módszertana,* Pannonhalma, Stephaneum Nyomda, 1941.
Varga A.–Monok, Adattár 13/1, 1986.
Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657, sajtó alá rend. Varga András, munkatárs Monok István, utószó Monok István, Varga András, Budapest–Szeged, JATE, MTAK, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.).
Varga T. L. 2015.
Varga Tibor László, *A nyelvújítás emlékei egy kanonoki hagyatékban, Ruszek* József kanonok (1779–1851) végrendelete, Veszprémi Szemle, 17(2015), Nr. 4., 26–37.
Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia…,* 1987.
Irodalom és ideológia a 16–17. században, szerk. Varjas Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5.).
Várkonyi Á. 1975.
R. Várkonyi Ágnes, *A Magyar Tudományos Akadémia Megalapítása, 1825–1831,* in Pach Zs. P.–Vörös A., szerk, *MTA 150,* 1975, 9–28.

Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae,* 2012.
Sylvae Typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 5.).
Verók 2005.
Attila Verók, *Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewusststein der Siebenbürger Sachsen,* in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 125–132.
Verók 2013.
Attila Verók, *La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal*, in Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013, 229–241.
Viskolcz 2006.
Viskolcz Noémi, *Újabb adatok a Nádasdy Mausoleumról,* Kultúra és Közösség. Művelődéselméleti folyóirat, 10(2006), Nr. 1, 75–80.
Viskolcz 2007.
Viskolcz Noémi, *Ungarische Königsbilder in Nürnberg im 17. Jahrhundert, Ein Rechtsstreit über die Königsbilder des „Mausoleum"*, Ungarn-Jahrbuch, 28(2005–2007), 361–368.
Viskolcz 2010.
Viskolcz Noémi, *Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei,* Századok, 144(2010), 873–894.
Viskolcz 2011.
Viskolcz Noémi, *Nádasdy Ferenc Rómában,* in Imre–Oláh Sz.–Fazakas–Száraz, szerk., *Eruditio, virtus…,* 2011, 340–349.
Viskolcz, KKK VIII, 2013.
Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára,* Szeged–Budapest, SZTE, HEH, 2013 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VIII.).
Vizkelety 2008.
András Vizkelety, *Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken,* in Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter,* 2008, 327–338.
Zvara 2010.
Zvara Edina, *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*, Magyar Könyvszemle, 126(2010), 386–398.
Zvara 2011.
Zvara Edina, *Ismert possessorok könyvei az Esterházy-könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 127(2011), 47–71.

Zvara 2012a.
Zvara Edina, *Ferencesek Szakolcán a korai újkorban,* Budapest, 2012 (METEM könyvek, 79.).
Zvara 2012.
Zvara Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*, Magyar Könyvszemle, 128(2012), 293–318.
Zvara 2013.
Edina Zvara, *Bücher protestantischer Pfarrer in der Esterházy-Bibliothek,* Burgenländische Heimatblätter, 75(2013), Nr. 1, 21–29.
Zvara 2020.
Edina Zvara, *Protestant Books of a Hungarian Catholic Aristocrat,* in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher,* 2020, 159–172.
Zvara 2021.
Edina Zvara, *Die Franziskanerbibliothek, 1639–1780,* in Bruck–Monok–Zvara 2021, 45–58.
Zvara 2025.
Edina Zvara, *Bücher der Provincia Hungariae Sanctae Mariae Ordinis Fratrum Minorum in der Mitte des 17. Jahrhunderts,* Hungarian Studies, 39(2025),
Zvara, Adattár 19/1, 2001.
Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Szeged, Scriptum, 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.).
Zvara, Adattár 19/3, 2008.
Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, Ferences könyvtárak, 1668–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2008 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3.).
Zvara, sajtó alá rend., *Magyar Hírmondó,* 2025.
A világ és Magyarország, ahogy a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztői látták, vál., a bevezetést és a jegyzeteket írta Zvara Edina, Budapest, MTA KIK, Kossuth, 2025.
Zsámboki 1976.
Zsámboki László, *A selmeci* műemlékkönyvtár, Miskolc, 1976 (A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai, 17.).
Zsámboki 1978.
László Zsámboki, *Die Schemnitzer Gedenkbibliothek von Miskolc, Ungarn,* Miskolc, 1978 (Publikationen der Zentralbibliothek der Technischen Universität für Schwerindustrie, 18.).
Zsámboki 2001.
Zsámboki László, *A selmeci* műemlékkönyvtár kötetkatalógusa – *Bandkatalog der Schemnitzer Gedenkbibliothek – Prinetd Catalog of the Selmec Museum Library,* Miskolc, Miskolci Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Múzeum, 2001.

Személy- és helynevek mutatója

A

Acsády Ádám Péter 82
Ádám Gerzson 61, 105
Adamska, Anna 105, 156
Ágoston, Szent 71
Aiud lásd *Nagyenyed*
Akkon (Akko, ISR) 88
Alba Iulia lásd *Gyulafehérvár*
Alsted, Johann Heinrich 64
Altenburg (Thüringen, D) 12
Althann, Michael Friedrich von 27
Amburger, Erik 105, 151
Amszterdam (NL) 31
Andalics János 100, 102
Anelli, Vittorino 74, 105
Annat (Annatus), Pierre 79
Antalfi János 71
Antalóczi Lajos 23, 30, 105, 133
Antoine, Paul-Gabriel 79, 80, 91
Antwerpen (Anvers, Antverpen, BEL) 31, 65, 69
Apafi család 144
Arad (RO) 59, 116
Arany Krisztina 13, 106
Arató György 106, 130
Árpád-ház, István, Szent 67, 86

Auersperg, Wolfgang Engelbert von 64
Augsburg (Bayern, D) 31, 44, 45, 65, 152
Augustinus, Aurelius 65
Avignon (Vaucluse, F) 68, 98
Azpilcueta, Martin de 65

B

Baccherius, Johannes Augustinus 63
Bachin, Leonhard 66
Badics Ferenc 83, 106
Bahlcke, Joachim 26, 106
Baia Mare lásd *Nagybánya*
Bajáki Rita 27, 42, 46, 106, 115
Bajtay Antal 30
Bajzáth József 77, 82
Bajzik János 95
Bakónak lásd *Nagybakónak*
Balassa Pál 58
Balassi Bálint 46
Balatonkiliti (Siófok, Somogy, HU) 88
Balázs Éva, H. 12, 106, 130
Balázs Géza 106, 138
Balázs Mihály 38, 106, 109, 138
Balázsfalva (Blaj, RO) 22, 25, 45
Balduin, Friedrich 63
Bálint István János 106, 155
Balla Gergely 44
Balogh György 100
Balogh Margit 26, 107
Bamberg (Bayern, D) 68
Bándi András 59, 107
Bánffy család 84, 154
Banská Štiavnica lásd *Selmecbánya*
Bányai Réka 107, 117, 140
Bara Júlia 13, 106
Bárány Attila 13, 107, 117
Barbier, Frédéric 9, 13, 107, 108, 112, 122, 124, 127, 137, 139, 141, 144, 158
Barbieri, Edoardo 157
Barkóczy Ferenc 29, 30, 31, 115, 116
Bárth Dániel 73, 74, 108, 120, 121, 122, 124, 126, 137
Bárth János 108

Bartók Zsófia Ágnes 84, 108
Basire, Isaac 47, 143
Bassano del Grappa (Veneto, I) 139
Báthory család 10, 36, 53, 57, 108, 127, 139, 143
Báthory Orsolya 106, 108, 115, 150
Batthyány Ádám, I. 10, 52, 53
Batthyány Ádám, II. 53
Batthyány Ádám, III. 52, 53, 57, 132
Batthyány Boldizsár (Balthasar) 53, 55, 140, 144
Batthyány család 49, 52
Batthyány Ferenc 53, 138
Batthyány Gusztáv 36
Batthyány Ignác 23, 25, 30, 44, 124, 128
Batthyány József 29, 30
Batthyány Kázmér 36
Batthyány Kristóf 153
Batthyány Lajos 54, 57, 127
Batthyány Lajos Ernő 44, 53, 54, 127
Batthyány Pál 53
Batthyány Tódor 36, 44
Batthyány Zsigmond 53
Batthyány-Strattmann Ádám Vencel 52, 53
Bayrhamer, Maurus 91
Becanus, Martinus 67, 79, 80
Bécs (Vienna, Wien, A) 11, 12, 13, 15, 19, 21, 24, 25, 27, 30, 31, 44, 51, 54, 57, 59, 61–67, 70, 71, 81, 82, 96, 97, 98, 133, 154, 159
Bedő Gergely 103
Beke Incze Kristóf 102
Beke Margit 29, 108
Békés (Békés, HU) 42, 123
Béla Bálint 109, 143
Bellarmino, Roberto 86, 93
Bellerus, Balthasar 67
Bellovay József 100
Bencard, Johann Caspar 67
Benczédi Sándor 133
Benda Kálmán 10, 72, 109
Bene Sándor 10, 109, 120
Benedek, XIII., pápa 78, 88, 98
Benedek, XIV., pápa 78, 80, 89, 91, 92, 93, 96, 98, 101
Beniczky Péter 46

Benke György 86, 87
Berecz Ágnes 56, 109
Bérenger, Jean 11, 12, 109
Berger de Malissoles, François 98
Berger, Elias 70
Berlász Jenő 13, 17, 23, 27, 47, 109
Berlin (Berolinum, D) 35, 58
Bernád Rita-Magdolna 61, 110
Bernáth László 99
Berolinum lásd *Berlin*
Bésombes, Jacques 98
Besse, Pierre de 69
Bessenyei Antal 99
Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 26, 46, 47, 113
Bethlen család 144
Bethlen Gábor
Bethlen Kata 151, 152
Bethlen Miklós 55, 56, 120, 140
Bethlen Zsuzsanna 115
Beyerlinck, Laurens 69
Bèze, Théodore de 79
Bihardiószeg (Diosig, RO) 101
Bilkei Irén 84, 110
Biró Annamária 34, 110
Bíró Györgyi 42, 45, 59, 71, 72, 76, 110
Bitskey István 12, 27, 31, 110, 111, 127
Bladus, Antonius 70
Blair, Ann 64, 111
Blass, Max Karl 66
Blass, Severin 66
Bloom, Helwi 127, 142
Boda Miklós 111, 113, 126
Bode, Gerhard 67, 111
Bodó Márta 119, 137
Bogár Judit 111, 115
Bogdan, Florin 110, 149
Bogdándi Zsolt 111, 142
Bognár Krisztina 111
Boldogfai Farkas Ferenc 87
Bolesch, Michael 19
Bolgárszeg (Şchei, Brasov, RO) 45

Bologna (Emilia-Romagna, I) 21, 27
Bona, Giovanni 62
Borcsa János 133
Bornemisza Pál 60
Boros István 12, 27, 29, 78, 111
Boroszló (Wrocław, PL) 46
Borsa Gedeon 149
Borvölgyi Györgyi 56, 111
Bossuet, Jacques-Bénigne 80
Bourbon, Lajos, XIII. 69
Bourbon, Lajos, XIV. 80
Bourdaloue, Louis 96
Bourges (Cher, F) 96
Bögözi László Ferenc 47
Bölcske (Tolna, HU) 90
Brassó (Kronstadt, Cronstadt, Braşov, RO) 19, 45, 148
Bratislava lásd *Pozsony*
Brewer, Samuel 67
Bruck, Anton 53, 111, 159
Bruckenthal, Samuel 25
Brüsszel (Bruxelles, Brussel, BE) 7
Bubryák Orsolya 13, 19, 111, 112
Buda (Budapest, HU) 15, 22, 27, 43, 46, 48, 60, 75, 100, 121, 122, 133, 146, 151, 155
Budai Jakab 42
Bujdosó Hajnalka 27, 42, 46, 63, 106
Bullinger, Heinrich 43
Bura László (Kulcsár György) 17, 23, 119
Bus, César de 98
Busenbaum, Hermann 69
Buzárovits Gusztáv 132
Buzási Enikő 51, 112
Bzowski (Bzovius), Abraham 70

C

Cabassut, Jean 80
Cabrino, Giuseppe 90
Caesar, Caius Iulius 63
Calamato, Alessandro 69, 92
Calvin (Kálvin), Jean 79
Canisius (Kanijs), Petrus 63, 64, 97
Cantarino-Suñer, Maria-Elena 113, 120

Cantemir, Dimitrie 146
Capeting, Károly, IV. 68
Casmann, Otto 66
Cátedra, Pedro M. 74, 136
Cato, Marcus Porcius Maior 33, 34
Caussin, Nicolas 56, 120
Ceglédi Szabó Pál 159
Cennerné Wilhelmb Gizella 112
Chayes, Evelien 127, 142
Chindriș, Ioan 45, 112
Christianus, Tobias 65
Chrysologus, Petrus (Péter, Aranyszájú Szent) 88
Čičaj, Viliam 46, 47, 55, 112, 113
Cicero, Marcus Tullius 33, 63, 95
Cieśla, Michal 105, 151
Claarwein, Thomas 46
Cluj Napoca lásd *Kolozsvár*
Colonia Agrippina lásd Köln
Comenius, Johannes Amos 64
Conte, Sophia 113, 120
Corvin Mátyás lásd Hunyadi Mátyás
Corzan, Therese 106
Cosmerovius, Johannes Christophorus 66
Coster, Franciscus 68
Cramer, Dionysius 46
Cronstadt lásd *Brassó*
Czeglédi László 46, 52, 57, 58, 113, 141
Czibula Katalin 113, 141

CS

Csajághy Gábor 30, 47, 113
Csáky család 43
Csáky Imre 27
Csáky István 59, 116
Csáky Miklós 29
Csanak Dóra, F. 36, 113
Csánk Gyula Béla 94
Csányi Ákos 110
Csányi család 84
Csapi (Zala, HU) 85
Csapó Benő 126, 141

Csapodi Csaba 13, 23, 113
Cséby Géza 44, 114
Cselenkó Borbála 73, 114
Csépán József 99
Csernátoni Pál 47
Cserpes Tünde 13, 114
Csíkkozmás (Cozmeni, RO) 61, 63, 64, 66–69
Csíksomlyó (Șumuleu, RO) 11, 47, 60, 62, 71, 72
Csíkszentmihály (Mihăileni, RO) 71
Csonka László 148
Csorba Dávid 42, 114
Csököly (Somogy, HU) 86
Csöndör Imre 103
Csörsz Rumen István 18, 19, 73, 114
Csúzy Zsigmond 87, 89, 93

D

Dáné Veronika 111, 142
Daneau, Lambert 63, 118
Danès, Pierre Louis 98
Danneberg, Lutz 33, 148
De Pasquale, Andrea 13, 107, 108, 158
Debrecen (Hajdú-Bihar, HU) 119, 120
Deé Nagy Anikó 24, 25, 45, 107, 114, 115, 151, 155
Dékány Vanda 62, 115
Delaveau, Martine 127
Deléphine, Hélène 127
Deltophilus, Periergus 58, 149
Demeter Júlia 113, 141
Dénesi Tamás 27, 60, 73, 77, 78, 104, 115
Dernschwam, Hans 47, 109
Desachy, Matthieu 80, 115
Desericzky József Ince 90
Dezső Krisztina 115, 141
Diakóvár (*Đakovo, CRO)* 26
Dieterico, Conrado 67
Dietl, Georg Alois 94, 95, 131
Dietrich, Conrad 67, 111
Dilingen an der Donau (Dilinga, Bayern, D) 67, 81, 87, 89, 93
Dióskál (Zala, HU) 83
Dirrhaimer, Ulrich 81

Djuvara, Trandafir G. 10, 115
Dóbék Ágnes 18, 29, 31, 56, 79, 80, 115, 116, 124, 126, 142, 151, 152
Dobozy Dóra 116, 120
Douai (Nord, F) 67
Dörnyei Sándor 149
Draskóczy István 116, 141
Druzbicki, Kaspar 66
Durham (UK) 47

E

Eberhardin, Elisabetha lásd Pécsi Erzsébet
Eberhardt Béla 21, 77, 80, 83, 84, 92, 96, 97, 104, 124
Eckhardt Sándor 43, 55, 56, 59, 116
Ecsedy Judit, V. 11, 45, 116, 117, 149
Eger (Heves, HU) 12, 26, 27, 29, 30, 31, 76, 78, 79, 80, 105, 110, 111, 115, 116, 126, 136, 137, 147
Egyed Emese 13, 117
Eisenstadt lásd *Kismarton*
Embach, Michael 32, 148
Emődi András 21, 76, 117
Engel, Ludwig 65, 81
Engelgrave, Henricus 68
Eperjes (Prešov, SK) 17, 43, 151
Erdély (Transylvania, Ardeal, RO) 10, 11, 12, 15–18, 21, 23–26, 30, 34, 38, 41, 43–46, 48, 49, 60–63, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 78, 89, 97, 107, 110, 114, 117, 119, 120, 121, 128, 129, 133–137, 142, 144, 154
Erdélyi Gabriella 117, 132, 147
Erdődy család 19
Erdődy János 19
Erdődy Júlia 59
Erdős György 86
Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu de Pădure, RO) 114
Erős Krisztina 110, 117
Esparza Artieda, Martin de 69
Esterházy család 82
Esterházy Imre 29, 56, 57, 82, 132
Esterházy Miklós 10, 50, 53, 130
Esterházy Pál 43, 66, 158
Esztergom (Komárom-Esztergom, HU) 15, 26, 27, 29, 31, 61, 63, 75, 82, 83, 86, 90, 97, 108, 119, 132, 151
Eszterházy János Nepomuk Kázmér 58

Eszterházy József 58
Eszterházy Károly 23, 30
Eténi Nóra, G. 117, 132

F

Faber, Mathias 68, 72
Fábián János 42
Fabre, Pierre Antoine 127
Fábri Anna 33, 117
Farel, Guillaume 79
Farkas Gábor Farkas 12, 17, 22, 28, 43, 46, 47, 118, 120
Fata Márta 10, 118
Fatio, Olivier 64, 118
Faure, Giovanni Battista 80
Fazakas Gergely Tamás 127, 158
Fazakas József 149
Fazekas István 76, 87, 118, 119
Federle, Johanne 67
Fejér (Fehér) János 87, 88, 89, 90, 93
Fejér György 34, 35, 37, 95, 119
Fejérdy András 119, 151
Fekete Antal 94–101
Fekete Csaba 17, 23, 119
Fekete Gézáné 37, 113, 119
Felsőtárkány (Heves, HU) 31
Ferdinánd, II. lásd Habsburg, Ferdinánd, II.
Ferenc, Assisi Szent 115
Ferenc, I. lásd Habsburg-Lotaringiai, Ferenc, I.
Ferenc, Szalézi Szent lásd Sales, François
Ferenczi Sándor 30, 119
Fermat, Pierre de 64
Festetics György 23, 114, 131, 135
Firenze (Toscana, I) 32, 89
Fludd, Robert 63
Fodor György 119, 156
Fodor Pál 119, 138
Font Zsuzsa 106, 138
Forgó András 10, 26, 27, 73, 118, 119, 156
Földváry Miklós István 73, 120
Förköli Gábor 10, 56, 120
Förster, Georg 66

Frankfurt am Main (Hessen, D) 66, 69
Fribourg (CH) 70
Frivaldszky Ferenc 90
Fülemüle Ágnes 120, 135
Fülöp Géza 18, 20, 75, 120

G

Gáborjáni Szabó Botond 20, 120
Gácsi Hedvig 46, 47, 120
Gál Imre 100
Galambok (Zala, HU) 89
Gálfi Emőke 120, 142
Galgóc (Hlohovec, SK) 19, 112
Gallen, Hans 46
Gap (Hautes-Alpes, F) 98
Garabonc (Zala, HU) 85, 90, 100
Gárdonyi Máté 74, 104, 120
Gattendorf lásd *Lajtakáta*
Gay, Jean-Pascal 91, 121
Gazdag Mihály 103
Genf (CH) 79
Géra Eleonóra 15, 27, 121
Gergely Jenő 26, 107
Giftschütz, Franz 98
Ginkevičius, Mykolas 66
Ginther, Anton 89, 93
Glaser Gábor lásd Gloszer Gábor
Glatz Ferenc 121, 147
Gleixner, Johann 19
Gloszer (Glaser) Gábor 30, 134
Gobat, Georges 69, 70
Gordán Edina 47, 62, 121
Gotti, Ludovico Vincenzo 79
Göllner, Carl 45, 121
Gőzsy Zoltán 26, 27, 60, 73, 74, 76, 119, 121, 156
Grác lásd *Graz*
Graecium lásd *Graz*
Granasztói Olga 19, 43, 56, 59, 122
Graz (Grác, Graecium, Steiermark, A) 21, 27, 64, 97
Grócz Zita 29, 122
Grüll Tibor 47, 122

Guevara, Antonio 96
Guida, Francesco 122, 155
Gutenberg, Johannes 111
Guthmüller, Bodo 122, 138

GY

Gyáni Gábor 8, 12, 122
Gyarmathi Sámuel 43, 136
Gyékényes (Somogy, HU) 100
Gyergyóalfalu (Joseni, RO) 71
Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, RO) 60
Gyöngyös (Heves, HU) 11, 12
Gyöngyösi István 46
Gyöngyössy Orsolya 74, 122
Győr (Győr-Moson-Sopron, HU) 21, 26, 50, 78, 97, 106
György Aladár 19, 123
Györkös Gábor 100
Gyula (Békés, HU) 124
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 30, 44, 45, 64
Gyulai Éva 62, 123
Gyuricza Andrea 19, 123

H

Habert, Louis 91, 92
Habsburg, Ferdinánd, II. 87
Habsburg, József, II. 21, 22, 30, 39, 58, 78, 82, 97
Habsburg, Lipót, I. 54
Habsburg, Mária Terézia 12, 92
Habsburg-Lotaringiai, Ferenc, I. 8, 19, 26
Háfiz (Hafez) 43
Hahót (Zala, HU) 83, 90, 91
Hajas István 92, 93
Hála József 123
Halle and der Saale (Sachsen-Anhalt, D) 70
Hanappes, Nicolas de 88
Hanauer István 80, 123
Hansen, Ann-Marie 127, 142
Hányoki Losontzi István 42
Haraszthy György 102
Hargittay Emil 10, 61, 123, 129
Harms, Roeland 74, 123

Haug-Moritz, Gabriele 10, 118
Hayd, Stephan 99
Házy György 30
Hegedűs András 119
Hegedűs Antal 30, 123, 151
Hegedüs Béla 19, 114
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 104
Hegyi Ádám 42, 124
Hegyi Ferenc 12, 23, 74, 75, 123, 124, 139
Heimbach, Matthias 102
Héjja Julianna Erika 21, 75, 124
Hell, Maximilian 36
Heltai János 149
Hendre Bíró, Doina 25, 30, 44, 124
Hermann Egyed 21, 77, 80, 82, 83, 84, 92, 96, 97, 104, 124
Hermann István 110, 115, 124, 129
Herner János 17, 39, 43, 125
Hervay Ferenc 149
Herzig, František 89
Hierat, Anton 68
Hieronymus, Sanctus (Jeromos, Szent) 88, 93
Hiller István 22, 32, 125
Hiller, Johann Wolfgang 50
Hobson, Geoffrey D. 47, 125
Hodson, Brian A. 11, 49, 125
Holik, Florian 47, 125
Holl Béla 12, 21, 76, 125, 149
Homonna (Humenné, SK) 59
Horkay László 103, 125
Horn Ildikó 117, 132
Horváth István 115, 126
Horváth János (püspök) 83, 106
Horváth József (2020, Győr) 21, 74, 76, 77, 126
Horváth József 51, 52, 126
Horváth Margit 30, 126
Horváth Mária 29
Hubert Gabriella 65
Hudi József 21, 75, 126
Hueber Antal 106
Hunyadi család 16
Hunyadi Mátyás (Mátyás király, Corvin Mátyás) 9

Hunyady György 126, 141
Hursán Szabolcs 36, 44, 53, 54, 57, 127, 143

I

Ila József 90
Illyés András 60, 62, 71, 86, 93
Illyés István 62, 64, 71, 86, 89, 93
Imre Mihály 127, 158
Incarnato, Fabio 65
Infelise, Mario 31, 45, 127
Inkey Ferenc 85, 129
Institoris Gábor lásd Mossóczi Institoris Gábor
Ionită, Viorel 45, 137
István, Szent lásd Árpád-ház, István, Szent
Istvánffy Kristóf 47
Ivánczi István 103
Iványi Béla 38, 125

J

Jagersma, Rindert 127, 142
Jaklovszky Dénes 61, 135
Jakó Zsigmond 23, 30, 44, 114, 127, 128, 133, 138
Jamaigne, Johann Ernest de 93
János, Nepomuki Szent 51
János, XXII., pápa 68
Jeruzsálem (ISR) 88
Jesu, Fredericus a (Schelborn, Friedrich) 92
Joó Imre 61, 105
József, II. lásd Habsburg, József, II.
Juénin, Gaspar 94, 98
Juhász Réka Ibolya 87, 128
Juvenalis, Decimus Iunius 33
Juznić, Stanislav J. 64, 128

K

Kádár Zsófia 87, 118, 119, 128
Käfer István 149
Kájoni János 62, 64
Kalányos Katalin 111, 113, 126
Káldi György 62, 86, 89
Kalmár János 11, 49, 128, 139

Kálóczy Ferenc 85, 91, 93
Kálóczy György 89–93, 96, 99, 103
Kalocsa (Bács-Kiskun, HU) 26–30, 75, 76, 81, 95, 108, 111, 122, 123, 134, 156
Kanász Viktor 77, 87, 129
Kanizsai Pálfi János 158
Kant, Immanuel 103104
Kanta (Canta, Kézdivásárhely, RO) 97
Kántor Lajos 25, 129
Kapiller Imre 85, 110, 129, 138, 154
Kaposi Juhász Sámuel 42, 114
Kaposvár (Somogy, HU) 75
Kaprinai István 92
Karcfalva (Cârța, RO) 60
Kardos Ferenc 129
Karlinszky Balázs 85, 94, 99, 102, 108, 110, 115, 124, 129
Karlóca (Sremski Karlovci, SRB) 49
Karoling, Károly, I., Nagy 8
Károly, IV. lásd Capeting, Károly, IV.
Kassa (Kaschau, Košice, SK) 12, 31, 86, 118, 120, 141
Katona Tünde 17, 28, 43, 46, 118
Kazay Sámuel 120
Kazinczy Ferenc 83
Keczer Gábor 17
Kecskeméti Károly 11, 20, 109, 129, 138
Kégli Ferenc 19, 130
Kelecsényi Ákos 149
Kempis, Thomas a 65
Keplinger, Ludwig 10, 66, 130
Keppel Henrik 43
Kereskényi Ádám 97
Kéry János 99
Keserű Bálint 38, 106
Keserű Gizella 106, 138
Keszthely (Zala, HU) 23, 44, 75, 83, 90, 130, 131, 135
Keveházi Katalin 46, 47, 109, 120, 122
Keveházi László 143
Kézdiszentlélek (Sânzieni, RO) 59, 133
Khavanova, Olga 57, 130
Kiechel, Nicolaus Georgius 43
Kilián István 113
Kilián László 129, 130

Kinchius, Johann 69
Király Ferenc 75, 130
Kirchoffer, Matthias 64
Kisbér (Komárom-Esztergom, HU) 36
Kisboldogasszony (Kleinfrauenhaid, Burgenland, A) 66
Kisfaludy Sándor 83
Kiskomárom (Zalakomár, Zala, HU) 89, 99, 101, 102, 103
Kismarton (Eisenstadt, Burgenland, A) 50, 122
Kisrada (Zala, HU) 85, 100
Kiss Beáta 128
Kiss József Mihály 111
Kiss Margit 19, 114
Kiss Réka 120, 135
Kiss Tamás 30, 130
Klaniczay Gábor 130, 135, 155
Klaniczay Tibor 10, 56, 130, 131
Klapka, Joseph 20, 131, 146
Klein, Inocenţiu Micu 45, 67, 112
Kleinfrauenhaid lásd *Kisboldogasszony*
Kleinod, Anton 19
Klempa Károly (Karl von) 23, 44, 131
Kleve (Nordrhein-Wesfalen, D) 54
Klimó György 24, 30, 47, 113, 115, 126, 131, 145
Klobusiczky Ferenc 30, 60
Knapp Éva 12, 22, 131
Knedlik, Manfred 95, 131
Kokas Károly 47, 122
Kókay György 18, 19, 30, 45, 131
Kollányi Ferencz 15, 132
Kollarics Joakim 75, 93
Kollenich András 86
Koller Ignác 82
Kollonics László 30, 125
Kolozsvár (Cluj Napoca, RO) 23, 44, 134, 144
Kolozsvári János 43
Koltai András 50, 52, 53, 82, 124, 132
Komárom (Komárom-Esztergom, HU) 97
Komorová, Klára 122, 132, 140
Kont Ignác 56, 132
Kónya Franciska 108, 150
Kopácsy József 83, 94

Kopcsányi Márton 62
Kornis Gyula 13, 22, 35, 132
Kosáry Domokos 12, 132
Kovách Zoltán 27, 132
Kovács András 59, 60, 76, 114, 133, 138
Kovács Béla 76, 80, 133
Kovács Eszter 149
Kovács Ignác János 102
Kovács Ilona 133, 155
Kovács Klára, P. 120, 142
Kovács Máté 20, 133
Kovács Zsolt 59, 60, 76, 120, 133, 142
Kökényesi Zsolt 8, 13, 87, 118, 119, 133, 157
Kölcsey Ferenc 20, 96, 152
Köln (Colonia Agrippina, Nordrhein-Westfalen, D) 31, 65, 67, 68, 69, 81
Köpeczi Béla 56, 125, 128, 133
Körmendy József 28, 81, 82, 134
Körmöcbánya (Kremnica, SK) 113
Körmöczi János 43, 134
Kőszeg (Vas, HU) 47, 97, 122
Kőszeghy Péter 131, 136
Kőszeghy Szaniszló 93
Köszvényesi Miklós 71, 72
Kövécs Ildikó 30, 134
Krähling Edit 134, 141
Krämer, Sigfrid 32, 134
Krász Lilla 12, 106
Kredics László 148
Kremnica lásd *Körmöcbánya*
Kriegleder, Wynfrid 134, 139, 140
Kristóf Ildikó 74, 134, 135
Kristóf Lilla Alida 81, 135
Kriza Ágnes 75, 135
Kronstadt lásd *Brassó*
Kruppa Tamás 46, 52, 57, 58, 113
Kruppa, Nathalie 135, 158
Kulcsár Adorján 75, 135
Kulcsár Bálint 110, 117
Kulcsár György lásd Bura László
Kulcsár István 34

Kurbély György 82, 83, 124
Kurucz György 12, 44, 106, 135

L

La Croix, François de 67
Lackovits Emőke 126, 135
Laczlavik György 13, 106
Lajos, XIII. lásd Bourbon, Lajos, XIII.
Lajos, XIV. lásd Bourbon, Lajos, XIV.
Lajtakáta (Gattendorf, Burgenland, A) 58
Lakatos István 61–72, 110, 135, 142
Lambach (Oberösterreich, A) 66
Laminetz, Raphael de 68
Landerer Mihály 20
Landerer, Johann Michael 19, 22
Landovics István 89
Lang, Johann Nepomuk 97
Larmy, Mernard 79
Laselve, Zacharias 89
Laskai Osvát 72
Laszkallner Antal 83, 84, 97
László Lóránt 115
Latzkovits Miklós 17, 28, 43, 46, 109, 118, 143
Laymann, Paul 87, 90
Lázár István Dávid 46, 47, 120
Léces Károly 20, 135
Lefèvre, Martine 127
Legros, Philippe 75, 136
Leipzig lásd *Lipcse*
Lendva (Lendava, SLO) 145, 154
Lengyel Nóra 13, 106
Lengyel Réka 18, 19, 34, 36, 37, 97, 114, 136, 157
Lenti István 60
Leó, III., pápa 8
Leuven (Vlaamse Barbant, BEL) 69, 98
Lilienfeld (Niederösterreich, A) 12
Linz (Oberösterreich, A) 66
Lipcse (Leipzig, Sachsen, D) 31
Lipót, I. lásd Habsburg, Lipót, I.
Lipp, Balthasar 68
Lipsius, Justus 96, 130

Lohner, Tobias 89, 93
London (UK) 35, 58
López-Vidriero, María Luisa 74, 136
Lord Althorp 58
Lovas (Veszprém, HU) 87
Lőcse (Levoča, SK) 46, 65, 67, 137, 140
Löffler Erzsébet 23, 30, 136
Lublin (PL) 66
Lukács László 123, 136
Lupescu Makó Mária 111, 142
Luther, Martin 43, 67, 111
Luxemburgi Zsigmond 9
Lyon (Rhône, F) 55

M

Mabillon, Jean 80
Macarie, Iulia 140, 146
Maczák Ibolya 111, 116, 136
Maffini, Luigi 74, 105
Magyar János 103
Mainz (Rheinland-Pfalz, D) 68
Majoros Viktória 109, 143
Malomfalvay Gergely 63
Manchester (UK) 58
Manzolli, Pier Angelo 95
Marchant, Jacques 93
Mária Terézia lásd Habsburg, Mária Terézia
Máriapócs (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU) 22
Marini, Paolo 31, 45, 127
Marliani, Ambrogio 96
Marosvásárhely (Tîrgu-Mureș, Târgu-Mureș, RO) 23, 25, 44, 144
Maróth Miklós 119, 156
Marte, Johann 45, 137
Martin, Anton 19
Martin, Philippe 127
Marton József 119, 137
Mârza, Eva Selecká 45, 47, 137, 149
Mârza, Iacob 25, 45, 137
Máté Mihály 100
Matei, Cristian Nicolae 110, 149
Mátrafüred (Heves, HU) 133

Matzenauer, Joseph 46
Mátyás király lásd Hunyadi Mátyás
Mazières, Raymond 98
Mazzotta, Niccolò 89
Medici, Paolo Sebastiano 89
Melanchthon, Philipp 43
Mellot, Jean-Dominique 127
Menochio, Giovanni Stefano 88
Mercator, Bernard 90
Merenye lásd *Zalamerenye*
Messina (Sicilia, I) 69, 92
Mészáros Veronika 126, 135
Meszlényi Antal 83, 137
Meyer, Véronique 127
Micu-Klein, Inocenţiu lásd Klein, Inocenţiu Micu
Mihalik Béla Vilmos 74, 137
Mihály, Szent 102
Mihályi Péter 11, 137
Miklós, Szent 60, 61, 71
Mikolai János 76
Milosevich Márk 60
Miskolci Csulyak István 42, 146
Mizera Tamás 113, 141
Molnár Andrea 23, 127, 137, 150, 152
Molnár Benedek 90
Molnár Dávid 115, 141
Molsheim (Bas-Rhin, F) 65
Monok István 11, 12, 13, 15, 17, 20–29, 31, 32, 33, 38, 39, 41–53, 55–62, 67, 71, 72, 75–78, 81, 85–92, 94, 97, 101, 102, 103, 106–111, 113, 118–122, 125, 137–146, 151, 157, 158, 159
Montaigne, Michel de 63
Móró Mária Anna 30, 145
Mossóczi Institoris Gábor (Institoris Gábor) 19, 20, 145
Mostert, Marco 105, 156
Mrvar, Rožle Bratec 64, 128
Muckenhaupt Erzsébet 61, 110
Munkács (UKR) 26
Murányi Lajos 19, 145
Muratori, Ludovico Antonio 79, 150, 153
Muret, Marc Antoine 63
Müller, Joseph 20

München (Bayern, D) 70
Mylius, Arnold 68

N

Nádasdy család 49, 84, 126, 143
Nádasdy Ferenc, III. 10, 43, 51, 112, 155, 158
Nádasdy Ferenc, IV. 52
Nádasdy László 28, 51, 75, 154
Nádasdy V. Ferenc Lipót 52
Nagy Ferenc 99, 100
Nagy Gergely 72
Nagy Géza 44
Nagy Károly lásd Karoling, Károly I., Nagy
Nagy Levente 61
Nagy Márton 100
Nagy Ottó, M. 43, 136
Nagy Pál 103
Nagybakónak (Bakónak, Zala, HU) 90, 91, 92, 93, 99
Nagybánya (Baia Mare, RO) 23, 119
Nagyenyed (Aiud, RO) 23, 47, 143, 144
Nagykanizsa (Zala, HU) 75, 77, 94, 102
Nagykőrös (Pest, HU) 44
Nagyszeben (Sibiu, RO) 19, 25, 45
Nagyszombat (Trnava, SK) 15, 22, 31, 62, 63, 67, 68, 75, 78, 82, 86, 88, 89, 97, 103, 111, 118, 128
Nagyvárad (Várad, Oradea, RO) 26, 27, 29, 76, 117
Nápoly (Campania, I) 65
Nemes Gábor 106, 130
Nemesapáti (Zala, HU) 87
Németh Gábor 29, 82, 142, 145
Németh József 31, 84, 145
Németh Noémi lásd Viskolcz Noémi
Németújvár (Güssing, Burgenland, A) 11, 12, 53, 139, 144
Nencescu, Marian 140, 146
Nijmegen (NL) 54
Nottenstein, Johann Georg 46
Novák Ádám 13, 146
Novák László 146, 155
Nürnberg (Bayern, D) 50, 63, 87, 158
Nyitra (Nitra, SK) 26, 31

O

Oberland, Elisbeth 46
Ogliaro, Mario 127
Oiffer-Bomsel, Alicia 113, 120
Oláh Róbert 42, 75, 146
Oláh Szabolcs 127, 158
Olmütz (Olomouc, CZ) 31
Oradea lásd *Nagyvárad*
Orosz István 13, 107, 117
Osorio, Juan Torres de 68

Ö

Ödenburg lásd *Sopron*
Ördög Ferenc 60, 77, 85, 86, 146
Ötvös Péter 47, 53, 76, 106, 122, 138, 144
Őze Sándor 12, 117, 150

P

Pach Zsigmond Pál 121, 146, 157
Padányi Biró Márton 29, 30, 31, 77, 82, 89, 93, 95, 96, 124, 126, 142, 145, 146, 150
Padova (Veneto, I) 31, 90, 95
Pais Mihály 103
Pálffy Géza 15, 27, 119, 138, 146
Palingenio Stellato, Marcello 95
Palude, Petrus de (Palud, Pierre La) 68
Pap Levente 61, 135
Pápa (Veszprém, HU) 134, 156
Pápai Páriz Ferenc 86
Papp Klára 13, 107, 117, 146
Párizs (Paris, F) 30, 31, 35, 55, 63, 68, 74, 91
Pascal, Blaise 64, 70
Passau (Bayern, D) 97
Patachi, Ioan Giurgiu 45, 137
Patachich Ádám 27, 30
Patachich Gábor 29, 123
Patzkó Ferenc 97
Păun, Liana 30, 146
Pavercsik Ilona 116, 149
Pázmány Miklós 55, 140
Pázmány Péter 10, 61, 62, 63, 67, 71, 72, 86, 89, 93, 98, 100, 102, 109, 110, 123, 136, 150, 156

Péchi Lukács 62
Péczeli József 56
Pécs (Baranya, HU) 24, 26, 30, 47, 60, 76, 90, 115, 121, 122, 145
Pécsi Erzsébet (Eberhardin, Elisabetha) 46
Pehem, Josef Johann Nepomuk 91, 97
Pehm József 82, 146
Penke Olga 56, 146, 147
Penzinger, Sebastian Heinrich 89
Perger Péter 149
Perneszith György 42
Perschy, Jacob 12, 147
Pest (Budapest, HU) 15, 19–22, 27, 30, 35, 48, 75, 78, 84, 90, 94–97, 103, 119, 134, 135, 140, 145, 151, 153, 154
Pesti Bornemissza Ferenc 43
Pétau (Petavius), Denis 80
Péter Katalin 10, 44, 53, 117, 144, 147
Péter, Aranyszájú Szent lásd Chrysologus, Petrus
Petercsák Tivadar 136, 147
Pexenfeder, Michael 67
Pfeiffer János 60, 77, 78, 82–87, 90, 92, 94, 99, 100–103, 138, 147, 154
Philippi, Hans 148
Piast, Mieszko, I. 67
Pichler, Antoni 154
Pichler, Vitus 89, 91
Pilsen (Plzeň, CZ) 68
Pintér Márta 109, 113, 120, 141, 148
Pócs Éva 130, 135
Póka Ágnes 128
Polgár Imre Ignác 99
Polonyi, Heinrich 19, 148
Pongrácz Gáspár 90
Pongrácz János 99, 100
Pontanus z Breitenberka, Jiři Barthold 68
Poór János 130, 155
Popa, Liliana Maria 77, 148
Pott, Sandra 33, 148
Pottendorf (Niederösterreich, A) 112
Pouget, François-Aimé 81
Pozsár Annamária 12, 118
Pozsony (Bratislava, SK) 11, 15, 18, 19, 21, 27, 28, 31, 38, 48, 56, 60, 62, 63, 64, 75, 78, 82, 83, 87, 94, 96, 97, 111, 118, 119, 128, 131

Prága (Praha, CZ) 32, 68
Prešov lásd *Eperjes*
Prickler, Harald 47, 122
Prileszky János 89
Pusztai Bertalan 140, 148
Pusztai Garbiella 126, 141
Püski Levente 13, 146

Q

Queyroux, Fabienne 127
Quintilianus, Marcus Fabius 33, 63

R

Ráday Gedeon 56, 109
Ráday Pál 56, 111
Radu, Cornelia 140, 146
Rainer Pál 129, 130
Rajczi Pál 148
Rákóczi család 143
Rákóczi Ferenc, II. 11, 16, 49, 56, 62
Rákóczi György 61
Ramasetter Károly 84
Rapp, Andrea 32, 148
Rastatt (Baden-Württemberg, D) 49
Ravenna (Emilia-Romagna, I) 88
Raymond, Joad 74, 123
Rechnitz lásd *Rohonc*
Regensburg (Bayern, D) 70
Reggianus, Johann Baptist 67
Reich, Andreas 19
Reiffenstuel, Anaklet 90
Rejtő István 113, 148
Renensis, Johannes 70
Révai Miklós 37
Reviczky János Ferenc, gróf 58
Reviczky Károly Imre 43, 58, 149, 155
Rhédei család 114
Rhédei Zsuzsa 23
Richter, Noë 74, 149
Rimay János 46
Ring Éva 130, 155

Ritter, Joseph 97
Rohonc (Rechnitz, Burgenland, A) 36
Rollet-Bricklin, Nathalie 127
Róma (Lazio, I) 21, 27, 28, 31, 45, 63, 70, 89, 112, 120
Roman-Negoi, Ana-Maria 110, 149
Ross József 99, 100
Rosty Miklós 89
Rotaru, Julieta 146, 149
Rouergue (Rouergat, Aveyron, FR) 79, 80, 115
Rousseau, Jean-Jacquess 18, 56, 57
*Rozsnyó (*Rožňava, SK) 26
Ruszek József 83, 157
Ruszkai Zsófia 79, 150
Ryland, John 58

S

Sales, François (Ferenc, Szalézi Szent) 75, 79, 80, 93, 136
Sallai Ágnes 37, 150
Salman, Jeroen 74, 123
Sámbár Mátyás 63, 67
Sanchez, Thomas 65
Sandini, Antonio 90
Sándor István 71
Sani, Francesco 67
Sarbak Gábor 117, 119, 150, 156
Sarkadi Nagy Emese 75, 150
Sárközy Péter 125, 133
Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 17, 59, 108, 118, 119, 123, 147
Sarród (Győr-Moson-Sopron, HU) 87
Saupin, Guy 150, 155
Sauttersheim Ignác 18, 56, 116
Sávai János 98, 150
Schelborg, Friedrich lásd Jesu, Fredericus a
Schickard, Wilhelm 150
Schiller, Elias 97
Schindling, Anton 10, 118
Schlierbach (Oberösterreich, A) 10, 66, 130
Schmelczer-Pohánka Éva 115, 141
Schmitth Miklós 88
Schnakenbourg, Éric 150, 155
Schönwetter, Johann Martin 68, 69

Schreger, Odilo 93, 96, 100, 102
Schubert, Dominicus Prosperus 87, 89
Schwartz, Johann 46
Scönert, Jörg 148
Seck, Friedrich von 150, 152
Segneri, Paolo 79, 81, 91, 92, 152
Seidler, Andrea 108, 122, 134, 139, 140, 144, 159
Selmecbánya (*Banská Štiavnica, SK)* 22, 32, 47, 97, 113
Selmeczi László 146, 155
Semsey Balázs 82, 150
Seneca, Lucius Annaeus 63, 95
Sennowitz Adolf 20, 151
Severus, Sulpitius 70
Sibiu lásd *Nagyszeben*
Silhon, Jean de 56, 57, 120
Simon Anna 111, 154
Simon Beáta 85, 103, 151
Simon Melinda 24, 114, 139, 151
Sipos Gábor 111, 114, 133, 138, 142
Skalica lásd *Szakolca*
Skalnik Ferenc Xavér 95
Somkuti Gabriella 24, 43, 151
Somogyvár (Somogy, HU) 126
Sónicz Ferenc 103
Soós István 15, 27, 151
Sopron (Ödenburg, Győr-Moson-Sopron, HU) 19, 22, 50, 87, 152, 153
Sorbet, Yann 127
Sorger Gergely 60, 133
Sőtér István 55, 56, 151
Spielmann-Sebestyén Mihály 107, 140
Spies, Placidus 93
Stanciu, Laura 45, 137
Stanescu, Heinz 47, 151
Stankovátsi Leopold 97
Stapleton, Thomas 69
Steinhübel, Georg 46
Steinmacher Kornélia 18
Stibli Anikó 17, 151
Stocker, Laurentius 100
Stockholm (SWE) 35
Strattmann Batthyány lásd Batthyány-Strattmann

Strattmann, Eleonora 53
Strattmann, Franz Anton 54
Strattmann, Gerhard Wilhelm 54
Strattmann, Heinrich 54
Strattmann, Theodor Althet Heinrich Freiherr von 53
Strausz Antal 85, 94, 102, 151
Suárez, Francisco 65
Suphárt Albert 93
Surján Miklós 111, 113, 126
Sutter, Berthold 10, 152
Suttner, Ernst Christoph 45, 137
Sümeg (Veszprém, HU) 28
Sütő István 103

SZ

Szabó Ádám 36, 37, 150, 152
Szabó Ágnes 24, 114, 151, 152
Szabó András Péter 143
Szabó Ferenc 123, 136
Szabó Zoltán 21, 152
Szajbély Mihály 148
Szakály Ferenc 119, 138
Szakolca (Skalica, SK) 11,12, 159
Számmer Alajos 84, 102
Szántó György Tibor 37, 152
Száraz Orsolya 79, 92, 127, 152, 158
Szarvasi Margit 13, 23, 27, 152
Szászváros (Orăștie, RO) 23, 144
Szauder József 109, 152
Szebelényi Bertalan 71
Széchényi Ferenc 25, 35, 43, 139, 152, 153
Széchenyi István 100
Széchényi Pál 28, 81, 135
Szeged (Csanád-Csongrád, HU) 28, 51, 75, 76
Székelyszenttamás (Tămașu, RO) 60
Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, RO) 60, 61, 135, 144
Szekér Barnabás 124
Szekér József 100
Szekeres Andor 72, 73, 153
Székesfehérvár (Fejér, HU) 26, 82, 83, 84, 106, 145
Szelestei Nagy László 34, 53, 56, 69, 79, 92, 136, 153

Szemethy Tamás 13, 153
Szenc (Senec, SK) 23, 124
Szenci Molnár Albert 62
Szentbékkálla (Veszprém, HU) 126
Szentgotthárd (Vas, HU) 155
Szentpétervár (RUS) 35, 57
Szepesi Zsuzsanna 132
Szijártó István 13, 114
Szijártó J. István 154
Sziklay László 56, 105, 151
Szilágyi Adrienn 8, 12, 122
Szili Mihály 100
Szivák Judit 126, 141
Szombathely (Vas, HU) 26, 114
Szőcs Péter Levente 150, 154
Szögi László 21, 78, 88, 116, 154
Szőlősy Benedek 65
Szvorényi Róbert 149

T

Tab (Somogy, HU) 90
Takács J. Ince 138, 154
Takáts Endre 28, 51, 75, 154
Tampe, Magdalena 45, 154
Tantalics Béla 84, 154
Tanzler, Jozef 134
Tapolca (Veszprém, HU) 88, 94
Târgu-Mureş lásd *Marosvásárhely*
Tarnai Andor 109, 129, 138, 152
Tarnóczy István 62
Tata (Komárom-Esztergom, HU) 124
Telekesy István 27, 78, 79, 111
Teleki család 144, 150, 152
Teleki Domokos 34
Teleki József 23, 36, 127, 137, 150, 152
Teleki László, gróf 33–37, 45, 117, 143, 154, 157
Teleki László, ifj. 33
Teleki Sámuel 25, 34, 44, 114, 154, 156
Temesvár (Timişoara, RO) 20, 131
Temesvári Pelbárt 72
Ternovácz Bálint 87, 118, 119

Textor Ravisius, Johannes lásd Tixier, Jean
Theilemann, Wolfram G. 77, 148
Thiard de Bissy, Henri-Pons de 98
Thimár Attila 129
Thou, Jacques August de 56, 120
Thököly Imre 16
Tihany (Veszprém, HU) 12, 97
Timișoara lásd *Temesvár*
Tirgu-Mureș lásd *Marosvásárhely*
Tixier, Jean (Textor Ravisius, Johannes) 63
Tobler, Felix 51, 155
Tofeus Mihály 146
Toha János 103
Tokaj (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 43
Toldy Ferenc 36
Toma Katalin 51, 155
Tompa László 97
Tonk Sándor 47, 114, 133, 138, 144
Tóth András 13, 23, 113
Tóth Anna Judit 149
Tóth Ferenc 43, 58, 155
Tóth István György 57, 74, 119, 138, 155, 156
Tóth Tamás 26, 27, 29, 75, 76, 77, 156
Tóth Vilmos 81, 135
Toulouse (Haute-Garonne, F) 79
Tournemine, René-Joseph de 79, 88
Towsey, Mark R. M. 74, 156
Tököl (Pest, HU) 60
Trattner Károly 119, 145
Trattner Mátyás 22, 119, 153, 154
Trencsén (Trenčín, SK) 67
Trnava lásd *Nagyszombat*
Turzai Maria 45, 156
Tusor Péter 98, 117, 132, 156
Tübingen (Baden-Württemberg, D) 150
Tüdős S. Kinga 59, 133
Tüskés Gábor 18, 19, 34, 36, 37, 97, 114, 136, 157
Tüskés Tibor 111, 113, 126
Tüskevár (Veszprém, HU) 102
Tüzes Gábor 49, 157

Ú

Újlak lásd *Zalaújlak*
Unger, Johann Friedrich Gottlieb 58, 149
Ungvár (UKR) 22, 118
Uray Piroska 10, 157
Utrecht (NL) 15, 49

Ü

Ürményi József 20

V

Vác (Pest, HU) 12, 21, 26, 27, 29, 76, 78, 89, 111, 125
Vacalebre, Natale 12, 157
Vaderna Gábor 13, 33, 110, 157
Vajda Sámuel 97
Vajk Ádám 106, 130
Vanyó Tihamér 157
Várad lásd *Nagyvárad*
Varga András 12, 17, 23, 28, 42, 43, 46, 61, 67, 71, 118, 119, 144, 157
Varga J. János 11, 49, 128
Varga János 99, 141
Varga Júlia 111, 116
Varga Szabolcs 60, 76, 121
Varga Tibor László 83, 129, 157
Varjas Béla 130, 157
Várkonyi Ágnes, R. 35, 157
Vásárhelyi Gergely 63
Vásárhelyi Judit, P. 116, 149, 158
Vasvár (Vas, HU) 10
Vazul, Alexovics 97
Veégh Sándor 94
Velence (Veneto, I) 9, 29, 31, 45, 65
Verók Attila 25, 42, 43, 45, 59, 71, 72, 76, 110, 113, 141, 158
Vértesy Miklós 13, 23, 113
Veszprém (HU) 26, 28, 29, 30, 60, 73, 75–85, 87, 90–97, 99, 102, 106, 110, 115, 123–126, 129, 130, 134, 137, 146, 147, 151, 154, 157
Vicenza (Veneto, I) 70
Vienna lásd Bécs
Viglio, Patrizia 74, 105
Vinkler Bálint 13, 107, 117
Viola János 94, 100, 101, 102

Virág Benedek 83
Viskolcz (Németh) Noémi 27, 42, 43, 46, 47, 51, 61, 67, 71, 106, 113, 120, 143, 144, 158
Viszocsányi Ferenc 89
Vizkelety András 47, 158
Voigt Vilmos 106
Volkra Ottó János lásd Wolkra, Otto Johann
Vollhardt, Friedrich 33, 148
Voltaire 56, 147
Vörös Antal 146, 157

W

Werbőczy István 70
Wesselényi Ferenc, ifj. 23
Wesselényi Kata, báró hadadi 115
Widemann, Elias 112
Widmannstadius, Franciscus 64
Wieselburg (Niederösterreich, A) 50
Wiszt Gaspar 46
Wolkra (Volkra), Otto Johann 28, 81, 134
Wolkra, Otto Christoph 28
Wülfer, Daniel 63

X

Xavier, Francisco de 66

Z

Zaccaria, Francesco Antonio 88
Zágráb (Zagreb, CRO) 26, 29
Zalaegerszeg (Zala, HU) 75, 114, 117
Zalamerenye (Merenye, Zala, HU) 73, 75, 80–83, 85–104, 129, 151
Zalaszabar (Zala, HU) 99, 103
Zalaszentlászló (Zala, HU) 100
Zalaújlak (Újlak, Zala, HU) 85, 90, 100
Zalka János 99
Zaragosa (Aragón, ESP) 67
Zay Ferenc báró 42
Zerweg, Johann Georg 64
Zichy Domonkos 81, 83, 137
Zichy Ferenc, gróf 30, 31, 130
Zikeli, Daniel 77, 148

Zilah (Zalău, RO) 23, 119
Zimmermann Zsigmond (Sigismund) 17, 43, 151
Zirc (Veszprém, HU) 12
Zrínyi Miklós 55, 56, 109, 120, 130
Zvara Edina 11, 12, 19, 20, 27, 42, 43, 46, 47, 50, 52, 53, 57, 58, 60, 61, 72, 76, 77, 78, 106, 111, 113, 125, 144, 145, 158, 159
Zygner, Lesezk 135

ZS

Zsámboki László 22, 32, 159, 160
Zsidi Vilmos 116, 141
Zsivolics Pál 86

A kiadó kötetei megrendelhetők
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth Lajos utca 14–16.
Telefon: +(36-70) 554-3177
www.harmattan.hu

Tördelés és borítóterv: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter